

Український

СТОРИЧНИЙ

ЖУРНАЛ

4

1962

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

Український
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

РІК ВИДАННЯ ШОСТИЙ

№ 4

ЛИПЕНЬ — СЕРПЕНЬ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1962

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (відповідальний редактор), І. Л. БУТИЧ,
І. О. ГУРЖИЙ, М. Р. ДОНІЙ, В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ,
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО (заст. відповідального редактора),
С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ, І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ, П. А. ЛАВ-
РОВ, Г. М. МУЛТИХ (заст. відповідального редактора),
В. М. САМОФАЛОВ, Г. М. ШЕВЧУК.

Адреса редакції: Київ, 29, вул. Кірова, 4
Телефон 9-71-31

Украинский исторический журнал, № 4, 1962
(На украинском языке)

Технічний редактор *Є. Н. Розенцвейг*

Коректор *О. Д. Яковенко*

БФ 02114. Зам. № 1149. Вид. № 54. Тираж 5019. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10.5.
Друк. умовн. арк. 14.4. Обліково-видавн. аркушів 17.21. Здано на виробництво 31.V 1962 р. Підпи-
сано до друку 1.VIII 1962 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, Репіна, 4.

СТАТТІ

В. О. РОМАНЦОВ

ПІДНЕСЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ТА ВИРОБНИЧОЇ АКТИВНОСТІ ШАХТАРІВ ДОНБАСУ В ПЕРІОД РОЗГОРНУТОГО БУДІВНИЦТВА КОМУНІЗМУ

XXI з'їзд КПРС увійшов в історію нашої Батьківщини як з'їзд будівників комунізму. Прийнятий ним семирічний план розвитку народного господарства СРСР знаменував вступ країни Рад в період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства. Підготовка до з'їзду, захоплюючи програма будівництва комунізму викликали серед трудящих небачене політичне і трудове піднесення — народжується новий рух за звання колективів і ударників комуністичної праці. У привітанні ЦК КПРС Всесоюзній нараді передовиків змагання бригад і ударників комуністичної праці говорилося, що «виникнення цього руху в період, коли наша країна приступила до розгорнутого будівництва комуністичного суспільства, є закономірним і необхідним. Воно підготовлене всім ходом соціалістичного будівництва, грандіозними успіхами соціалістичної економіки, небувалим піднесенням освіти і культури радянського народу, зростанням його добробуту»¹. Цей рух сконцентрував у собі і підняв на вищий рівень усі кращі риси соціалістичного змагання попередніх років: боротьбу за підвищення продуктивності праці, зниження собівартості і підвищення якості продукції, допомогу відстаючим та інші, поєднав їх з новими вимогами: жити і працювати по-комуністичному.

За прикладом молодих патріотів Москви у Ленінграді, Києві, Донбасі та інших промислових центрах виникають перші бригади, які розгорнули боротьбу за почесне звання колективів комуністичної праці. Для руху було характерним швидке поширення і масовість. Палко підтримали рух за комуністичну працю шахтарі Донбасу. Одна з перших бригад, що почала боротьбу за право називатися комуністичною, виникла на шахті № 5—6 ім. Димитрова тресту «Червоноармійськвугілля», яку очолював комуніст К. Северинов. Ця бригада складалась з молодих робітників: з 27 шахтарів лише двом було понад тридцять років, решті — до 28 років², з них — 3 комуністи і 11 комсомольців³. Обговорюючи тези доповіді М. С. Хрушова про семирічний план розвитку народного господарства, робітник Д. Окипняк запропонував взяти зобов'язання працювати по-новому, по-комуністичному⁴. Ця пропо-

¹ Газ. «Радянська Україна» від 28 травня 1960 р.

² «Всесоюзное совещание передовиков соревнования бригад и ударников коммунистического труда, 27—30 мая 1960 г.», М., 1960, стор. 46.

³ К. Северинов, Жить и работать по-коммунистически, Донецк, 1958, стор. 9.

⁴ Газ. «Комсомольская правда» від 18 листопада 1958 р.

зиція була одноставно прийнята бригадою. Робітники взяли підвищені зобов'язання: при нормі 5,5 т вугілля за зміну на кожного члена бригади видобувати по 15 т, знизити собівартість тонни вугілля на 4 крб. 50 коп.⁵ Шахтарі вирішили покласти в основу свого життя комуністичний принцип: «Кожен за всіх, всі за одного». У Луганській області однією з кращих бригад очисного забою шахти 1—2 ім. Свердлова тресту «Свердловвугілля» була бригада І. Білоусова. У жовтні 1958 р. вона перевиконала соціалістичні зобов'язання удвоє, видобувши понад план 2200 т вугілля. Обговорюючи нові зобов'язання на честь ХХІ з'їзду КПРС, бригада одностайно вирішила боротись за почесне звання комуністичної⁶. Колектив взяв зобов'язання в 1959 р. видобути 10 тис. т надпланового вугілля, підвищити продуктивність праці на 20%, знизити собівартість кожної тонни вугілля на 1 крб. 50 коп. Всі члени бригади зобов'язались підвищувати свою виробничу кваліфікацію, політичний і загальноосвітній рівень.

Пам'ятаючи вказівки В. І. Леніна про необхідність «пильно вивчати паростки нового, якнайуважніше ставитись до них, всіляко допомагати їх ростові і доглядати ці слабкі паростки»⁷⁻⁸, партійні, профспілкові та комсомольські організації вживали дійових заходів до зміцнення і поширення нового руху.

Бюро Донецького і Луганського обкомів КП України в листопаді 1958 р. схвалили почин перших бригад, які включилися у змагання за звання комуністичних, зобов'язавши всі міські, районні та первинні партійні організації провести на підприємствах і будовах роз'яснювальну роботу, спрямовану на поширення руху за комуністичну працю⁹.

З метою узагальнення і поширення досвіду передовиків Луганський обком КП України 12 грудня 1958 р. провів перший обласний зліт комсомольців та молоді, які включились у змагання за звання бригад комуністичної праці. На зльоті виступили М. Мамай, І. Білоусов та ін. І. Білоусов звернувся до молодих гірників із закликком «спрямувати молоду енергію на максимальне використання механізмів, щоб достроково виконати семирічний план»¹⁰. На зльоті було оголошено про присвоєння почесного звання бригади комуністичної праці ряду колективів, зокрема трьом бригадам гірників, на чолі яких були М. Мамай та П. Польшиков з шахти «Північна» № 2 і І. Білоусов з шахти 1—2 ім. Свердлова¹¹. Це були перші бригади комуністичної праці, маяки у вугільній промисловості Донбасу. Зліт прийняв звернення до всіх трудящих Луганської області, в якому закликав «ще яскравіше розпалити полум'я змагання за почесне звання колективів комуністичної праці, за гідну зустріч ХХ з'їзду КП України і ХХІ з'їзду КПРС»¹².

Через п'ять днів після зльоту в Луганську відбувся перший обласний зліт учасників змагання за звання бригад комуністичної праці Донецької області.

Зльоти, збори, наради, що їх проводили партійні, профспілкові та комсомольські організації в перший період руху колективів комуністичної праці, роз'яснення трудящим важливості значення руху і активна

⁵ Поточний архів Донецького обкому профспілки робітників вугільної промисловості. Матеріали про змагання за 1959 р., Список робітників комсомольсько-молодіжної бригади комуністичної праці дільниці № 13 шахти № 5—6 ім. Димитрова.

⁶ Газ. «Луганская правда» від 21 листопада 1958 р.

⁷⁻⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 378.

⁹ Газ. «Радянська Україна» від 21 листопада 1958 р.; газ. «Луганская правда» від 30 листопада 1958 р.

¹⁰ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 311, оп. 3, од. зб. 62, арк. 6.

¹¹ Там же, арк. 29.

¹² Там же, арк. 32.

участь у змаганні передових гірників сприяли його швидкому поширенню. Уже в січні 1959 р. у вугільній промисловості Донбасу близько 500 бригад боролися за почесне звання колективів комуністичної праці¹³.

Нове піднесення руху за комуністичну працю серед шахтарів викликали рішення XXI з'їзду КПРС. Гірники переглядали соціалістичні зобов'язання, брали нові, підвищені. Колектив Вергелівського шахтоуправління, обговорюючи рішення з'їзду, зобов'язався виконати семирічку за шість років, підвищити продуктивність праці в 1,5 раза, знизити собівартість тонни вугілля проти 1958 р. на 20 крб., здійснити завдання 1959 р. за 11 місяців¹⁴. Вибійник Ірменської шахти ім. XXII з'їзду¹⁵ І Єршков виступив з пропозицією, щоб кожний робітник склав особистий план виконання завдань семирічки. Девіз самого Єрškova — виконати семирічку за п'ять років, заощадити державі 60 тис. крб. і навчити 10 молодих робітників професії вибійника¹⁶. Складання особистих планів набрало широкого розмаху серед гірників Кадіївки, де вже в грудні 1959 р. за такими планами працювало більше 14 тис. шахтарів¹⁷.

Провідну роль у виконанні завдань семирічки відіграють партійні організації шахт, дільниць і лав. Так, партійне бюро шахтоуправління № 2 тресту «Лисичанськшахтопроходка» створило на будівництві шахти «Суходольська» № 1 дільничну парторганізацію, секретарем якої комуністи обрали досвідченого шахтобудівника В. Сілича. Комуністи взяли під постійний контроль усі ділянки виробництва. Вузким місцем на будівництві була проходка. В травні 1960 р. на партійних зборах ухвалили надіслати комуністів до кожної відстаючої бригади прохідників. Робітники ланки Д. Петрова відставали з бурінням. Комуністи П. Чекой, І. Ткачук показали зразки буріння. На них рівнялись інші. Ланка почала виконувати план. Коли партійній організації стало відомо, що прохідники ланки Д. Безпалова не виконують план через повільне впровадження нової породнавантажувальної машини, до ланки прийшли комуністи тт. Гладун і Широких, які допомогли освоїти машину, і робота ланки поліпшилась¹⁸.

На початку 1959 р. з ініціативи робітників Москви, Ленінграда, Донбасу та ін. розгорнулося змагання за звання ударника комуністичної праці. Вже на кінець року за це високе звання боролось понад 27 тис. шахтарів Донбасу¹⁹⁻²¹. Ініціатором змагання за звання ударника комуністичної праці виступив машиніст електровозу шахти № 5 А. Гордієнко. Він зобов'язався виконувати виробничі завдання на 130—135%, навчити передових методів водіння підземних поїздів двох молодих машиністів, вступити до школи робітничої молоді і набути середньої освіти²².

¹³ Поточний архів Донецького обкому профспілки робітників вугільної промисловості, Матеріали про змагання за 1959 р., Відомості про бригади комуністичної праці за станом на 1 січня 1959 р.; Поточний архів Луганського обкому профспілки робітників вугільної промисловості, Протокол засідання президії Луганського обкому профспілки робітників вугільної промисловості від 29 січня 1959 р.

¹⁴ Поточний архів Луганського обкому профспілки робітників вугільної промисловості, Протокол № 26 засідання президії Луганського обкому профспілки робітників вугільної промисловості від 26 лютого 1959 р., стор. 5.

¹⁵ Подаються сучасні назви шахт.

¹⁶ Газ. «Труд» від 12 лютого 1959 р.

¹⁷ Газ. «Луганская правда» від 20 грудня 1959 р.

¹⁸ Газ. «Луганская правда» від 5 листопада 1960 р.

¹⁹⁻²¹ Поточний архів Донецького обкому профспілки робітників вугільної промисловості, Зведений звіт за II півріччя 1959 р.; Поточний архів Луганського обкому профспілки робітників вугільної промисловості, Зведений звіт за II півріччя 1959 р.

²² Газ. «Радянська Донеччина» від 5 травня 1959 р.

Величезне значення у поширенні змагання за комуністичну працю відіграв почин В. Гаганової, який палко підтримали трудящі Донбасу. Начальники передових дільниць В. Антипов (шахта Аненська), О. Чертов (шахта 3—3-біс) і М. Якушев (шахта ім. XXII з'їзду КПРС тресту «Кадіїввугілля») звернулись до партійних комітетів з проханням перевести їх на відстаючі дільниці²³. ЦК КП України підтримав цінну ініціативу начальників передових дільниць, охарактеризувавши її як приклад високопатріотичного служіння Батьківщині, і зобов'язав усі обкоми, міськкоми та первинні партійні організації всіляко поширювати гаганівський почин на всіх підприємствах України²⁴.

Перші гаганівці Донбасу на нових дільницях виявляли справді комуністичне ставлення до виробництва. М. Якушева було переведено на відстаючу 4-у дільницю шахти ім. XXII з'їзду КПРС. Завдяки наполегливій і невтомній праці комуніста М. Якушева і всіх гірників, всебічній підтримці партійної організації дільниця в липні виконала державний план на 111% і видобула 422 т надпланового вугілля. Ще гірша спадщина випала на долю В. Антипова, який перейшов на 3-ю дільницю шахти Аненської. Дільниця заборгувала державі майже 10 тис. т вугілля. Гаганівець В. Антипов швидко згуртував робітничий колектив, який уже в липні виконав завдання і вперше видав на-гора надпланове вугілля²⁵.

З метою узагальнення та поширення почину В. Гаганової Луганський обком КП України у 1959 р. провів два обласних зльоти гаганівців, на яких було підбито підсумки та накреслено завдання по дальшому поширенню цього руху на підприємствах області²⁶.

Це дало свої результати. На кінець 1959 р. послідовників В. Гаганової по всіх підприємствах вугільної промисловості Донбасу налічувалось уже 978 чоловік²⁷. Керівники кращих бригад і дільниць переходили у відстаючі, передавали їм передовий досвід. Завдяки цьому значна кількість бригад і дільниць, подолавши відставання, включалась у змагання за комуністичну працю, що сприяло значному поширенню нового руху. Так, якщо в січні 1959 р. у ньому брали участь 489 бригад, то на кінець року їх було вже 2218. В першому році семирічки почесне звання бригади комуністичної праці завоювала 201 бригада. 2300 гірників були удостоєні звання ударника комуністичної праці²⁸. Змагання за комуністичну працю відіграло вирішальну роль у зростанні видобутку вугілля. Якщо в 1958 р. було видобуто 149 340 тис. т вугілля, то в 1959 р. вуглевидобуток зріс до 152 170 тис. т.²⁹

Рух за комуністичну працю висунув перед робітниками ряд найважливіших завдань. Вони, насамперед, боролися за найвищу продуктивність праці. В доповіді М. С. Хрущова на XXI з'їзді КПРС було підкреслено, що $\frac{3}{4}$ -приросту продукції в семиріччі повинно бути одержано за рахунок зростання продуктивності праці. Головне джерело

²³ Газ. «Радянська Україна» від 14 липня 1959 р.

²⁴ В. С. Чистяков, Новь, Донецьк-Донбасс, 1959, стор. 17.

²⁵ Газ. «Радянська Україна» від 5 серпня 1959 р.

²⁶ Газ. «Труд» від 20 жовтня 1960 р.

²⁷ Поточний архів Луганського обкому профспілки робітників вугільної промисловості, Зведений статистичний звіт за II півріччя 1959 р., форма № 11; Поточний архів Донецького обкому профспілки робітників вугільної промисловості, Зведений статистичний звіт за II півріччя 1959 р.

²⁸ Поточний архів Донецького обкому профспілки робітників вугільної промисловості, Зведений статистичний звіт за II півріччя 1959 р., форма № 11; Поточний архів Луганського обкому профспілки робітників вугільної промисловості, Зведений статистичний звіт за II півріччя 1959 р., форма № 11.

²⁹ «Угольная промышленность СССР. 1958—1959 гг.», М., 1960, стор. 50, 52, 54, 58.

підвищення продуктивності праці — комплексна механізація і автоматизація виробничих процесів та модернізація устаткування. Важливе значення у впровадженні нової техніки відіграв червневий (1959 р.) пленум ЦК КПРС. На пленумі виступив відомий новатор М. Мамай, який звернувся до вчених країни з пропозицією швидше створити машини для розробки пластів крутого падіння. Пропозиція шахтарів була підтримана пленумом. У рішеннях підкреслювалось, що у вугільній промисловості повинні набути широкого впровадження підземна розробка пластів із застосуванням вуглевидобувних комплексів, комбайнів та іншого устаткування в очисних вибоях³⁰. У серпні 1960 р. вибійники бригади М. Мамай звернулись з листом до всіх вибійників Луганської області замінити відбійний молоток, який застосовують на крутопадаючих пластах, на комбайн³¹. Цей заклик швидко поширився серед шахтарів Донбасу. Впровадження комбайну тільки в бригаді О. Кольчика на шахті ім. Лутугіна забезпечило підвищення середньодобового видобутку вугілля з 418 до 465 т, зниження собівартості однієї тонни вугілля на 82 коп., тоді як кількість робітників скоротилась на 49 чоловік³². Про значне зростання вуглевидобутку комбайнами свідчать такі дані: якщо в грудні 1958 р. комбайнами добувалось 36,9% вугілля³³, то в грудні 1960 р. — 40,8%, тобто за два роки семирічки видобуток комбайнами зріс майже на 4%³⁴. Водночас з боротьбою за підвищення продуктивності праці розгорталась боротьба за зниження собівартості продукції. У новій Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу вказується на необхідність всемірно посилювати господарський розрахунок, наполегливо добиватися найсуворішої економії й ощадливості, повсякденно боротися за зниження собівартості і підвищення рентабельності виробництва³⁵. Ініціатором змагання за зниження собівартості продукції серед шахтарів Донбасу виступила бригада Героя Соціалістичної Праці О. Кольчика з шахти ім. Лутугіна тресту «Чистяківантрацит», яка поставила перед собою завдання: домогтися певної економії на кожній тонні видобутого вугілля. Цю ініціативу підтримали всі підприємства України. Колектив бригади, очолюваної М. Дубовиком, з шахти «Ново-Мушкетово» тресту «Пролетарськвугілля», змагаючись за звання комуністичної, протягом усього 1959 р. виконував план на 130—140%. Виходячи з цих досягнень, у грудні цього ж року шахтарі запропонували включити кожному гірнику як планове завдання за зміну видобути додатково одну тонну вугілля³⁶. Першими почин бригади М. Дубовика підтримали робітники тієї ж дільниці — бригад Б. Логвінова і М. Соболева; вони збільшили норми виробітку на кожного шахтаря за зміну з 6,9 т до 7,5³⁷. Дільниця виконувала змінне завдання на 153%³⁸. Пропозицію підвищити норми виробітку за ту ж саму тарифну ставку висунули прохідники бригади

³⁰ «КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК», ч. IV, М., 1960, стор. 546.

³¹ Газ. «Луганская правда» від 19 серпня 1960 р.

³² Газ. «Труд» від 27 жовтня 1961 р.

³³ «Угольная промышленность СССР. 1940, 1950, 1955, 1937, 1958 гг.», М., 1959, стор. 317.

³⁴ «Технико-экономические показатели по угольной промышленности за 1960 г.», М., 1961, т. I, стор. 226. Слід відзначити, що в 1940 р. видобуток комбайнами становив лише 0,1%.

³⁵ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, стор. 79.

³⁶ Газ. «Радянська Донеччина» від 20 грудня 1959 р.

³⁷ Газ. «Радянська Донеччина» від 2 лютого 1960 р.

³⁸ Газ. «Радянська Донеччина» від 20 грудня 1959 р.

М. Бачинського з шахти № 17, Д. Остапенка, М. Омеляненка, П. Варави, В. Юрашка з шахти № 12—18 та ін.³⁹

У жовтні 1960 р. з цінною пропозицією по зниженню собівартості вугілля виступила бригада комуністичної праці, яку очолював комуніст М. Телитченко з шахти 4—9 тресту «Шахтарськантрацит». Шукаючи шляхи зниження собівартості вугілля, бригада вирішила один день на тиждень працювати на зекономлених матеріалах. Уже за перший тиждень бригада зекономила 92 стояки і 106 розпилів. Це дало можливість усій дільниці один день на тиждень працювати на зекономлених матеріалах⁴⁰. Бюро Шахтарського райкому КП України схвалило цінний почин колективу бригади М. Телитченка і запропонувало всім партійним і профспілковим організаціям шахт розгорнути широку боротьбу за зниження собівартості видобутого палива⁴¹.

Одним з основних показників діяльності підприємств є якість їх продукції. У новій Програмі КПРС з усією силою підкреслюється, що «систематичне підвищення якості продукції є обов'язковою вимогою розвитку економії. Якість продукції радянських підприємств повинна бути значно вищою, ніж на найкращих капіталістичних підприємствах»⁴². У першому році семирічки рух за підвищення якості видобутого вугілля ще не знайшов необхідного поширення серед шахтарів Донбасу. Тому дуже цінним було починання О. Кольчика і К. Северинова, які запропонували розгорнути боротьбу за зменшення зольності вугілля. На зборах колективу шахти ім. Лутугіна О. Кольчик повідомив, що його бригада вирішила зменшити абсолютну зольність на 1%. Тільки по тресту «Чистяківантрацит» за другу половину 1960 р. це давало можливість заощадити 23 млн. крб. З пропозицією знизити зольність вугілля на 0,7% виступив і бригадир К. Северинов з шахти 5—6 ім. Димитрова⁴³. За їх прикладом боротьбу за зниження зольності вугілля розгорнули комсомольці дільниць шахти «Центральна» № 1 тресту «Червоноармійськвугілля», якими керували Б. Білик і В. Шудро⁴⁴.

У квітні 1960 р. в Києві відбулась республіканська нарада представників ударників і бригад комуністичної праці. На цій нараді було узагальнено досвід змагання за комуністичну працю. Учасники наради звернулись до всіх трудящих України з закликком: «Хай стане бойовим девізом всіх трудівників нашої республіки: «Від передових робітників і бригад до передових колективів! Від ударників і бригад до дільниць, цехів і підприємств комуністичної праці»⁴⁵. Нарада відіграла важливу роль у піднесенні руху за комуністичну працю — у змаганнях за звання комуністичних вступали колективи. На шахті ім. Ілліча тресту «Кадіїввугілля» у грудні 1959 р. налічувалось лише 42 ударники комуністичної праці. Завдяки вмілому керівництву змаганням з боку партійної організації вже через три місяці їх ряди зросли до 140, а наприкінці 1960 р. — до 250. Вісім бригад і одна дільниця завоювали почесне звання комуністичної праці. Та шахтарі не зупинились на досягнутому, а розгорнули боротьбу за почесне звання підприємства комуністичної праці⁴⁶. На шахті «Комуніст-Нова» тресту «Жовтеньвугілля» у листо-

³⁹ «Робітнича газета» від 6 лютого 1960 р.

⁴⁰ Газ. «Радянська Донеччина» від 25 жовтня 1960 р.

⁴¹ Газ. «Радянська Донеччина» від 26 жовтня 1960 р.

⁴² «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», стор. 76.

⁴³ Газ. «Радянська Донеччина» від 19 червня 1960 р.

⁴⁴ Газ. «Молодь України» від 20 вересня 1960 р.

⁴⁵ «Робітнича газета» від 3 квітня 1960 р.

⁴⁶ Поточний архів Луганського обкому профспілки робітників вугільної промисловості, спр. № 21, Довідка про роботу шахтного комітету профспілки шахти ім. Ілліча.

паді 1959 р. на загальних зборах було одностайно схвалено, що всі 1130 гірників вступають у змагання за звання підприємства комуністичної праці⁴⁷. Тоді ж було прийнято зобов'язання в другому році семирічки видобути понад план 40 тис. т вугілля і за рахунок зниження собівартості заощадити 200 тис. крб.⁴⁸ З початку семирічки до серпня 1960 р. шахта довела надплановий видобуток до 140 ешелонів, знизивши собівартість тонни вугілля на 3 крб. 50 коп. Продуктивність праці на одного робітника в серпні становила 60,2 т щомісяця, тобто вдвоє більше, ніж середня по комбінату «Донецьквугілля»⁴⁹. На підставі цих успіхів 24 серпня 1960 р. на спільному засіданні Донецької ради народного господарства та Донецької обласної ради профспілок шахтам «Комуніст — Нова» і № 5 тресту «Петровськвугілля» було присвоєно почесне звання підприємств комуністичної праці⁵⁰. Це відіграло велику роль у широкому залученні робітників до змагання за комуністичну працю. На кінець року в Донецькій області за високе звання колективів комуністичної праці боролись 35 шахт⁵¹. Масова участь шахтарів у комуністичному змаганні відіграла вирішальну роль у перевиконанні гірниками Донбасу завдань другого року семирічки. У 1960 р. шахтарі Донбасу дали країні 156 144 тис. т (план 154,3 млн. т) вугілля⁵² — це в 5,4 раза більше, ніж було видобуто у всій дореволюційній Росії в 1913 р.⁵³

Для дальшого могутнього піднесення руху за комуністичну працю величезне значення мала підготовка до ХХІІ з'їзду КПРС. Трудящі нашої країни розгорнули змагання за гідну зустріч великого форуму комуністів. Перші гаганівці Донбасу тт. Якушев, Чертов і Антипов від імені колективів дільниць, в яких вони працювали, закликали шахтарів Донбасу добитися виконання завдань 1961 р. семирічки всіма підприємствами і дільницями до відкриття ХХІІ з'їзду КПРС⁵⁴.

Патріотичний почин гаганівців підтримав Луганський обком КП України і запропонував міськкомам, райкомам та первинним партійним організаціям розгорнути соціалістичне змагання за виконання річного плану до відкриття ХХІІ з'їзду КПРС. Змагання за дострокове виконання плану третього року семирічки швидко поширилось на всіх шахтах Донбасу. Зросла кількість підприємств, що боролись за право називатися комуністичними. Якщо на кінець 1960 р. їх було 35, то вже у вересні 1961 р. — 106, тобто втричі більше⁵⁵.

Наполегливо боролися за високі виробничі показники колективів шахти № 4 — 2-біс тресту «Кадіїввугілля». Шахтарі заново обговорили

⁴⁷ «Робітнича газета» від 1 квітня 1961 р.

⁴⁸ Газ. «Радянська Донеччина» від 27 січня 1960 р.

⁴⁹ «Экономическая газета» від 28 серпня 1960 р.

⁵⁰ Газ. «Радянська Донеччина» від 25 серпня 1960 р.

⁵¹ Поточний архів Донецького обкому профспілки робітників вугільної промисловості. Довідка про стан роботи по організації соціалістичного змагання на вугільних підприємствах області (від 1 січня 1961 р.); Поточний архів Луганського обкому профспілки робітників вугільної промисловості, Довідка про керівництво змагання за комуністичну працю профспілковими організаціями області за 1960 р.

⁵² «Технико-экономические показатели по угольной промышленности за 1960 г. (по промышленности совнархозов)», ЦСУ при Совете Министров СССР, М., 1961, стор. 33; «Итоги разработки годовых отчетов промышленных предприятий за 1960 г.», стор. 1 і 2.

⁵³ Г. Д. Бакулев, Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна, М., 1955, стор. 662.

⁵⁴ Газ. «Луганская правда» від 25 січня 1961 р.

⁵⁵ Поточний архів Донецького обкому профспілки робітників вугільної промисловості, Довідка про стан змагання на підприємствах Донецької області, стор. 4; Поточний архів Луганського обкому профспілки робітників вугільної промисловості, Зідомості про кількість колективів і трудящих, що змагаються за комуністичну працю, за станом на 1 жовтня 1961 р.

соціалістичні зобов'язання і вирішили до 17 жовтня 1961 р. виконати річне завдання і дати понад план 17 тис. т вугілля⁵⁶. Згодом на цій шахті значних успіхів у змаганні добилися гірники 5-ї дільниці комуніста С. Сокурєнка. За три місяці і 20 днів дільниця видобула понад план 2 тис. т вугілля. Шахтарі систематично дбали про підвищення свого загальнополітичного і виробничо-технічного рівня. З 125 шахтарів, які працювали на дільниці, 105 навчались в інститутах, технікумах, школах робітничої молоді та інших учбових закладах. У 1961 р. на дільниці не було жодного випадку порушення виробничої дисципліни. 25 квітня на загальних зборах шахти було одноставно прийнято рішення про присвоєння дільниці звання колективу комуністичної праці⁵⁷. У першій половині 1961 р. шахта видобула 10 тис. т надпланового вугілля і зекономила 46 тис. крб., тоді як сусідня шахта № 36 заборгувала державі велику кількість палива. Гірники шахти № 4—2-біс запропонували приєднати до них шахту № 36 і зобов'язались допомогти їй вийти з прориву. Цей патріотичний почин схвалило бюро Луганського обкому КП України. У постанові підкреслювалось важливе значення масового шефства для виконання завдань семирічки⁵⁸.

З метою подолання відставання у вересні на шахтах відбулись відкриті партійні збори, на яких обговорювались причини прориву у виконанні виробничого плану колективом шахти № 36. Тоді ж було встановлено, що на шахті низька виробнича і трудова дисципліна, траплялися непоодинокі випадки зневажливого ставлення окремих шахтарів до техніки, що призводило до псування механізмів. На зборах комуністи та безпартійні робітники, спеціалісти вносили конкретні пропозиції, спрямовані на подолання відставання. Реалізація їх дала згодом позитивні результати. Вже у вересні шахтоуправління № 4—2-біс, в яке у липні 1961 р. ввійшла шахта № 36, ліквідувало заборгованість і дало країні понад план 4 тис. т палива. Продуктивність праці зросла на 11,7%⁵⁹. У вересні 1961 р. за досягнуті успіхи Луганська рада народного господарства та Луганська обласна рада профспілок присвоїли шахті № 4—2-біс «Ірміно» почесне звання підприємства комуністичної праці⁶⁰⁻⁶¹.

На день відкриття XXII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу чотири шахти («Комуніст-Нова», №5, № 4—2-біс «Ірміно» та № 1 «Центральна») завоювали почесне звання підприємства комуністичної праці. За цей період значно зросли ряди ударників комуністичної праці. Напередодні відкриття з'їзду серед шахтарів Донбасу близько 261,4 тис. чоловік, що становило понад 32% загальної кількості робітників, змагалися за почесне звання ударника комуністичної праці⁶². Рух за комуністичну працю відігравав вирішальну роль у досягненні високих виробничих показників: з початку семирічки до кінця жовтня 1961 р. шахтарі Донбасу видобули майже 3400 тис. т палива

⁵⁶ Газ. «Призыв шахтера» (орган партійної, профспілкової організацій та управління шахти 4—2-біс тресту «Кадіїввугілля») від 29 січня 1961 р.

⁵⁷ Поточний архів шахти № 4—2-біс, Протоколи робітничих зборів від 25 квітня 1961 р.

⁵⁸ Газ. «Призыв шахтера» від 30 липня 1961 р.

⁵⁹ Газ. «Призыв шахтера» від 25 вересня 1961 р.

⁶⁰⁻⁶¹ Газ. «Призыв шахтера» від 18 вересня 1961 р.

⁶² Поточний архів Донецького обкому профспілки робітників вугільної промисловості, Довідка про соціалістичне змагання на підприємствах області (від 1 листопада 1961 р.); Поточний архів Луганського обкому профспілки робітників вугільної промисловості, Відомості про кількість колективів і трудящих, що змагаються за комуністичну працю (станом на 1 жовтня 1961 р.).

понад план⁶³. Особливих успіхів добилися гірники Луганської області. У серпні продуктивність праці на одного робітника тут досягла 31,1 т вугілля, що відповідало рівню, передбаченому на кінець семирічки⁶⁴.

Нового розмаху набрало трудове піднесення в дні роботи з'їзду. Передові робітники встановлювали нові рекорди видобутку вугілля, добивалися значних успіхів. Так, наскрізна комплексна бригада В. Андрійченка з шахти «Пролетарська-Глибока» тресту «Макіїввугілля» за добу комбайном УМК видобула 1500 т палива, виконавши змінне завдання на 220%. Значних успіхів добилися машиністи Б. Колесников, В. Шинкарьов, гірничі майстри А. Ляшевський, С. Орехов та ін.⁶⁵ З честю виконав свої зобов'язання колектив бригади О. Кольчика з шахти ім. Лутугіна.

Характерною рисою соціалістичного змагання за перевиконання завдань семирічки є прояв масової технічної творчості, винахідництва і раціоналізації. Значну роль у цьому відіграв грудневий (1957 р.) пленум ЦК КПРС, який зобов'язав профспілкові організації посилити роботу по залученню робітників та інженерно-технічних працівників у ряди раціоналізаторів і винахідників, спрямувати їх творчу ініціативу на виявлення і використання резервів у народному господарстві, на удосконалення техніки, технології і організації виробництва⁶⁶⁻⁶⁷. Виконуючи рішення пленуму, ще в січні 1958 р. президія ВЦРПС ухвалила створити добровільне Всесоюзне товариство винахідників і раціоналізаторів. У серпні 1958 р. відбулася I Українська республіканська конференція Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів, яка завершила організацію товариства на Україні⁶⁸. Створення такого товариства сприяло поліпшенню винахідництва та раціоналізації на підприємствах. Якщо в 1958 р. від впровадження винахідницьких і раціоналізаторських пропозицій на шахтах Донбасу економія становила 78 171,6 тис. крб.,⁶⁹ то в наступному році зросла до 182 996,7 тис. крб.⁷⁰ Значно поповнились ряди раціоналізаторів. На комбінаті «Донецьквугілля» у 1958 р. на кожних 50 працюючих був один раціоналізатор, у 1959 р.— один раціоналізатор на 30 працюючих. Кількість раціоналізаторських пропозицій у порівнянні з 1958 р. зросла в 1,9 раза⁷¹. Вже напередодні XXI з'їзду КПРС кращі раціоналізатори взяли зобов'язання за семирічку впровадити певну кількість пропозицій і добитися значної економії від їх реалізації. Так, знатний винахідник В. Семінський розробив особистий творчий план на семирічку. Він взяв зобов'язання подати за наступне семиріччя 100 пропозицій з економічним ефектом не менш як на 500 тис. крб.⁷² Почин В. Семінського знайшов палку підтримку серед передовиків виробництва України. Пленум

⁶³ Поточний архів Центрального статистичного управління Української РСР, Звіт про виконання плану видобутку вугілля за січень — жовтень 1961 р. (Ці підрахунки зроблені на основі цифрових даних матеріалів поточного архіву ЦСУ УРСР за 1959—1961 рр.).

⁶⁴ «Робітнича газета» від 28 вересня 1961 р.

⁶⁵ Газ. «Социалистический Донбасс» від 28 жовтня 1961 р.

⁶⁶⁻⁶⁷ «КПСС в резолюціях...», ч. IV, стор. 304.

⁶⁸ Поточний архів Української республіканської ради Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів, 1958 р., оп. 1, стор. 121.

⁶⁹ Поточний архів ЦСУ УРСР, спр. № 2, форма № 4-НТ по Донецькій і Луганській областях (січень — грудень 1958 р.).

⁷⁰ Поточний архів ЦСУ УРСР, форма № 4-НТ (січень — грудень 1959 р.).

⁷¹ Поточний архів Донецького обкому профспілки робітників вугільної промисловості, Раціоналізація і винахідництво за 1959 р., Звіт по комбінату «Донецьквугілля», стор. 1.

⁷² Поточний архів Української республіканської ради профспілок, Стенограма IV пленуму УРРПС 23—24 лютого 1959 р., стор. 12.

Української ради Всесоюзного товариства винахідників та раціоналізаторів схвалив ініціативу В. Семінського. Тоді ж було ухвалено внести в раціоналізаторський фонд семирічки за рахунок винахідницьких і раціоналізаторських пропозицій 18—20 млрд. крб.⁷³ Палко підтримали перспективне планування творчої праці винахідники і раціоналізатори Донбасу. Винахідники шахти «Кочегарка» тресту «Горліввугілля» зобов'язались внести у фонд семирічки 50 млн. крб.⁷⁴, а механік шахти тов. Соколов — особисто подати раціоналізаторські пропозиції з економією в 3 млн. крб.⁷⁵ Електрослюсарі шахти № 45 тресту «Боковоантрацит» тт. Безменов і Юрченко запропонували нову конструкцію дистанційного керування аварійним гальмом лебідки. Впровадження пропозиції давало близько 60 тис. крб. економії на рік.⁷⁶ Раціоналізаторські пропозиції, що надійшли в перші роки семирічки, яскраво свідчили про високий науково-технічний рівень робітничого класу нашої країни.

Важливе значення для дальшого розвитку винахідництва та раціоналізаторства мало об'єднання раціоналізаторів у творчі бригади. Добре працювали творчі бригади раціоналізаторів на збагачувальній фабриці «Черкаська-Північна» № 1. Одна з них у складі Г. Р. Андреева, Покашкіна, Романенка та інших розробила і впровадила вперше у Радянському Союзі гідралічний спосіб транспортування породи з фабрики у відвал, що дає на рік економію близько 500 тис. крб.⁷⁷ Значну роль у підвищенні раціоналізаторської роботи серед гірників відіграли об'єднані районні ради товариства, які виникли вперше в Донбасі. Вони були створені при райкомах профспілки робітників вугільної промисловості. Вже в 1959 р. такі ради працювали майже в усіх районах Донбасу. Ці організації створені на громадських засадах і не передбачені статутом товариства, але практика роботи підтвердила доцільність їх існування. Вони проводять велику організаційну роботу по розгортанню винахідництва і раціоналізаторства, допомагають первинним організаціям впроваджувати у виробництво пропозиції.

Одним з методів розвитку творчої активності шахтарів є проведення періодичних оглядів раціоналізаторства і винахідництва. Так, районна рада товариства винахідників і раціоналізаторів тресту «Краснодонвугілля» в 1961 р. провела масовий огляд на кращу постановку раціоналізаторської роботи, в якому взяли участь 22 підприємства. За період огляду надійшло 446 раціоналізаторських пропозицій, з яких було впроваджено 295. Це дало загальну економію близько 300 тис. крб. (новими грошми)⁷⁸.

Напередодні XXII з'їзду КПРС за рішенням Центральної Ради Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів і ЦК профспілки робітників вугільної промисловості на шахтах Донбасу з 1 березня по 1 серпня 1961 р. проводився огляд на краще підприємство по розгортанню винахідництва і раціоналізаторства. За період огляду шахтарі внесли 15 859 пропозицій, з яких було впроваджено 9817 з загальним економічним ефектом близько 16 млн. крб. Серед вугільних під-

⁷³ Поточний архів Української ради ВТВР за 1959 р., оп. 1, стор. 100.

⁷⁴ Поточний архів Української ради ВТВР за 1959 р., оп. 1, стор. 96.

⁷⁵ Там же, стор. 120.

⁷⁶ Газ. «Луганская правда» від 7 лютого 1960 р.

⁷⁷ Поточний архів Луганського обкому профспілки робітників вугільної промисловості, Доповідна про деякі питання профспілкової роботи Луганського МК профспілки робітників вугільної промисловості на 1 вересня 1960 р., стор. 3.

⁷⁸ Поточний архів Луганського обкому профспілки робітників вугільної промисловості, Справа № 9 НТО — ВОПР — Постанова президії Краснодонського районного комітету профспілки, Протокол № 42 від 27 липня 1961 р.

приємств Донецької області під час огляду найкращі результати показав трест «Куйбишеввугілля». В огляді брало участь 1372 робітники, тобто вдвоє більше, ніж за весь 1960 р. На підприємствах тресту було впроваджено 676 пропозицій з економічним ефектом в 1 млн. крб. Тільки впровадження 30 пропозицій вивільнило 85 робітників від тяжкої праці. Цінну пропозицію вніс механік центральних механічних майстерень тресту «Свердловвугілля» Д. Санін — дистанційне управління телексоном «ТЛ-3 м» з економічним ефектом у 85 тис. крб. Творча комплексна бригада шахти «Вітка» тресту «Куйбишеввугілля» за період огляду впровадила кілька пропозицій з економічним ефектом у 120 тис. крб.⁷⁹

Важлива роль у піднесенні руху за комуністичну працю і зростання рядів винахідників і раціоналізаторів належала виробничим нарадам. На підставі рішень грудневого (1957 р.) пленуму ЦК КПРС вони були перетворені в постійнодіючі громадські органи. Вже на початку семиріччя на шахтах Донбасу працювало 633 виробничих наради, в яких налічувалось 59 900 постійних членів, з них 70% становили робітники. Виробничі наради систематично обговорювали питання технічного прогресу, підвищення продуктивності праці, зниження собівартості і підвищення якості продукції та інші питання, спрямовані на піднесення виробництва.

Активно працювала виробнича нарада шахти 7—8 тресту «Краснолучвугілля». На початку 1959 р. шахта мала незадовільні техніко-економічні показники, через що продуктивність праці на одного робітника становила лише 26 т на місяць. Питання про піднесення продуктивності праці стало предметом обговорення виробничої наради, яка запропонувала впровадити в усі лави комбайни ЛГД, автоматизувати сигналізацію на поверхні, а також деякі процеси на збагачувальній фабриці та ін. Всі ці пропозиції були реалізовані. Це забезпечило зростання продуктивності праці до 34 т на місяць⁸⁰⁻⁸¹. Отже, продуктивність праці за рік зросла на 8 т, тобто майже на 38%.

Цілеспрямовано в 1961 р. працювала виробнича нарада шахти № 3—3-біс тресту «Кадіїввугілля». В її складі налічувалось 138 чоловік, з них 98—робітники. Всі питання, що обговорювались на нараді, заздалегідь готувалися. Наприклад, на 31 травня 1961 р. було призначено нараду з питання про шляхи підвищення продуктивності праці в зв'язку з пуском в експлуатацію першої черги реконструйованої шахти. До підготовки наради було залучено багато робітників та інженерно-технічних працівників. 10 квітня 1961 р. відбулось засідання президії виробничої наради, де були створені комісії: по автоматизації і механізації виробничих процесів, господарській і фінансовій діяльності, внутрішахтному транспорту. Комісії провели велику підготовчу роботу. На нараді з доповіддю виступив головний інженер шахти тов. Гірагов, а також викладачі філіалу Харківського гірничого інституту. Глибоко обговоривши питання, учасники наради прийняли рішення про введення автоматизації і телеконтролю заповнення бункерів стволу № 4, про механічне скачування і накачування батарей у гаражах електровозів та ін. Завдяки здійсненню цих заходів уже в липні 1961 р. продуктивність праці на шахті зросла на 10%, а собівартість однієї

⁷⁹ Поточний архів Української республіканської ради ВТВР, спр. № 10 за 1961 р. Матеріали про хід огляду на краще підприємство вугільної промисловості Донецької області на честь XXII з'їзду КПРС, стор. 1; Протокол засідання Луганської обласної оглядової комісії про підсумки огляду, стор. 2.

⁸⁰⁻⁸¹ Поточний архів Луганського обкому профспілки робітників вугільної промисловості. Протокол VII Луганської звітно-виборчої конференції профспілки робітників вугільної промисловості від 18 лютого 1960 р., стор. 14.

тонни вугілля в порівнянні з січнем—травнем того ж року була зниже на на 80 копійок⁸².

Широке залучення трудящих до управління виробництвом сприяло зростанню політичної активності. Представники робітничого класу Донбасу завжди обираються до Рад депутатів трудящих. До Верховної Ради СРСР (березень 1958 р.) було обрано 6 гірників⁸³, до Верховної Ради Української РСР (1959 р.) — 14⁸⁴. Багато гірників обирається до місцевих Рад. На початку 1961 р. до Донецької і Луганської обласних Рад депутатів трудящих було обрано 106 шахтарів, що становило 21% всіх обраних⁸⁵. Серед обраних — знатні шахтарі М. Мамай, О. Кольчик, К. Северинов та ін. Депутати-шахтарі підтримують постійні зв'язки з виборцями, сумлінно виконують їх накази.

XXI з'їзд КПРС підкреслив, що в період розгорнутого будівництва комунізму все більше функцій, які раніше виконували державні органи, поступово переходитимуть до громадських організацій. «Справа йде до того, — говорив Микита Сергійович Хрущов, — щоб функції гарантування громадського порядку і безпеки поряд з такими державними установами, як міліція, суди, виконували паралельно громадські організації»⁸⁶. Однією з форм активної участі трудящих у забезпеченні громадського порядку стали добровільні дружини. Під керівництвом партійних, профспілкових та комсомольських організацій, народні добровільні дружини спрямовують зусилля на охорону громадського порядку, беруть повсякденну участь у роз'ясненні серед населення радянських законів та додержання правил поведінки. Головне в їх діяльності — це запобігання правопорушень і виховна робота. Добре працюють народні добровільні дружини у Донбасі. Так, народна дружина Ровеньківського району в 1960 р. налічувала 2535 чоловік, з яких — 612 комуністів і 1027 комсомольців. Щомісяця проводяться засідання штабу, на яких розглядаються заходи по посиленню боротьби з порушеннями правил громадського співжиття. На шахті № 6—7 «Дарівська» в дружині налічувалось 182 дружинників. Вони організовували чергування і патрулювання на вулицях і в інших громадських місцях, постійно підтримували тісні зв'язки з громадськими організаціями, спирались на них у боротьбі з порушниками⁸⁷.

Шахтарі Донбасу йдуть у перших лавах героїчного робітничого класу СРСР, самовіддано борються за дострокове виконання семирічки, активно підтримують все нове, що народжується в боротьбі за комунізм. Високе політичне і трудове піднесення робітників Донбасу є запорукою їх дальших успіхів у боротьбі за здійснення історичних рішень XXII з'їзду КПРС, за побудову комуністичного суспільства в нашій країні.

⁸² Поточний архів Луганського обкому профспілки робітників вугільної промисловості, спр. № 13 за 1961 р., Довідка про стан роботи постійнодіючої виробничої наради на підприємствах вугільної промисловості Луганської області.

⁸³ Газ. «Радянська Україна» від 19 березня 1958 р.

⁸⁴ Газ. «Радянська Україна» від 6 березня 1959 р.

⁸⁵ Поточний архів Донецького облвиконкому, Матеріали оргвідділу.

⁸⁶ М. С. Хрущов, Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки, К., 1959, стор. 114.

⁸⁷ Поточний архів Луганського обкому профспілки робітників вугільної промисловості, Справа про народні дружини, Довідка про роботу народних дружин Ровеньківського району.

М. О. БУЦЬКО, В. М. ТАРАНЕНКО

ДРУЖБА ТА СПІВРОБІТНИЦТВО НАРОДІВ СРСР У ВІДБУДОВІ ТА ДАЛЬШОМУ РОЗВИТКУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ

(1943—1950 рр.)

XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу поставив перед радянськими істориками як одне з найважливіших завдань — вивчення переможного, перевіреного життям історичного досвіду Комуністичної партії і радянського народу. Важливе значення має, зокрема, дослідження діяльності Комуністичної партії в роки Великої Вітчизняної війни і в післявоєнний період. У даній статті автори ставлять метою висвітлити питання дружби і співробітництва народів СРСР у 1943—1950 рр.

У роки війни німецько-фашистські загарбники завдали величезної шкоди економіці Радянської України. Відступаючи під ударами радянських військ гітлерівці прагнули перетворити українські землі, як і інші тимчасово окуповані радянські території, на так звану «зону пустині». Німецько-фашистські варвари спалювали міста й села, руйнували промислові підприємства і культурні заклади. Окупанти зруйнували і спалили на Україні 714 міст і 16 150 промислових підприємств, на яких до війни працювало 2,3 млн. робітників¹, зруйнували понад 9 203 кілометрів головних залізничних колій². Не меншої шкоди фашистські окупанти завдали і сільському господарству: на Україні було пограбовано й зруйновано 27 910 колгоспів і 872 радгоспи³. З 1941 по 1943 рр. лише в дев'яти лівобережних областях України поголів'я коней по всіх категоріях господарств зменшилося у п'ять разів, великої рогатої худоби — в два, свиней — у дев'ять, овець — у вісім разів⁴. Після визволення території від фашистських загарбників у сільському господарстві України залишилися третина довоєнного парку тракторів, в два—три рази менше, ніж до війни, сільськогосподарських машин і в п'ять разів менше комбайнів⁵.

Жодна буржуазна країна, зазнавши таких величезних втрат, як СРСР, не скоро змогла б стати на ноги і неминуче потрапила б у

¹ «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», М., 1954, стор. 446—447.

² «Шоста сесія Верховної Ради УРСР, 1—4 березня 1944 р., Стенографічний звіт», Київ — Харків, 1944, стор. 26.

³ Газ. «Правда» від 13 лютого 1947 р.

⁴ О. П. Канєвський, Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР, К., 1947, стор. 38.

⁵ М. С. Хрущов, У братерській співдружності радянських народів, газ. «Правда» від 23 січня 1947 р.

кабалу до більш могутньої капіталістичної держави. Не випадково імперіалісти США і Англії виношували підступні плани економічного поневолення СРСР. Але цим планам не судилося збутись. Радянська держава знайшла в собі сили для успішного подолання післявоєнних труднощів і успішної відбудови народного господарства. Ця сила — в соціалістичному державному ладі, мудрому керівництві Комуністичної партії, монолітній соціально-політичній і ідейній єдності радянського народу.

Трудящі визволених районів, проявляючи ініціативу й винахідливість, раціонально використовуючи місцеві резерви і можливості, працювали, не покладаючи рук, щоб швидше відбудувати зруйноване господарство, збільшити випуск продукції для потреб соціалістичної Батьківщини. Колектив Харківського тракторного заводу в перші роки відбудови запроектував і виготовив власними силами 30 спеціальних верстатів, 11 формувальних конвейерів, 40 формувальних машин і понад 500 одиниць різного плавильного і підйомно-транспортного обладнання⁶. Залізничники ст. Основа, Південної залізниці, реставрували власними силами електроагрегат на 300 кіловат-годин, вугільну естакаду, відремонтували і обладнали три під'їзні шляхи тощо⁷. У містах і селах України широкого розмаху набрав рух за відбудову підприємств у вільний від роботи і навчання час. Лише в 1943 р. у Харкові на відбудові підприємств і жилих будинків працювало близько 500 тис. трудящих міста, які відробили понад 12 млн. людино-днів⁸.

Розгорнувши соціалістичне змагання за дострокову відбудову соціалістичної індустрії, робітники показували зразки трудового героїзму. Вибійник тресту «Червоноармійськвугілля» І. Панащатенко часто перевиконував норму в 20 разів. За високу продуктивність праці його було нагороджено орденом Леніна. Молода вибійниця шахти № 19—20 тресту «Артемвугілля» М. Гришутіна виконувала змінні норми на 1145%⁹, а вибійниця цієї ж шахти О. Ананьева замінила на трудовому посту свого чоловіка, який пішов на фронт, і довела змінний виробіток до дев'яти норм¹⁰.

Самовіддана патріотична праця українського народу, що спиралася на активну матеріальну і моральну підтримку Радянської держави та всіх народів братніх радянських республік, увінчалася видатними успіхами у відбудові соціалістичної індустрії. Уже в 1945 р. питома вага Донбасу в загальному паливному балансі країни зросла з 4,8% в 1943 р. до 26,7% в 1945 р.¹¹ На початок четвертої п'ятирічки було введено в дію майже 30% довоєнних виробничих потужностей, відбудовано 88% залізничних колій¹². Україна за кожним днем давала для народного господарства країни і для потреб фронту все більше металу, палива, різних машин, зброї. У визволених районах Російської Федерації, Прибалтики, Білорусії, Молдавії Україна відправляла верстати, труби, електроустаткування, вугілля, чавун і сталь, що мало важливе значення для відбудови народного господарства.

⁶ Журн. «Вопросы экономики», 1949, № 10, стор. 28.

⁷ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 1—31, од. зб. 118, арк. 15.

⁸ Газ. «Красное знамя» (орган Харківського обкому і міськкому КП України, виконкому обласної та міської Рад депутатів трудящих) від 21 листопада 1945 р.

⁹ М. С. Хрущов, Визволення українських земель від німецьких загарбників і чергові завдання відбудови народного господарства Радянської України, К., 1944, стор. 37—38.

¹⁰ Газ. «Правда Украины» від 14 січня 1944 р.

¹¹ Журн. «Вопросы истории», 1961, № 8, стор. 58.

¹² «Нариси історії Комуністичної партії України», К., 1961, стор. 496.

З величезним патріотичним піднесенням працювали на відбудові колгоспів, радгоспів і МТС трудівники села. Визволені з фашистської неволі, вони прагнули швидше відродити культуру землеробства, давати більше сільськогосподарської продукції для індустріальних центрів і Радянської Армії. Колгоспники і працівники радгоспів та МТС проявляли багато ініціативи і наполегливості, приводячи в дію всі невикористані резерви виробництва. В 1943 і на початку 1944 р. інженерно-технічні працівники і трактористи Ольховатської МТС, Харківської області, виготовили власними силами понад 1200 різних запасних частин, що дало змогу відремонтувати 38 тракторів, витративши на це майже в чотири рази менше коштів, ніж асигнувалось державою¹³. Ініціативу ольховатців підтримали всі машинно-тракторні станції Української РСР. Механізатори укомплектували і відремонтували сотні тракторів, що мало неабияке значення для проведення сільськогосподарських робіт.

Уміло використовуючи техніку, механізатори проявили справжні зразки трудової доблесті. У Дніпропетровській області, наприклад, у 1944 р. 350 трактористів виробили за сезон дві — три норми, зекономивши понад 472 т пального¹⁴. Бригада П. Ангеліної з Старо-Бешівської МТС, Донецької області, виробила на кожний колісний трактор по 1509 га, тобто виконала три річних норми, зекономивши при цьому 4,2 т пального¹⁵. Великих успіхів добилися не тільки окремі тракторні бригади, а й машинно-тракторні станції. Колектив Котовської МТС, Чернігівської області, виробничий план 1944 р. виконав на 270% і зекономив при цьому понад 20 т пального, завоювавши перехідний Червоний прапор Наркомзему СРСР¹⁶. У 1945 р. вдвоє перевиконали річні виробничі програми МТС ім. «Правди» (Одеська область), Лохвицька (Полтавська область), Селидівська і Богоявленська (Донецька область) та ін.

Ланка А. Пармузіної з колгоспу «Більшовик», Білопільського району, Сумської області, у 1944 р. збрала з кожного гектара по 42 ц проса, 650 ц буряків і 350 ц картоплі, одержала високий урожай коксагізу і волокна конопель¹⁷. Ланкова П. Ярмоленко з с. Великої Димерки, Броварського району, Київської області, збрала з кожного гектара по 769 ц картоплі¹⁸.

Самовіддана праця механізаторів і колгоспників України в 1944 р. забезпечила перевиконання встановленого державного плану урожайності по зернових і бобових культурах на 1,7 ц в середньому з гектара, по цукрових буряках — на 10,9 ц¹⁹. Колгоспи здали понад план 31 557 тис. пудів зерна, 16 690 тис. пудів картоплі та мільйони пудів городини²⁰. Це була велика підтримка фронтові і населенню міст. Завдання по врожайності та здачі сільськогосподарської продукції колгоспи і радгоспи перевиконали і в 1945 р. Незважаючи на нестачу техніки, сортового насіння, плеїнної худоби, кваліфікованих кадрів тощо, сільське господарство Української РСР швидко стало на ноги. Уже в 1945 р. в республіці було освоєно 76% довоєнних посівних площ. Посівна площа зернових становила 84% довоєнного рівня.

Досягнення Української РСР у відбудові промисловості і сіль-

¹³ Газ. «Правда України» від 15 лютого 1944 р.

¹⁴ Газ. «Социалистическое земледелие» від 21 грудня 1944 р.

¹⁵ Газ. «Социалистическое земледелие» від 11 листопада 1944 р.

¹⁶ Газ. «Социалистическое земледелие» від 23 грудня 1944 р.

¹⁷ Газ. «Радянська Україна» від 10 листопада 1944 р.

¹⁸ Газ. «Радянська Україна» від 21 жовтня 1944 р.

¹⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 7—3, од. зб. 1326, арк. 3.

²⁰ Газ. «Радянська Україна» від 3 лютого 1945 р.

ського господарства стали можливими завдяки величезній допомозі і підтримці з боку ЦК КПРС і Союзного уряду. В дні післявоєнної відбудови з новою силою проявився той важливий фактор, що Українська РСР є рівноправним членом великого Радянського Союзу. Вся країна брала діяльну участь у відбудові народного господарства республіки. 21 серпня 1943 р. Рада Народних Комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації». Згідно з постановою визволеним районам, зокрема Українській РСР, подавалася величезна всебічна допомога. У напружених умовах війни Радянська держава асигнувала з бюджетів 1943—1945 рр. на відбудову господарства визволених районів 75 млрд крб.²¹ Тільки на відбудову народного господарства у визволених районах Лівобережної України в 1944 р. Союзний уряд асигнував 3640 млн. крб.²² Із 4,3 млрд. крб., що були вкладені в 1943—1945 рр. у вугільну промисловість європейської частини СРСР, 3,1 млрд. крб. були направлені на відбудову Донбасу. Це майже в чотири рази перевищило капіталовкладення у розвиток Південної кочегарки в останньому передвоєнному році²³. У 1943—1944 рр. бюджетні асигнування на відбудову металургії Півдня становили 1736 млн. крб., або 40% усіх капіталовкладень у чорну металургію країни за той же період²⁴. Крім того, Радянський уряд відпускав Українській РСР великі кошти на відбудову промисловості і по республіканському бюджету. В 1944 р. на ці потреби було витрачено 508 млн. крб.²⁵, а у 1945 р. — 555,1 млн. крб.²⁶. Крім бюджетних асигнувань, Україна одержувала велику кількість промислового устаткування, машини, метал тощо. В 1943 р. на Україну було направлено близько 4,5 тис. верстатів та іншого спеціального обладнання, 6 тис. автомобілів, 7 потужних турбін і необхідне устаткування для електростанцій, 30 тис. т прокату, 450 тис. кубометрів лісу, велику кількість цементу, скла та ін.²⁷ Велику допомогу від держави одержало і сільське господарство України. Якщо в 1944 р. на його потреби було витрачено 314 млн. крб.²⁸, то в 1945 р. — 389, 1 млн. крб.²⁹ Колгоспи республіки одержали десятки тисяч голів великої рогатої худоби, свиней, овець, багато коней, кіз, птиці, значну кількість насіння, фуражу тощо. Братні республіки повернули на Україну евакуйоване до них майно, причому, як правило, новими машинами і обладнанням. Це — законне явище для Радянської держави, де відносини між народами будуються на принципах рівноправності й дружби.

Відродження народного господарства визволених районів України стало всенародною справою. Трудящі всіх братніх республік прагнули зробити якнайбільший вклад у відбудову народного господарства України. Особливо велику допомогу українському народу подав братній народ Російської Федерації, що має найбагатші природні ресурси і високорозвинену важку індустрію. Патріотичний рух трудящих за все-

²¹ Газ. «Правда» від 22 лютого 1946 р.

²² Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, од. зб. 377, арк. 57.

²³ Журн. «Вопросы истории», 1961, № 8, стор. 43.

²⁴ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР, ф. Міністерства чорної металургії СРСР, оп. 5, спр. 3, арк. 298.

²⁵ «Сьома сесія Верховної Ради УРСР першого скликання, 28—30 червня 1945 р., Стенографічний звіт», К., 1946, стор. 7.

²⁶ «Восьма сесія Верховної Ради УРСР першого скликання, 27—30 серпня 1946 р., Стенографічний звіт», К., 1947, стор. 127.

²⁷ Журн. «Большевик», 1944, № 6, стор. 22.

²⁸ «Сьома сесія Верховної Ради УРСР першого скликання», стор. 7.

²⁹ «Восьма сесія Верховної Ради УРСР першого скликання», стор. 127.

бічну допомогу визволеним районам був активно підтриманий і очолений партійними організаціями. На початку вересня 1943 р. трудящі м. Тайги, Кемеровської області, розгорнули збір інструментів, одягу, продовольства для Донецької області. 10 вересня Кемеровський обком партії схвалив патріотичний почин тайгінців і закликав усіх комуністів, комсомольців і трудящих Кузбасу подати допомогу у відбудові Донецького басейну³⁰. Було створено обласну, міську і районну комісії на чолі з першими секретарями партійних комітетів по поданню допомоги у відбудові економіки Донецької області. 20 і 21 вересня 1943 р. пленум Кемеровського обкому ВКП(б) обговорив питання про завдання обласної партійної організації по поданню допомоги у відбудові промисловості і сільського господарства Донецької області³¹. На пленумі було наведено багато хвилюючих прикладів широкої патріотичної ініціативи трудящих Кузбасу, спрямованої на подання допомоги Донбасу. Тільки підприємства Кемерова послали донецьким робітникам 38 різних верстатів, 235 силових трансформаторів, 12 тис. предметів електроустаткування та ін.³² На відбудову підприємств Донецького басейну трудящі області зібрали 10 млн. крб.³³

Значну роботу по організації допомоги визволеним районам і відбудові економіки провели партійні організації Свердловської, Ярославської, Омської, Челябінської, Московської, Куйбишевської та інших областей Російської Федерації. Так, Ярославський обком партії у спеціальному рішенні поставив завдання, щоб «кожна фабрика, завод, промкомбінат, артіль, ремісниче училище виявили свої резерви і виділили якомога більше обладнання, інструменту, матеріалів, а також надпланової продукції для допомоги Донбасу»³⁴. Обком партії створив 25 спеціальних бригад і послав їх на 15—20 днів у міста, райони і на підприємства. Ці бригади допомогли місцевим партійним і профспілковим організаціям накреслити практичні заходи по збору і виготовленню інструментів, організації соціалістичного змагання за дострокове виконання замовлень для підприємств визволених районів тощо. За період з 1 грудня 1943 р. по 1 липня 1944 р. промислові підприємства Ярославської області відправили в Донбас 250 вагонів з обладнанням і різними матеріалами³⁵. Перший секретар ЦК КП України М. С. Хрущов писав у телеграмі Ярославському обкому партії: «Прошу передати трудящим Ярославської області, які послали для відбудови Донбасу енергопоїзд, устаткування, матеріали й інструменти, глибоку подяку українського народу за їх піклування про відбудову зруйнованого німецькими загарбниками народного господарства України»³⁶. Трудящі Башкирської АРСР у 1943 р. зібрали для відбудови Донбасу 12 млн. крб.³⁷ У тому ж році в Донецьку і Луганську області надійшли тисячі вагонів з заводським і гірничим обладнанням, інструментами, будівельними матеріалами з Куйбишевської, Челябінської, Саратовської і Тамбовської областей. З Білорусії, Прибалтики, Карелії,

³⁰ Центральний партархів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 811, арк. 58—59.

³¹ Газ. «Кузбасс» (орган Кемеровського обласного і міського комітетів ВКП(б), виконкомів обласної та міської Рад депутатів трудящих) від 24 вересня 1943 р.

³² Газ. «Правда» від 24 вересня 1943 р.

³³ Газ. «Кузбасс» від 1 вересня 1943 р.

³⁴ Газ. «Северный рабочий» (орган Ярославського обкому ВКП(б) і виконкому обласної Ради депутатів трудящих) від 24 листопада 1943 р.

³⁵ Архів ЦК ВЛКСМ, ф. Відділу робітничої молоді, од. зб. 29, арк. 14.

³⁶ «Коммунистическая партия в период Великой Отечественной войны (июнь 1941 года — 1945 год). Документы и материалы», М., 1961, стор. 520.

³⁷ Архів ЦК ВЛКСМ, ф. Відділу робітничої молоді, од. зб. 29, арк. 25.

незважаючи на те, що ці республіки самі потерпіли від окупації, надх див кріпильний і будівельний ліс, будівельні матеріали. Тільки за 1944 і лісоруби Білорусії для шахт Донбасу заготовили 514 тис. кубометрів кріпильного лісу³⁸, лісоруби Карелії — 100 тис. кубометрів³⁹. 74 заводи Ленінграда взяли участь у технічному оснащенні Донецького басейну⁴⁰. В постанові «Про виконання замовлень для вугільної промисловості Донбасу» (11 травня 1945 р.) бюро Ленінградського МК ВКП(б) відзначало, що виконання замовлень Донбасу є найважливішою першочерговою загальнодержавною справою всіх партійних, радянських, господарських організацій⁴¹. Багато замовлень шахтарів Донбасу виконав ленінградський завод «Електросила». В м. Донецьку в турбінному залі металургійного заводу на одному з генераторів сяє меморіал на дошка: «Турбогенератор в 5000 кіловат, зроблений в Ленінграді період блокади...» Сотні підприємств Москви, Свердловська, Челябінська, Новосибірська, Омська та інших міст посилали свою продукцію для Донбасу.

Відбудова Донбасу йшла швидкими темпами. У листопаді 1946 і на зборах партійно-господарського активу гірників Донецької та Луганської областей М. С. Хрущов говорив: «Можна прямо сказати, що шахтарі і всі ті, хто допомагає їм у відбудові вугільних шахт, добре працювали. В Донбасі вже відбудовані і дають видобуток вугілля 13 основних шахт з 279, що діяли до війни. Працюють 430 відбудованих частково новозбудованих невеликих шахт. Видобуток на всіх цих шахтах становить 52% довоєнного»⁴². Після Великої Вітчизняної війни вугільна промисловість України відбудовувалася в сім — вісім разів швидше, ніж у період після громадянської війни⁴³.

Поряд з промисловими підприємствами ставали до ладу відбудовані або заново споруджені житлові будинки, лікарні, школи, клуби і палаци культури. Донбас упевнено відроджував довоєнну славу. Н. кінець четвертої п'ятирічки тут було не тільки введено в дію всі шахти а й повністю завершено механізацію основних процесів видобутку і транспортування вугілля, перевершено довоєнний рівень вуглеводобутку. Стали до ладу металургійні, машинобудівні та інші промислові підприємства.

Трудящі Російської Федерації, Грузії, Казахстану, Киргизії та інших республік внесли великий вклад у відбудову промисловості не тільки Донбасу, а й інших індустріальних центрів України: Харкова, Запоріжжя, Львова та ін. У відбудові Дніпровської гідроелектростанції брали участь 120 заводів Москви, Ленінграда і Уралу, у відбудові «Запоріжсталі» — 57 заводів⁴⁴. Для відбудови гідрозузла і першого агрегату Дніпровської станції надійшло понад 1000 ешелонів устаткування, виготовленого трудящими Москви, Ленінграда, Уралу, Середньої Азії, Вірменії⁴⁵.

Широкого розмаху набуло шефство підприємств Російської Федерації та інших республік над українськими підприємствами, що відбу-

³⁸ Газ. «Советская Белоруссия» від 28 січня 1945 р.

³⁹ Газ. «Правда» від 27 вересня 1945 р.

⁴⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—15, од. зб. 12, арк. 47.

⁴¹ Партархів Ленінградського обкому і міськкому КПРС, ф. 25, оп. 2, од. зб. 5280, арк. 21—22.

⁴² М. С. Хрущов, Мобілізувати всі сили на виконання і перевиконання плану видобутку і відвантаження вугілля, газ. «Радянська Україна» від 1 грудня 1946 р.

⁴³ М. С. Хрущов, Визволення українських земель від німецьких загарбників і чергові завдання відбудови народного господарства Радянської України, стор. 32.

⁴⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 71, од. зб. 4302, арк. 159.

⁴⁵ Газ. «Радянська Україна» від 6 березня 1947 р.

довувалися. Так, над Дніпродзержинським металургійним заводом взяв шефство Ново-Тагільський металургійний завод, над Макіївським металургійним — Магнітогорський металургійний завод, над Харківським тракторним — Алтайський тракторний завод, Московський та Горьковський автомобільні заводи, над Запорізьким заводом феросплавів — Челябінський завод феросплавів і т. д. Шефи виділяли для підшефних підприємств верстати, інструменти, посилали на постійну роботу своїх кваліфікованих робітників, ділилися виробничим досвідом і технічними досягненнями. Колектив Горьковського автозаводу, наприклад, надіслав Харківському тракторному заводу 450 верстатів, велику кількість моторів, автомашин, тягачів, виготовлених понад план. Для постійної роботи на ХТЗ прибули з Горького понад 200 інженерів, техніків, майстрів і кваліфікованих робітників⁴⁶. Колективи українських підприємств часто одержували від своїх шефів необхідну виробничо-технічну консультацію. Так, на Львівському заводі «Автоавантажувач» у 1949 р. побувало понад 40 інженерно-технічних працівників з Московського та Горьковського автозаводів, які допомагали освоїти технологічний процес і налагодити поточне виробництво⁴⁷.

Успішній відбудові народного господарства Української РСР сприяло повсякденне піклування держави, російського та інших народів СРСР про створення нормальних побутових умов для працівників промисловості і транспорту Радянської України. В Донбас, Кривий Ріг, Придніпров'я, Харків, Керч, Борислав та в інші міста і промислові центри надійшло багато ешелонів з побутовими речами і продовольством. Так, Кунгурський шкіряний завод, Пермської області, надіслав для гірників Донбасу 7 тис. пар взуття, а трудящі м. Кунгур — 10 тис. комплектів теплої одягу⁴⁸. Трудящі Кемеровської області зібрали для населення Донецької області 2 тис. пар шкіряного і валяного взуття, 1735 предметів дитячого одягу, 67 тис. речей домашнього вжитку⁴⁹. Кіровська смушково-шубна фабрика виготовила для населення Донбасу 1000 пар дитячого взуття, 200 комплектів білизни, 5000 ліжок. Велику кількість черевиків, рукавиць, білизни, господарського посуду тощо виготовили й інші підприємства Кіровської області⁵⁰.

У перші роки відбудови на Україну надійшло чимало продовольства, яке посилали трудящі різних міст країни із своїх особистих запасів. Шахтарям Донбасу трудящі Киргизії зібрали і надіслали 18 вагонів продуктів⁵¹, робітники Барнаула у 1943 р. відправили для харків'ян ешелон з крупою, картоплею, овочами, м'ясом⁵².

Велику допомогу Україні подали держава та братні республіки кваліфікованими кадрами. Лише з Челябінська і Нижнього Тагіла на підприємства Української РСР прибуло близько 2 тис. висококваліфікованих робітників та 400 інженерно-технічних працівників. Усього до 1950 р. в Донбас приїхало з Російської Федерації 90 тис. робітників та інженерно-технічних працівників⁵³. У відбудові Дніпрогесу взяла безпосередню участь 712 інженерів і техніків, які прибули на Україну

⁴⁶ «Братерська дружба, Збірник», Харків, 1954, стор. 13.

⁴⁷ Газ. «Радянська Україна» від 21 жовтня 1949 р.

⁴⁸ Газ. «Социалистический Донбасс» від 28 січня 1944 р.

⁴⁹ Г. Т. Кікалов, Допомога великого російського народу українському народові у відбудові народного господарства в післявоєнний період, К., 1953, стор. 16.

⁵⁰ Газ. «Правда» від 26 листопада 1943 р.

⁵¹ Газ. «Известия» від 27 серпня 1943 р.

⁵² «Одиннадцатая сессия Верховного Совета СССР, 24 апреля — 27 апреля 1945 г., Стенографический отчет», М., 1945, стор. 164.

⁵³ Газ. «Вечірній Київ» від 27 жовтня 1954 р.

з інших республік⁵⁴. Протягом кількох післявоєнних років у Львів прибуло 7900 інженерно-технічних працівників і близько 14 000 кваліфікованих робітників⁵⁵. На відбудові Краматорського заводу працювало близько 600 робітників і спеціалістів з Молдавської РСР⁵⁶.

На Україну відряджались багато спеціалістів, комплексних загонів, бригад для виконання тимчасових завдань. У відбудові Донецького металургійного заводу взяли участь 1000 робітників, що прибули з підприємств Російської Федерації у складі комплексних бригад⁵⁷. На відбудові Макіївського металургійного заводу працював спеціальний монтажно-будівельний загін з Кемерова⁵⁸. Такий же загін, направлений з Челябінська, брав участь у відбудові Алчевського металургійного заводу⁵⁹. Бригади кращих майстрів-монтажників з «Уралмашу», Іркутського, Орського та інших машинобудівних заводів проводили на «Запоріжсталі» монтажні роботи. Установка котлів і турбомашин заводської теплоелектроцентрالی була зроблена монтажниками Невського заводу ім. Леніна і таганрозького заводу «Красный котельщик»⁶⁰. Робітники, які приїхали з інших республік, не лише добре працювали, а й передавали свій виробничий досвід молодим робітникам. Так, майстер М. Князев, який прибув на Львівський інструментальний завод з Уралу, навчив 12 молодих робітників. Робітниця-москвичка В. Павлова підготувала 8 робітниць Чернівецької трикотажної фабрики⁶¹.

Відбудовувати промислові підприємства України допомагали представники багатьох національностей. Так, колектив Дніпробуду, що відбудовував гідроелектростанцію ім. Леніна, складався з представників більш як 20 національностей⁶².

Велику допомогу подали російський та інші народи Радянського Союзу також у відбудові сільського господарства Радянської України. У 1943 р. за почином колгоспників с. Горшихи, Ярославської області, по всій країні розгорнувся патріотичний рух за надпланові посіви у фонд допомоги колгоспам, що потерпіли від німецько-фашистської окупації. Чудовий патріотичний приклад подали також колгоспники Острецької сільськогосподарської артілі, Родниківського району, Івановської області. Розвиваючи почин ярославців, вони закликали усіх колгоспників країни взяти безпосередню участь у відродженні ферм однієї з артілей. З цією метою острецькці виділили певну кількість худоби всіх видів і поставили її на відгодівлю.

Почин трудівників сіл Горшихи і Острецька знайшов гарячу підтримку в багатьох колгоспах країни. Розгорнувся масовий рух за освоєння додаткових площ під зернові і технічні культури для допомоги потерпілим районам. У 1943 р. колгоспи Грузії засіяли додатково 5500 га зернових⁶³, в Азербайджанській РСР — 3141 га⁶⁴, в Івановській області — 9500 га⁶⁵ і т. д. Колгоспи Московської області засіяли різ-

⁵⁴ «Комуністична партія — натхненник і організатор братерського союзу і непо-рушної дружби народів СРСР», К., 1954, стор. 168—169.

⁵⁵ Газ. «Радянський селянин» (орган ЦК КП України) від 12 травня 1948 р.

⁵⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—52, од. зб. 114, арк. 11.

⁵⁷ Там же, од. зб. 26, арк. 5.

⁵⁸ Там же, од. зб. 2, арк. 58.

⁵⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—37, од. зб. 85, стор. 22.

⁶⁰ В. Валуєв, Народне господарство Української РСР за два роки післявоєнної п'ятирічки, К., 1948, стор. 26.

⁶¹ Газ. «Радянський селянин» від 12 травня 1948 р.

⁶² Газ. «Радянська Україна» від 24 січня 1948 р.

⁶³ «Десятая сессия Верховного Совета СССР, 28 января — 1 февраля 1944 г., Стенографический отчет», М., 1944, стор. 139.

⁶⁴ Газ. «Известия» від 23 травня 1943 р.

⁶⁵ Газ. «Известия» від 14 травня 1943 р.

ними культурами у фонд допомоги 10 тис. і Горьковської—15 тис. га⁶⁶. Колгоспи і колгоспники Російської Федерації та інших братніх республік відгодували і відправили у визволені райони, зокрема на Україну, велику кількість високопродуктивної худоби. Колгоспники Туркменської РСР передали 56 тис. голів худоби⁶⁷, колгоспи Грузії у 1943 р.— 9 тис. голів худоби, а в 1944 р. — 18 тис. голів великої рогатої худоби, 5 тис. овець і кіз, 3 тис. голів свиней і 300 коней⁶⁸. Колгоспники Чуваської АРСР виділили в 1943—1944 рр. визволеним районам 32 тис. голів худоби⁶⁹.

У 1944 р. за рішенням Радянського уряду в східних районах країни провадилась закупівля худоби на пільгових умовах для колгоспів визволених районів. За короткий час на Україну було направлено 862 тис. голів худоби, закупленої на пільгових умовах у Саратовській, Оренбурзькій та інших областях РРФСР, Вірменії, Казахстану⁷⁰. Допомогу у відновленні громадського тваринництва подали Українській РСР радянські війська. Так, в 1945 р. було повернено 153 тис. овець, забраних фашистськими окупантами під час відступу з України. Крім того, колгоспам і радгоспам було передано 11,4 тис. бджолосімей⁷¹.

Українська РСР одержала велику допомогу сільськогосподарською технікою. Уже в перший рік визволення українських земель від гітлерівських загарбників держава відправила на Україну тисячі тракторів, комбайнів та інших машин; багато техніки виділили МТС і колгоспи Російської Федерації та інших братніх республік. Це дало можливість відбудувати сільське господарство на базі сучасної техніки. У 1943 р. колгоспи і МТС Приморського краю, переглянувши свої технічні засоби, виділили для визволених районів, у тому числі України, 245 тракторів, багато жнивара, зерноочисних машин, 7000 різних інструментів⁷². У 1944 р. МТС Казахської РСР надіслали на Україну 500 тракторів⁷³, трудящі Омської області — 209 вагонів різного устаткування і машин, зокрема 24 комбайни, 20 тракторів, 510 плугів⁷⁴.

ЦК КПРС, братні республіки подали велику допомогу сільському господарству України кваліфікованими кадрами. У 1943—1944 рр. для роботи в сільському господарстві за рішенням Союзного уряду було направлено понад 5 тис. керівних працівників та спеціалістів — директорів МТС і МТМ, агрономів, зоотехніків, ветлікарів, інженерів⁷⁵. Братні республіки взяли активну участь у підготовці кадрів для сільського господарства України. Вони широко відкрили двері шкіл і курсів для тих, хто бажав поїхати на постійну працю в МТС, радгоспи і колгоспи Радянської України, а також для евакуйованих українців, які бажали повернутися додому фахівцями. У школах механізаторів Саратовської, Тамбовської, Куйбишевської, Воронежської та Оренбурзької областей РРФСР, Башкирської АРСР, Казахської і Узбецької РСР було підготовлено для України 6 тис. трактористів, 500 бригадирів тракторних бригад, 130 механіків МТС⁷⁶.

⁶⁶ Г. Т. Кікалов, назв. праця, стор. 21.

⁶⁷ «Десятая сессия Верховного Совета СССР», стор. 105.

⁶⁸ Там же.

⁶⁹ Газ. «Известия» від 8 березня 1944 р.

⁷⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—33, од. зб. 252, арк. 145.

⁷¹ Там же, од. зб. 303, арк. 32.

⁷² Газ. «Социалистическое земледелие» від 11 листопада 1943 р.

⁷³ Газ. «Казахстанская правда» (орган ЦК КП Казахстану і Ради Міністрів Казахської РСР) від 18 травня 1944 р.

⁷⁴ «Шоста сесія Верховної Ради УРСР, 1—4 березня 1944 р., Стенографічний звіт», стор. 109—110.

⁷⁵ Журн. «Пропагандист і агітатор», 1945, № 2—3, стор. 15.

⁷⁶ Архів Міністерства сільського господарства УРСР, ф. 1, оп. 1, од. зб. 8, арк. 3.

Виняткове значення для відбудови сільського господарства України мало шефство міста над селом, що розгорнулося за прикладом передових підприємств Російської Федерації. Зокрема, ряд колективів російських заводів взяв шефство над колгоспами і МТС України і подав їм велику практичну допомогу. Колектив ленінградського Кіровського заводу тривалий час здійснював шефство над артіллю ім. Кірова, Більшовцівського району на Станіславщині. Ленінградці допомогли колгоспові спорудити та обладнати клуб, бібліотеку, надіслали потужний електрогенератор, а також необхідне устаткування для механізації трудомістких робіт на тваринницьких фермах. Група спеціалістів заводу змонтувала в колгоспі електростанцію, проклала водопровід і спорудила підвісні шляхи на фермах⁷⁷. Робітники Оренбурга взяли шефство над деякими МТС Полтавської області. За 1943—1944 рр. вони надіслали п'ять вагонів дефіцитних запасних частин, виготовлених понад план⁷⁸. Деякі заводські колективи Волгограда стали шефами МТС Харківської області⁷⁹.

За 1947—1948 рр. від держави та братніх народів МТС, радгоспи і колгоспи України одержали понад 30 тис. тракторів (в 15-сильному обчисленні), близько 5 тис. металообробних верстатів, велику кількість плугів, сівалок, культиваторів, комбайнів, молотарок та інших сільськогосподарських машин⁸⁰. У 1948 р. завдяки допомозі технікою і кадрами МТС виконали державний план тракторних робіт на 13,2 млн. га більше, ніж у попередньому році, і на 2,5 млн. га більше, ніж у довоєнному 1940 р.⁸¹

Велика всебічна допомога, яку українське село одержувало від держави і братніх республік, викликала бурхливе піднесення трудового ентузіазму, розвиток творчої ініціативи серед трудівників соціалістичних ланів. У допомозі, яку подавали російський та інші народи СРСР Україні у відбудові народного господарства, яскраво проявилися такі великі рушійні сили радянського суспільства, як дружба народів і радянський патріотизм. М. С. Хрущов писав, що «у період відбудови народного господарства республіки український народ, як і інші радянські народи, ще раз переконається, яку величезну силу має дружба народів, які невичерпні сили закладені в соціалістичному ладі»⁸².

За короткий строк народне господарство Радянської України було не тільки відбудоване, а й рушило вперед швидкими темпами. На кінець четвертої п'ятирічки промисловість по випуску валової продукції перевищила довоєнний рівень на 15%; більше, ніж до війни, виробляло найважливіших видів продукції сільське господарство⁸³. Було не тільки завершено відбудову усієї промисловості, а й споруджено багато нових заводів, фабрик, шахт, створено нові галузі індустрії: газову промисловість, виробництво підшипників, автомобілів, мотоциклів, нових видів металургійного, гірничого, енергетичного та іншого обладнання. Перевищили довоєнне виробництво вугільна промисловість Донбасу, чорна металургія Донбасу і Придніпров'я. Електростанції республіки на кінець четвертої п'ятирічки виробляли електроенергії на 18%

⁷⁷ Газ. «Правда України» від 4 серпня 1945 р.

⁷⁸ Газ. «Зоря Полтавщини» від 18 січня 1944 р.

⁷⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—56, од. зб. 249, арк. 20.

⁸⁰ Газ. «Правда України» від 7 січня 1949 р.

⁸¹ «Засідання Верховної Ради Української РСР (п'ята сесія), 12—14 травня 1949 р., Стенографічний звіт», К., 1949, стор. 44.

⁸² М. С. Хрущов, У братерській співдружності радянських народів. газ. «Правда» від 23 січня 1947 р.

⁸³ «Українская ССР», ч. I, М., 1957, стор. 192.

більше, ніж до війни. Машинобудівна промисловість збільшила своє виробництво в 1,5 раза, виробництво будівельних матеріалів зросло в 1,7 раза⁸⁴. Значно збільшили виробництво легка та харчова промисловість. Довоєнний рівень по виробництву цукру в 1950 р. був перевищений на 14%, масла — на 82%, олії — на 15%, сиру — на 85%, мила — на 25% і т. д.⁸⁵

Індустрія Радянської України на кінець четвертої п'ятирічки знову зайняла визначне місце в економіці СРСР, почала направляти в інші радянські республіки і країни соціалістичного табору велику кількість якнайрізноманітнішої продукції. На весь світ знову залунала слава індустріально-колгоспної Радянської України. Всі ці досягнення у відбудові та дальшому розвитку народного господарства Української РСР були результатом великої організаторської й виховної роботи КПРС та її бойового загону — Комуністичної партії України, Центрального Комітету якої тоді очолював видатний партійний і державний діяч М. С. Хрущов.

Проте успіхи були б ще більшими, якби не вплив культу особи Сталіна, який негативно позначився на відбудові та дальшому розвитку народного господарства. В ряді галузей промисловості і сільськогосподарства повільно впроваджувались у виробництво найновіші досягнення науки і техніки. На деяких заводах і фабриках устаткування застаріло, застосовувалась малопродуктивна технологія, випускались верстати і механізми застарілої конструкції. Не були повністю використані і можливості збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, які крилися в надрах колгоспного ладу.

Відновлення ленінських принципів в усіх галузях партійної і державної діяльності, розгром антипартійної групи Молотова, Кагановича, Маленкова та інших, що виступили проти ленінського курсу, який намітив XX з'їзд КПРС, відкрили широкий простір творчим силам партії і народу, прискорили рух нашої країни до комунізму.

⁸⁴ «Украинская ССР», ч. I, М., 1957, стор. 205.

⁸⁵ Там же, стор. 192.

ПОВІДОМЛЕННЯ

В. П. МАРУНЯ

З ІСТОРІЇ РОБОЧОГО ДНЯ В СРСР

Протягом десятиліть робітничий клас боровся за скорочення робочого дня. Вперше страйковий рух трудящих за скорочення робочого дня розгорнувся в Англії, пізніше — у Франції та інших капіталістичних країнах. Під тиском трудящих уряди капіталістичних країн змушені були піти на деяке скорочення робочого дня. Так, в Англії у 1833 р. було видано закон про зменшення робочого дня для дітей до 13-річного віку до 8 годин, і для підлітків від 13 до 18 років — до 12 годин. Для робітників текстильних підприємств встановлювався 15-годинний робочий день. У Франції під час революції 1848 р. було прийнято закон, згідно з яким робочий день повинен був тривати не більше 10—11 годин. Закони про скорочення робочого дня видавались і в інших країнах. Але, як вказував В. І. Ленін, це обмеження робочого дня було частковою реформою, що знищувала тільки один з видів кабали, а саме кабалу з допомогою подовження роботи, і що інші види кабали ніякими реформами на ґрунті капіталізму усунути неможливо¹. Класики марксизму-ленінізму неодноразово вказували, що навіть запровадження 8-мигодинного робочого дня в умовах капіталізму не поліпшує становища робітників. В. І. Ленін підкреслював, що «буржуазія цілком може панувати і при 8-мигодинному робочому дні. Її панування буде навіть тоді повнішим, чистішим, ширшим, вільнішим, ніж при 10—11-годинному робочому дні. Але діалектика класової боротьби така, що ніколи без крайньої необхідності, без останньої необхідності буржуазія не замінить спокійного, звичного, прибуткового (обломовськи-прибуткового) 10-тигодинного робочого дня 8-мигодинним»².

У кінці XIX — на початку XX ст. боротьба за скорочення робочого дня набрала організованого і свідомого характеру. Робітники почали розуміти, що боротьба за нормальний робочий день є лише частиною боротьби робітничого класу за своє соціальне визволення. Вперше вимога про законодавче обмеження робочого дня 8-ма годинами була проголошена в 1866 р. робітничим конгресом у м. Балтіморі (США) та конгресом I Інтернаціоналу в Женеві за пропозицією Лондонської генеральної ради та особисто К. Маркса. В постанові загального робітничого конгресу в Балтіморі говорилося: «Першою і великою вимогою сучасності, необхідною для визволення праці цієї країни від капіталістичного рабства, є видання закону, який визнає би восьмигодинний день нормальним робочим днем в усіх штатах американського сою-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 394.

² В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 258.

зу»³. У постанові Женевського конгресу I Інтернаціоналу було сказано, що «попередньою умовою, без якої всі дальші спроби поліпшення становища робітників та їх визволення повинні зазнати невдачі, є обмеження робочого дня... Ми пропонуємо визнати 8 годин праці законною межею робочого дня»⁴.

У царській Росії до кінця XIX ст. взагалі не було ніякого законодавства про обмеження робочого дня. Це дало можливість російським і українським капіталістам свавільно запроваджувати на виробництві максимальний робочий день, який вкрай виснажував робітників. На цукрових заводах України робітники працювали по 12, а іноді й по 14 годин. Робочий день шахтарів Донбасу тривав 12 годин, а вибійники і саночники працювали навіть по 20 годин на добу⁵. Робочий день на заводах і фабриках Росії тривав 16—18 годин на добу. І тільки 30-тисячний страйк петербурзьких текстильників у 1896 р. під керівництвом ленінського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» змусив царський уряд піти на деяке скорочення робочого дня. В 1897 р. був виданий «фабричний закон», який обмежував робочий день 11,5 годинами. З приводу цього В. І. Ленін писав, що царський уряд, наляканий масовими страйками, «зрозумів тоді, що треба поступитися і виконати хоч частину вимог робітників»⁶. Проте робітникам ще довго доводилось вести вперту боротьбу не тільки за дальше скорочення робочого дня, а й за виконання хоча б цього половинчастого закону. В. І. Ленін у своїй праці «Новий фабричний закон» викрив лицемірство буржуазії і настійливо вимагав не тільки виконання цього закону з боку капіталістів, а й закликав робітників до дальшої боротьби за 8-мигодинний робочий день⁷.

Питання про 8-мигодинний робочий день висувалось нашою партією ще на II з'їзді. Зокрема, в програмі-мінімум говорилось, що запровадження 8-мигодинного робочого дня необхідне для охорони робітничого класу від фізичного і морального виродження, а також для розвитку його здатності до визвольної боротьби⁸. Особливої гостроти набули вимоги 8-мигодинного робочого дня в період першої російської революції. В дні жовтневого політичного страйку на Україні — в Києві, Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Луганську, Маріуполі, Горлівці, Єнакієво 8-мигодинний робочий день запроваджувався революційним шляхом⁹. Царизм і буржуазія, налякані революційним рухом, змушені були скоротити робочий день на великих підприємствах, де працювали найбільш свідомі і організовані робітники. Однак в роки реакції його знову було подовжено. Так, середня тривалість робочого дня уже в 1913 р. в промисловості Росії становила 9,9 години, в тому числі у вугільній промисловості, в чорній та кольоровій металургії — 10,1 години, в харчовій промисловості — 10,8 години¹⁰. Різко збільшився робочий день на промислових підприємствах Росії в роки першої світової війни. В 1914 р. на більшості гірничозаводських підприємств Донбасу було встановлено 12-годинний робочий день без урахування перерв на

³ К. Маркс. Капітал, т. 1, К., 1952, стор. 301.

⁴ Там же.

⁵ А. А. Нестеренко, Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX века, М., 1954, стор. 77—78.

⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 237.

⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 265.

⁸ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК». ч. 1. К., 1954, стор. 40.

⁹ А. А. Нестеренко, назв. праця, стор. 199.

¹⁰ «Народное хозяйство СССР в 1960 году, Статистический ежегодник», М., 1961, стор. 645.

обід. Робітники цукрових заводів теж працювали по 12 годин, як і раніше.

Боротьба за скорочення робочого дня залишилася в центрі уваги більшовицької партії. Значне місце цьому питанню приділялося в Квітневих тезах В. І. Леніна і рішеннях VII (Квітневої) конференції більшовиків (1917 р.). Трудящі сподівались, що, скинувши царизм, вони доб'ються 8-годинного робочого дня. Але Тимчасовий буржуазний уряд при підтримці меншовиків і есерів продовжував політику царизму в цьому питанні. Тільки перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції створила умови для втілення в життя справедливої вимоги трудящих. Декретом Раднаркому (29 жовтня 1917 р. за старим стилем) в країні було запроваджено 8-мигодинний робочий день. Оцінюючи величезне історичне значення першого кодексу про працю, В. І. Ленін говорив: «Це — величезне завоювання Радянської влади, що в такий час, коли всі країни ополчаються на робітничий клас, ми виступаємо з кодексом, який твердо встановлює основи робітничого законодавства, як, наприклад, 8-мигодинний робочий день»¹¹.

Жовтнева революція, яка проголосила економічною основою радянського ладу суспільну власність на засоби виробництва, підпорядкувала їх всебічному задоволенню потреб усіх трудящих, ліквідувала експлуатацію людини людиною і тим самим створила в країні необхідні умови для загальності праці. Це дало можливість рівномірно розподілити працю між усіма членами суспільства і тим самим створювати умови для скорочення робочого дня. Ще К. Маркс говорив, що «абсолютною межею для скорочення робочого дня є загальність праці»¹². Поряд із загальністю праці основною і вирішальною передумовою скорочення робочого дня є підвищення її продуктивності. К. Маркс писав, що «чим дужче зростає продуктивна сила праці, тим більше може бути скорочений робочий день»¹³. Розвиваючи вчення К. Маркса про робочий день, В. І. Ленін вказував, що усупільнене «велике виробництво, машини, залізниці, телефон — все це дає тисячі можливостей скоротити вчетверо робочий час організованих робітників, забезпечуючи їм вчетверо більше добробуту, ніж тепер»¹⁴.

Запроваджуючи в перші роки Радянської влади 8-мигодинний робочий день, Комуністична партія, насамперед, виходила з економічних і політичних передумов скорочення робочого дня. Були враховані також і інші фактори, зокрема фізіологічні критерії, для встановлення нормальної тривалості робочого дня, які гарантували б збереження здоров'я робітників. Тому в другій Програмі партії, прийнятій на VIII з'їзді РКП(б) у 1919 р. за пропозицією В. І. Леніна, вказувалось, що «РКП повинна поставити собі завдання установити: 1) в дальшому, при загальному збільшенні продуктивності праці, максимальний 6-тигодинний робочий день без зменшення оплати за працю...»¹⁵.

Досягнувши перших успіхів в економічному розвитку країни, Комуністична партія накреслила заходи по скороченню робочого дня. У постанові XV з'їзду ВКП(б) вказувалось, що «зростаюча чисельність робітничого класу і дедалі вища продуктивність праці в обстановці корінної реконструкції промисловості, яка різко збільшує випуск продукції на одного робітника, приводять в умовах пролетарської держави до

¹¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 342.

¹² К. Маркс, Капітал, т. 1, стор. 527.

¹³ Там же.

¹⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 132—133.

¹⁵ «КПРС в резолюціях...», ч. 1, стор. 401.

скорочення робочого дня до семи годин...¹⁶. У 1927 р. на ознаменування десятиріччя Жовтневої революції ювілейна сесія ЦВК СРСР за пропозицією ЦК ВКП(б) прийняла маніфест, в якому проголошувалася програма переходу на 7-годинний робочий день. Постановами ЦВК і РНК (2 січня 1929 р.) в СРСР повсюдно запроваджувався 7-годинний робочий день.

Першими на Україні в січні 1929 р. на 7-годинний робочий день перейшли Харківський велосипедний завод ім. Петровського, Київська деревообробна фабрика ім. Боженка, Дружківський трубногоаєчний завод та ін. В тому ж році на Україні перейшло на скорочений робочий день 38 тис. робітників. Перехід на 7-годинний робочий день у роки першої п'ятирічки міг бути здійснений тільки на основі успішного розвитку соціалістичної економіки, чого і досягла наша країна на початку 1929 р. Слід сказати, що до переходу на скорочений робочий день, у 1928 р. середня тривалість робочого дня дорослих у важкій промисловості становила 7,81¹⁷ години, тобто скоротилась порівняно з 1913 р. на 2,09 години. В 1933 р. середня тривалість робочого дня становила 6,99 години, а тривалість робочого тижня — 40,2 години, тоді як у США — 49, а у Франції — 47 годин¹⁸. Продуктивність праці робітників державної і кооперативної промисловості в 1932 р. порівняно з 1928 р. зросла на 41%, в другій п'ятирічці — на 82%. Валова продукція всієї промисловості СРСР у 1932 р. збільшилась проти 1928 р. на 102%¹⁹. Встановлення 7-годинного робочого дня сприяло підвищенню культурного рівня трудящих. Так, до переходу на 7-годинний робочий день у гуртках лікнепу навчалось 2 млн. чоловік, а після переходу — 20 млн. чоловік. Скорочення робочого дня Комуністична партія використала для посиленої підготовки спеціалістів. Багато робітників навчалися в школах і вузах без відриву від виробництва, особливо через вечірні робітничі факультети, які давали їм можливість вступати до вищих навчальних закладів. Збільшення вільного часу сприяло також значному поліпшенню фізичного стану робітників.

Економічний розвиток нашої країни створював далі умови для скорочення робочого дня. Однак міжнародна обстановка напередодні 40-х років була така, що можна було кожної хвилини чекати будь-яких несподіванок з боку агресивних країн, в першу чергу з боку Німеччини, яка вже тоді поневолила майже всю Європу. Комуністична партія і Радянський уряд в тих умовах змушені були дбати про посилення обороноздатності і господарської могутності країни. Одним із заходів у цьому напрямі було запровадження 8-годинного робочого дня. У зверненні ВЦРПС (26 червня 1940 р.) до трудящих з цього приводу говорилось, що «наша країна не може бути менш підготовлена у виробництві предметів озброєння та інших необхідних товарів, ніж капіталістичні країни... Якщо в капіталістичних країнах робітник змушений працювати по 10—12 годин на добу на буржуазію, то наш радянський робітник може і повинен працювати більше, ніж тепер, принаймні 8 годин, бо він працює на себе, на свою соціалістичну державу, на благо народу»²⁰. Трудящі нашої країни одностайно підтримали звернення пленуму ВЦРПС. Так, у резолюції зборів Київського машинобудівного заводу говорилось, що запровадження 8-мигодинного робочого дня є

¹⁶ «КПРС в резолюціях...», ч. II, стор. 430.

¹⁷ Г. Н. Черкасов, *Рабочее время при социализме*, М., 1960, стор. 11.

¹⁸ И. И. Каплан, А. Л. Максимов, *Переход на сокращенный рабочий день в промышленности СССР*, М., 1959, стор. 6.

¹⁹ «Промышленность СССР, Статистический сборник», М., 1957, стор. 25, 32.

²⁰ Газ. «Комуніст» від 26 червня 1940 р.

важливим політичним заходом піднесення обороноздатності нашої країни, і робітники від усього серця вітають його. На зборах заводу «Трансигнал» токарь Бринський говорив: «Я цілком підтримую пропозицію про перехід на 8-годинний робочий день... Ми зможемо тепер давати більше машин, літаків, танків, гармат для піднесення оборонної могутності СРСР, більше продукції для потреб трудящих»²¹ Отже, на тривалість робочого дня впливають не тільки економічні фактори, а й зовнішньополітичні.

Під час війни робітники, селяни, інтелігенція працювали більше встановленої норми робочого дня, не шкодуючи сил для того, щоб перемогти фашистських загарбників і знову повернутись до мирної творчої праці. Розгромивши ворога, загоївши рани, заподіяні війною, наш народ забезпечив швидке піднесення народного господарства. Уже в 1955 р. продуктивність праці робітників порівняно з довоєнним рівнем збільшилася вдвоє, а в 1959 р. — майже втричі²².

Успішне виконання післявоєнних п'ятирічок створило необхідні економічні передумови для дальшого скорочення тривалості робочого дня. На цей раз скороченню сприяла наявність світової системи соціалізму, яка успішно розвивається і перетворюється у вирішальний фактор розвитку суспільства. З 1956 р. в нашій країні почався перехід на 6-й і 7-годинний робочий день. Спочатку скорочений робочий день було запроваджено у передсвяткові і передвихідні дні. Потім було введено 6-годинний робочий день для підлітків від 16 до 18 років. Раніше всіх у 1956 р. на Україні на 6- і 7-годинний робочий день перейшли шахтарі Донбасу, потім (у 1957 р.) — робітники чорної металургії і т. д. Наприкінці 1960 р. всі робітники СРСР перейшли на скорочений робочий день. Усього на Україні на 6—7-годинний робочий день перейшло близько 10 млн. трудящих. Ці заходи партії й уряду закріплено статтею 119 Конституції СРСР, де передбачено 7-годинний робочий день як основну норму робочого часу, 6-годинний — для професій з важкими умовами праці, а в цехах з особливо важкими умовами — 4-годинний робочий день.

Скорочення робочого дня збільшило вільний час трудящих на годину, а для окремих категорій — на дві години. Це значить, що в розрахунку на рік трудящі одержали додатково 50 вільних днів²³. Середня тривалість робочого дня в СРСР — тепер становить 6,94 години, а робочого тижня — 39,4 години²⁴. Середня тривалість робочого дня скоротилась з 7,96 години у 1956 р. до 6,94 години у 1960 р., а робочого тижня — з 47,2 до 39,4 години. За офіційною статистикою, середня тривалість робочого тижня в 1958 р. в Англії становила 45,8 години, Франції — 46,3 години, Західній Німеччині — 46,5 години, а в США — 40,1 години²⁵. Чи дійсно існує в США 40-годинний робочий тиждень? Ні. З 59 млн. чоловік, які зайняті на несільськогосподарських роботах, 11 млн. працюють від 20 до 30 годин на тиждень, а 6 млн. — 22 години. Працюючи по 2—3 години на день або по 2—3 дні на тиждень, ці робітники ведуть злиденне життя. Це — напівбезробітні, що одержують відповідно меншу зарплату. Коли виключити ці 17 млн. робітників, які працюють менше 30 годин на тиждень, то видно, що середня тривалість

²¹ Газ. «Комуніст» від 26 червня 1940 р.

²² «Народное хозяйство СССР в 1959 г., Статистический ежегодник», М., 1960, стор. 85.

²³ Журн. «Коммунист», 1960, № 3, стор. 24.

²⁴ «Народное хозяйство СССР в 1960 г., Статистический ежегодник», М., 1961, стор. 645.

²⁵ Журн. «Коммунист», 1960, № 3, стор. 24.

робочого тижня в США становитиме близько 45 годин²⁶. Крім цього, в США є 5,6 млн. робітників, які працюють понад 54 години на тиждень, а 2 млн. — 70 і більше. Отже, одна частина робітників у США страждає від безробіття, а друга — від виснажливої праці. Приблизно таке ж становище із середньою тривалістю робочого тижня і в інших капіталістичних країнах.

Повсюдне запровадження 7—6-годинного робочого дня в нашій країні — це нове величезне соціальне завоювання радянського народу по шляху перетворення праці людей в життєву потребу. Скорочення тривалості робочого дня є одним з найважливіших заходів, спрямованих на поліпшення умов життя радянських людей.

Які ж найхарактерніші особливості має скорочений робочий день в нашій країні в умовах розгорнутого будівництва комунізму? *По-перше*, він забезпечує не тільки збереження попереднього рівня виробництва і продуктивності праці, а й далі їх зростання. Так, продуктивність праці у вугільній промисловості Черкаського раднаргоспу зросла на 15,3%, по виробництву електроенергії — на 22,8, у легкій промисловості — на 19,7, у цукровій — на 10,8%²⁷. *По-друге*, скорочення робочого дня в основному було проведено без залучення додаткової робочої сили, а де була потреба в ній, то підприємства самі покривали її за рахунок кращої організації праці і дальшого вдосконалення виробництва. *По-третє*, скорочення робочого дня базується на всемірному полегшенні праці, насамперед за рахунок механізації і автоматизації важких і трудомістких робіт. Так, виробництво цукру головним способом на Черкаському рафінадному заводі було зв'язано з важкою фізичною працею, багато операцій не вдавалось механізувати. Щоб полегшити працю робітників, головний спосіб виробництва рафінованого цукру замінили на пресований. Багато процесів при новому способі виробництва цукру були механізовані, що набагато полегшило працю робітників. *По-четверте*, збільшення вільного часу трудівників супроводжувалося підвищенням їх культурно-технічного рівня. Це видно хоча б з того, що кількість новаторів виробництва, раціоналізаторів і винахідників після переходу на скорочений робочий день значно збільшилось. Так, по Хмельницькому маслосиртресту у 1959 р., до переходу на скорочений робочий день, надійшло 97 раціоналізаторських пропозицій, які дали економію в 228,4 тис. крб., а в 1960 р. було вже впроваджено 152 раціоналізаторських пропозиції з економічним ефектом у 715,9 тис. крб. на рік²⁸ (в старому масштабі цін). *По-п'яте*, при скороченому робочому дні попередня заробітна плата не тільки зберігається, а й значно підвищується, особливо низькооплачуваним робітникам і службовцям. Так, середня заробітна плата робітника в чорній металургії України після переходу на скорочений робочий день зросла на 1,7 тис. крб. на рік²⁹ (в старому масштабі цін). По Черкаському раднаргоспу середньомісячна заробітна плата робітників, інженерно-технічних працівників і службовців зросла по промисловості на 10%, на будівництві — на 13,6, на залізничному транспорті — на 23,7, на автотранспорті — на 20,3%³⁰.

Якщо на початку першої п'ятирічки перехід на 7-годинний робочий день був здійснений в умовах реконструкції народного господар-

²⁶ Журн. «Коммунист», 1960, № 3, стор. 24.

²⁷ Поточний архів відділу зарплати і праці Черкаського раднаргоспу за 1961 р.

²⁸ Поточний архів управління м'ясомолочної промисловості Вінницького раднаргоспу за 1960 р.

²⁹ Журн. «Социалистический труд», 1960, № 9, стор. 5.

³⁰ Поточний архів відділу заробітної плати і праці Черкаського раднаргоспу за 1961 р.

ства, коли воно тільки перевершило рівень 1913 р., то сучасне скорочення робочого дня здійснюється в умовах, коли Радянський Союз по рівню промислового виробництва займає перше місце в Європі і друге в світі і виробляє промислової продукції в 40 разів більше, ніж у 1913 р. В 1929—1933 рр. перехід на скорочений робочий день здійснювався в умовах невеликого безробіття і цим самим передбачалось деяке його скорочення. Тепер в СРСР існує потреба в робочій силі. Якщо тарифна реформа нині проводиться в основному одночасно з скороченням робочого дня, то в першій п'ятирічці вона була проведена після переходу на 7-годинний робочий день. Загальним для обох періодів є те, що скорочення тривалості робочого дня здійснювалось під лозунгом збільшення погодинного виробітку кожним робітником за рахунок впровадження і вдосконалення техніки.

У період розгорнутого будівництва комунізму тривалість робочого дня постійно буде скорочуватись, а вільний час збільшуватися в міру створення матеріально-технічної бази комунізму, і мірилом багатства суспільства становитиме не робочий час, а вільний час, який буде визначати можливість всебічного розвитку людини — основної продуктивної сили суспільства. Виступаючи перед будівниками Братської ГЕС, М. С. Хрущов говорив: «...Недалекий той час, коли в нашій країні на основі дальшого розвитку виробництва, науки і техніки, на основі технічного прогресу, автоматизації виробництва люди працюватимуть 3—4 години на день. Людина управлятиме складними машинами і механізмами і за цей короткий час вироблятиме значно більше продуктів, ніж тепер, і це забезпечуватиме більш повне задоволення потреб країни, всіх потреб кожного громадянина комуністичного суспільства»³¹.

Дальше скорочення робочого дня в СРСР буде залежати від розвитку продуктивності праці. Комуністична партія в цьому питанні керується ленінською вказівкою про те, що зростаюча продуктивність праці в соціалістичному суспільстві дозволяє «знижувати робочий день до семи, до шести годин на добу і ще менше»³². XXI з'їзд КПРС передбачав значне можливе підвищення продуктивності праці на одного працюючого в промисловості на 40—45%, в будівництві — на 60—65%, на залізничному транспорті — на 34—37%³³. На основі цього зростання продуктивності праці і планується дальше скорочення робочого дня. Так, у 1962 р. робітники і службовці з 41-годинного робочого тижня перейдуть на 40-годинний. Протягом перших десяти років, як це сказано в Програмі КПРС, здійсниться перехід на 6-годинний робочий день, при одному вихідному дні на тиждень, або на 34—36-годинний робочий тиждень при двох вихідних днях, а на підземних роботах і шкідливих виробництвах — на 5-годинний робочий день, або на 30-годинний п'ятиденний тиждень. У другому десятиріччі на базі відповідного зростання продуктивності праці розпочнеться перехід до ще більш скороченого робочого дня. В результаті цих заходів Радянський Союз стане країною найкоротшого в світі робочого дня³⁴. Значно зросте вільний час трудящих, що створить додаткові умови для підвищення їх культурно-технічного рівня. Поряд з скороченням робочого дня збільшується тривалість оплачуваних відпусток трудящих.

Накреслені заходи по скороченню робочого дня в новій Програмі КПРС — це наступний етап до тієї праці, про яку В. І. Ленін говорив,

³¹ Газ. «Радянська Україна» від 11 жовтня 1959 р.

³² В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 221.

³³ «Контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки», К., 1959, стор. 83.

³⁴ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, стор. 83.

що це буде «безплатна праця на користь суспільства, праця, яка виконується не для відбуття певної повинності, не для одержання права на певні продукти, не за наперед встановленими і узаконеними нормами, а праця добровільна, праця без норми, праця, яка дається без розрахунку на оплату, без умови про оплату, праця за звичкою працювати на загальну користь і за свідомим (що перейшло у звичку) ставленням до необхідності праці на загальну користь, праця, як потреба здорового організму»³⁵. Рух бригад і ударників комуністичної праці — це той процес, де починається перетворення соціалістичної праці на комуністичну. До цієї завітної мети нас наблизить також успішне здійснення величюого семирічного плану.

Праця — прокляття в минулому — стала в нашій країні життєвою потребою кожної свідомої людини. Вона приносить радість і добру славу, вона звеличує людину — творця і справжнього господаря всього прекрасного, що є і буде на землі. Вона дає крила і сміливість. «А крила, — говорив М. С. Хрущов, — потрібні нам для більшого і сміливого польоту творчої думки, для того, щоб підніматися все вище і вище до комуністичних висот»³⁶.

І. П. КУЧМА

ВІДНОВЛЕННЯ ТА ЗМІЦНЕННЯ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ КРИВБАСУ ТА МАРГАНЦЯ

(1944—1950 рр.)

У довоєнний період велику роль у зміцненні і розвитку економіки СРСР відіграли Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцевий басейни — основні залізо-марганцеві рудні бази країни, що поставали сировину металургійним заводам Півдня і Центра країни. За роки Радянської влади Кривбас і Нікополь-Марганецький басейн значно збільшили видобуток залізної і марганцевої руд. У 1940 р. у порівнянні з 1913 р. видобуток залізної руди в Кривбасі зріс втричі і в порівнянні з 1932 р. в 2,4 раза³⁷. Високими темпами розвивався Нікополь-Марганецький басейн. Якщо у 1930 р. у порівнянні з 1913 р. загальний видобуток марганцевої руди зріс в 4,4 раза³⁸, то в 1940 р. (у порівнянні з 1932 р.) тут видобуто збагаченої руди більше, ніж у 2 рази³⁹. Велику роль у досягненні цих успіхів відіграли партійні організації Криворізького і Нікополь-Марганецького басейнів. У 1940 р. в них налічувалось 6658 комуністів, об'єднаних у 243 первинні партійні організації⁴⁰.

Завоювання довоєнних п'ятирічок гірники Криворізького і Нікополь-Марганецького басейнів самовіддано захищали в роки Великої Вітчизняної війни. Радянський народ пам'ятає імена керівників більшо-

³⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 469.

³⁶ Виступ тов. М. С. Хрущова на Всесоюзній нараді передовиків змагання бригад і ударників комуністичної праці, 28 травня 1960 р.; Газ. «Радянська Україна» від 29 травня 1960 р.

³⁷ «Горный журнал», 1946, № 11—12, стор. 3.

³⁸ «Горная промышленность СССР», т. II, вып. первый, М., 1932, стор. 79.

³⁹ Архів тресту «Нікополь-Марганець», Річний звіт за 1940 р., арк. 3.

⁴⁰ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. I, оп. 38, од. зб. 123, арк. 75; оп. 71, од. зб. 2076, арк. 26.

вицького підпілля Марганця комуністів Н. Клочка, М. Заскалька, А. Гилькевича та ін.⁴¹ Ніколи не померкне слава героїчних подвигів комсомольців Криворіжжя — членів «Спілки добровільного товариства ліквідації фашизму», штаб яких знаходився на руднику ім. Фрунзе, комсомольської групи «Зеленого містечка», якою керували М. Решетняк, А. Жовтуха і Г. Романова⁴². Кривий Ріг — батьківщина 25 Героїв Радянського Союзу, зокрема двічі Героїв Радянського Союзу Д. Глінки і В. Михлика⁴³.

Комуністи Кривбасу і Нікополь-Марганця були в авангарді боротьби проти німецько-фашистських загарбників. З 6658 комуністів 3267, або 49%, вступили в ряди Радянської Армії і партизанські загони⁴⁴. Решта — виконувала завдання Державного Комітету Оборони СРСР по мобілізації трудящих на відсіч ворогу, евакуації цінного обладнання криворізьких і марганецьких шахт, металургійного заводу та заводу гірничорудного машинобудування «Комуніст».

Німецько-фашистські загарбники завдали величезної шкоди Криворізькому і Нікополь-Марганецькому басейнам. З 77 діючих у Кривбасі основних і допоміжних шахт окупанти підірвали і повністю зруйнували 54, а решту затопили і вивели з ладу⁴⁵. Фашисти вивезли до Німеччини 31 компресорну установку, 66 підйомних машин, повністю зруйнували основну енергетичну базу — КРЕС, великі шахти басейну — ім. Комінтерну, ім. Кірова, ім. Карла Лібкнехта, ім. Орджонікідзе та ін., що були основними поставщиками спеціальних руд⁴⁶. У Кривбасі і в Нікополь-Марганецькому басейні гітлерівці вивели з ладу всі збагачувальні фабрики, механічні майстерні, засоби внутрірудного і внутрізаводського транспорту і зв'язку⁴⁷. Відступаючи з Нікопольського марганцевого і Криворізького залізрудного басейнів, німецько-фашистські загарбники зруйнували додаткові технічні приміщення і споруди, залізничні колії, робітничі селища, соціально-культурні і побутові установи⁴⁸. Вони повністю знищили завод гірничорудного устаткування «Комуніст», який був основним поставщиком гірничих машин і механізмів для Кривбасу, Марганця та інших гірничорудних басейнів країни⁴⁹, вивезли до Німеччини 1394 тис. т залізної⁵⁰ і 700 тис. т марганцевої руд. Шкода, що її завдали німецько-фашистські загарбники гірничорудній промисловості Кривбасу і Марганця, становить 1549,6 млн. крб.⁵¹

Після визволення Криворіжжя і Нікополь-Марганця від німецько-фашистських окупантів трудящі широко розгорнули відбудову зруй-

⁴¹ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 4, од. зб. 1044, арк. 23.

⁴² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 38, од. зб. 129, арк. 37.

⁴³ Газ. «Червоний гірник» від 26 червня 1949 р.

⁴⁴ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 1032, арк. 6; од. зб. 1044, арк. 22.

⁴⁵ Там же, ф. 19, оп. 4, од. зб. 1450, арк. 100.

⁴⁶ Криворізький державний міський архів, ф. 24, спр. 6, арк. 59; Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 4, од. зб. 1450, арк. 100; од. зб. 571, арк. 5.

⁴⁷ Архів тресту «Нікополь-Марганець», Річний звіт за основну діяльність у 1944 р., арк. 85.

⁴⁸ Криворізький державний міський архів, ф. 24, од. зб. 142, арк. 22; Архів державного союзного тресту «Дзержинськруд», Матеріали першої партійно-технічної конференції, ч. 1, арк. 19.

⁴⁹ Дніпропетровський державний історичний музей, відділ фондів, архів 958, спр. 1, папка 44.

⁵⁰ Архів Державного союзного тресту «Дзержинськруд», Матеріали партійно-технічної конференції, ч. 1, арк. 20.

⁵¹ Криворізький державний міський архів, ф. 24, спр. 57, арк. 5.

нованого народного господарства. Цю величезну роботу очолили партійні організації, відновленню і зміцненню яких Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу надавав особливо важливого значення. В дні визволення Марганця і Кривого Рога (6 і 22 лютого 1944 р.) кількість комуністів в них була незначною (в Марганці — всього 4 комуністи, в Кривому Розі — 16), а на четвертий день після визволення тільки в Центрально-Міському районі Кривого Рога за рішенням райкому КП України було створено 6 первинних партійних організацій, в яких налічувалось 59 комуністів. За півтора місячний строк тут було створено 16 парторганізацій, що об'єднували 575 комуністів⁵². Якщо у березні 1944 р. в Кривбасі налічувалось 39 первинних парторганізацій, у квітні — 49, у травні — 61, у червні — 76, то у грудні їх уже було 98⁵³.

Виконуючи постанову травневого (1944 р.) пленуму ЦК КП України міськкоми і райкоми партії Кривого Рога і Марганця повсякденно дбали про створення нових і організаційне зміцнення існуючих первинних організацій. На 1 січня 1945 р., тобто через десять місяців після визволення Криворіжжя і Нікополя, було створено 108 первинних парторганізацій, в яких налічувалось 1523 комуністи⁵⁴, а до березня 1946 р. лише в одному Криворізькому басейні первинних партійних організацій та партійних груп стало більше, ніж їх було до війни в усій гірничорудній промисловості України, а комуністів у Криворізькому і Нікополь-Марганецькому басейнах на 15 листопада 1946 р. було вже 5570, тобто понад 83% довоєнної кількості⁵⁵.

Зростання партійних організацій гірничорудної промисловості України проходило в основному за рахунок комуністів спеціалістів основних професій — бурильників, вибійників, прохідників, кріпильників, скреперистів та інженерно-технічного персоналу, які прибули з східних районів країни. За 1944—1945 рр. з Уралу, Байкалу, Караганди, Середньої Азії та інших міст і промислових центрів Радянського Союзу сюди прибули 1633 комуністи. Партійні організації зміцнювались також за рахунок воїнів, демобілізованих з рядів Радянської Армії. Так, у 1944—1945 рр. на роботу в Криворізький і Нікопольський басейни було направлено 968 комуністів — інженерів, техніків та робітників провідних професій⁵⁶. Важливим джерелом зростання партійних організацій був прийом до їх рядів кращих гірників. За період з 1944 р. по листопад 1946 р. в Кривбасі і Марганці до партії було прийнято 1190 робітників та інженерно-технічних працівників⁵⁷.

Відновлюючи і зміцнюючи первинні партійні організації, Дніпропетровський обком, міськкоми і райкоми партії районів гірничорудної промисловості України намагались так розставити комуністів, щоб їх впливом були охоплені найважливіші ділянки виробництва, щоб на чолі партійних організацій і груп стояли активні, здатні проводити внутріпартійну і масово-політичну роботу комуністи. Зміцнюючи зв'язки з масами, партійні організації поліпшували агітаційно-масову роботу,

⁵² Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 4, од. зб. 1040, арк. 14, 15, 17; од. зб. 1044, арк. 21.

⁵³ Там же, ф. 270, оп. 1, од. зб. 26, арк. 55; ф. 271, оп. 1, од. зб. 21, арк. 73; ф. 396, оп. 1, од. зб. 8, арк. 46.

⁵⁴ ПА ППП ЦК КП України, ф. 1, оп. 38, од. зб. 123, арк. 52; ф. 1, оп. 71, од. зб. 2076, арк. 26; од. зб. 317, арк. 64; Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 4, од. зб. 1044, арк. 23—24.

⁵⁵ ПА ПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 38, од. зб. 317, арк. 54, 64.

⁵⁶ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 48, оп. 1, од. зб. 18, 73; ф. 870, оп. 1, од. зб. 26, 92; ф. 271, оп. 1, од. зб. 21, 50; ф. 396, оп. 1, од. зб. 8, 28.

⁵⁷ ПА ПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 38, од. зб. 317, арк. 54, 67.

спрямовували її, насамперед, на виховання у трудящих почуття соціалістичного ставлення до праці, до громадської власності, на дальше зміцнення державної дисципліни, подолання приватновласницьких і антидержавних настроїв, які всіляко насаджались фашистами серед населення окупованих районів. В основу агітаційно-масової роботи серед населення були покладені постанови ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У.

У проведенні агітаційно-масової роботи, в мобілізації трудящих на здійснення завдань партії і уряду велику допомогу партійним організаціям подали партійні групи, що почали створюватися з серпня 1944 р. на підприємствах гірничорудної промисловості України за рішенням Дніпропетровського обкому КП України. В первинних партійних організаціях Криворізького залізорудного басейну тільки за період з 1 серпня 1944 р. по 1 червня 1945 р. було створено 49 партійних груп⁵⁹. Партійні групи часто створювались на певний період там, де вирішувались ударні завдання по відбудові рудників, шахт і видобутку руди.

Криворізьким і Марганецьким міськкоматами і райкоматами КП України було організовано обмін досвідом роботи партгрупоргів. Велику допомогу партгрупоргам подавали і первинні парторганізації. Все це дало позитивні результати у піднесенні партійно-політичної роботи серед трудящих, у виконанні ними виробничих планів, забезпечило дострокову здачу в експлуатацію багатьох шахт Кривбасу і Марганця. Великих трудових успіхів добились, зокрема, партгрупи шахти «Північна» (тепер рудоуправління ім. ХХ партз'їзду), шахти «Комунар» рудоуправління ім. Держинського, шахти «Гігант» того ж рудоуправління і партійні групи первинних організацій рудоуправління ім. Ілліча, ім. Кірова, ім. Карла Лібкнехта та ін. Тут усі дільниці перевиконували виробничі завдання, працювали без браку, економили сировину, матеріали, електроенергію, бережно ставились до інструментів, обладнання. Кожний комуніст був зразковим виробничником, активістом. Наприклад, партгрупа згаданої шахти «Північна» була створена у вересні 1944 р. і складалась з 6 комуністів. Кожний комуніст мав партійне доручення, роз'яснював робітникам політику партії і уряду, особистим прикладом допомагав мобілізувати трудящих на виконання партійних рішень, підвищував свій ідейно-теоретичний рівень і виробничо-технічну кваліфікацію. Партгрупа регулярно збиралась для того, щоб обмінятися думками про життя шахти або окремої дільниці. На своїх зборах партгрупа обговорювала питання поліпшення організації виробництва, впровадження нової техніки і передової технології, розвитку соціалістичного змагання, зміцнення трудової і виробничої дисципліни. Партгрупорг П. Гайдай своєчасно інформував комуністів про рішення бюро парторганізації і разом з ними вирішував, як їх краще провести в життя. Партійна група спрямовувала діяльність комсомольської, профспілкової та інших громадських організацій, приділяла увагу навчанню і організації людей, правильній їх розстановці. Все це стало важливою умовою успішної роботи всього колективу шахти «Північна». І якщо за 1944 р. план по шахті залишився невиконаним, то в 1945 р. відбудовні роботи були закінчені достроково, і шахта «Північна» по видобутку залізної руди зайняла одне з провідних місць у Криворізькому басейні⁶⁰.

⁵⁸ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 4, од. зб. 103 арк. 26.

⁵⁹ Там же, од. зб. 991, арк. 26.

⁶⁰ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 5, од. зб. 236 арк. 47, 96, 132.

Для поліпшення партійно-політичної роботи в Кривбасі і Марганці були відкриті тримісячні вечірні школи агітаторів без відриву від виробництва. Велику роботу виконували партійні кабінети райкомів, міськкомів партії, палаци культури тощо⁶¹. При Криворізькому міськкомі партії був відкритий вечірній університет марксизму-ленінізму з двома факультетами: економічним та історичним⁶². Для низового партійного, радянського і господарського активу при районних комітетах партії були організовані три вечірні школи⁶³. При Марганецькому міськкомі партії з серпня 1944 р. почали працювати міська партійна школа і школа агітаторів⁶⁴. Відновлення і зміцнення партійних організацій Кривбасу і Марганця, посилення їх внутріпартійної і масово-політичної роботи, правильна розстановка кадрів на вирішальних ділянках виробництва, підвищення марксистсько-ленінського виховання комуністів — все це стало запорукою успішної мобілізації трудящих на відродження гірничорудної промисловості України.

Два роки напруженої творчої праці гірників і будівельників, яким величезну допомогу подала громадськість, увінчались значними успіхами: було здано в експлуатацію 56 залізорудних і марганцевих шахт, 4 збагачувальні фабрики, понад 209 тис. квадратних метрів житлової площі, відновили роботу 15 лікарень, 2 нічних санаторії, 28 дитячих садків, 13 ясел, майже всі школи. Почав працювати відбудований завод гірничорудного машинобудування «Комуніст», який уже в 1945 р. перевищив випуск довоєнної продукції 1940 р.⁶⁵

Відбудовні роботи в Кривбасі і Марганці рік у рік розширювались. У 1944 р. на відбудову тільки Криворізького залізорудного басейну було витрачено 126,8 млн. крб. капіталовкладень, а в 1945 р. — 239,2 млн. крб.⁶⁶ Відбудовані шахти тоді видобули сотні тисяч тонн залізної і марганцевої руди, з яких тільки металургійні заводи Дніпропетровської області виплавили понад 1 млн. т чавуну, близько 600 тис. т сталі, понад 500 тис. т прокату⁶⁷. Це був гідний вклад гірників і будівельників Кривбасу і Марганця у загальне зміцнення економіки СРСР.

Четвертий п'ятирічний план був новим доказом великої сили і життєвості радянського суспільного ладу, соціалістичної системи господарства. В галузі чорної металургії в 1950 р. передбачалось перевищити довоєнний рівень виплавки чавуну, сталі і виробництва прокату на 35%, довести видобуток залізної руди до 40 млн. т країні. Великі завдання були поставлені і перед трудящими гірничорудної промисловості України. Криворізький басейн мав дати у 1950 р. більше половини загальносоюзного видобутку руди. За роки четвертої п'ятирічки гірники Кривбасу повинні були відбудувати і збудувати нових 35 шахт, щоб довести їх загальну кількість у 1950 р. до 76. У 1946—1950 рр. необхідно було провести розвідку промислових запасів залізних руд Кривого Рога у розмірі 450 млн. т і 75 млн. т марганцевих

⁶¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 38, од. зб. 313, арк. 194—195.

⁶² Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 4, од. зб. 1032, арк. 30.

⁶³ Газ. «Днепровская правда» від 7 квітня 1945 р.

⁶⁴ Газ. «Шахтар Марганця» від 18 липня 1945 р.

⁶⁵ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 4, од. зб. 1450, арк. 115, 118.

⁶⁶ Архів тресту «Кривбасруда», Річний звіт з фінансової діяльності за 1944—1945 рр. (у цінах відповідних років).

⁶⁷ «Дніпропетровщина до 3-ї річниці визволення від німецько-фашистських загарбників», Дніпропетровськ, 1946, стор. 11.

руд⁶⁸. Нові складні завдання, обумовлені грандіозною програмою післявоєнних робіт по піднесенню і дальшому розвитку промисловості країни, ставили і нові, підвищені вимоги до партійних організацій, вимагали вдосконалення їх діяльності.

Керуючись рішенням ЦК ВКП(б) про агітаційно-пропагандистську роботу партійних організацій у зв'язку з прийняттям Законом про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР, партійні організації гірничорудної промисловості України широко розгорнули масово-політичну роботу по ознайомленню всіх трудящих з Законом про п'ятирічний план, по роз'ясненню трудящим найважливіших завдань післявоєнної п'ятирічки і мобілізації радянських людей на боротьбу за виконання і перевиконання нового п'ятирічного плану. Велике значення для поліпшення партійно-політичної роботи мала постановка X Пленуму ЦК КП(б)У «Про стан внутріпартійної роботи в Дніпропетровській, Полтавській і Дрогобицькій обласних партійних організаціях» (березень 1946 р.). Залучення комуністів до активної участі в партійному житті, до громадської роботи, систематичне обговорення партійними організаціями питань поточної політики Комуністичної партії і Радянського уряду відіграло важливу роль у комуністичному вихованні всіх трудящих і, насамперед, комуністів, сприяло поліпшенню пропагандистської і всієї внутріпартійної роботи в парторганізаціях гірничорудної промисловості. Наприклад, на руднику ім. Кірова пропаганду Закону про п'ятирічний план агітатори пов'язували з завданнями кожного забою, дільниці, шахти і рудника. Партійна організація рудника дбала про те, щоб інженерно-технічні працівники вивчали питання конкретної економіки і практики керівництва соціалістичним господарством. Було створено гурток, в якому для гірників і будівельників читались такі лекції: «Планування праці», «Госпрозрахунок», «Калькуляція і зниження собівартості», «Правила ведення гірничих робіт», «Зростання продуктивності праці і механізація трудомістких процесів» та ін.

Пропаганда економічних і технічних знань сприяла розширенню кругозору низових і середніх командирів виробництва, зокрема гірничих майстрів і начальників дільниць. Борючись за збільшення видобутку руди, гірники рудника ім. Кірова великого значення надавали також питанням зниження її собівартості. Значну роль у посиленні агітаційно-масової роботи відіграли лекторії, створені на 10 великих рудниках Кривбасу і Марганця. Ініціатором створення рудничних лекторіїв на Україні була партійна організація рудника ім. Карла Лібкнехта Криворізького залізорудного басейну⁶⁹.

У першому півріччі 1947 р. рудник ім. Карла Лібкнехта відставав по видобутку руди і веденню гірничих підготовчих робіт. Деякі шахти, дільниці, забої не виконували виробничих завдань. Розв'язуючи питання поліпшення роботи рудника, партійна організація велику увагу приділила розстановці комуністів на найважливіших ділянках виробництва. Якщо у I кварталі 1947 р. в забоях рудника працювало 25 комуністів, то до грудня цього ж року їх уже було 54. Це дозволило створити на шахтах додаткові партійні групи. Так, лише на шахту «Нова» було направлено 10 комуністів, що дало можливість зміцнити існуючі і створити нову партійну групу. Комуністи шахти посилили свій вплив у забоях. Це сприяло тому, що шахта достроково, 17 грудня, виконала

⁶⁸ Газ. «Правда» від 21 березня 1946 р.

⁶⁹ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 5, од. зб. 159, 292, 293, 294, 295; ф. 455, оп. 1, од. зб. 2, арк. 18.

річний план. Значних успіхів добилась бригада прохідників комуніста С. Голубаря. За сімнадцять місяців вона виконала 4,3 річної норми, а прохідники цієї бригади С. Цвітненко, К. Супотницький і М. Завірюха у 1947 р. виконали по 2,2—2,3 річної норми⁷⁰. Поліпшення організаторської й масово-політичної роботи забезпечило парторганізації і всьому колективу рудника нові виробничі успіхи. 30 листопада 1948 р. колектив рудника достроково виконав річний план по всьому гірничорудному циклу⁷¹.

Досвід роботи партійної організації рудника ім. Карла Лібкнехта був поширений на шахтах рудної промисловості України. Партійні організації шахт і рудників більше почали займатися питаннями зміцнення і створення нових партійних груп безпосередньо в шахтах. Тільки у 1948 р. на шахтах Кривбасу додатково було створено 21 партійну групу⁷². За роки четвертої п'ятирічки партійні організації Кривбасу і Марганця значно виросли і зміцніли організаційно. У січні 1949 р. на рудниках і шахтах Криворізького і Нікополь-Марганецького басейнів працював 6431 комуніст⁷³, що становило 96,5% довоєнної кількості комуністів. Удвоє більше, ніж у 1940 р., було і первинних, цехових організацій та партійних груп.

Після XVI з'їзду КП України значно пошавили внутріпартійну роботу Дніпропетровський обком, міськкоми і райкоми партії Кривого Рога і Марганця. Перебудовано стиль роботи бюро, пленумів, партійних активів, а також усього партійного апарату. Змінився і характер питань, що обговорювалися. Якщо до 1948 р. на бюро, пленумах і активах ставились переважно господарські питання, то, починаючи з 1949 р. і особливо в наступні роки, обком, міськкоми і райкоми КП України основну увагу приділяли організаційно-партійній і масово-політичній роботі. Водночас не залишались поза увагою і господарські питання. Підходячи до вирішення кожного господарського завдання поділовому, партійні організації підказували господарникам перспективні шляхи їх здійснення. Основна увага при цьому приділялась систематичній перевірці виконання прийнятих рішень. Так, шахта ім. Валявка (рудник ім. Ілліча) тривалий час не виконувала виробничого плану по видобутку руди, по веденню гірничопідготовчих і капітальних робіт. На засіданнях партбюро і загальних зборах заслуховувались звіти начальника шахти про причини відставання. Кожного разу приймалися розгорнуті рішення, але все залишалося без змін, бо ці рішення не підкріплювались організаторською роботою. Центральні-Міський райком партії Кривого Рога з метою ліквідації недоліків глибоко ознайомився з роботою партійної організації шахти. Разом з членами парткому рудника райком партії детально проаналізував діяльність партійної організації шахти та її комуністів. Це дало можливість викрити помилки, виявити причини, що їх породили. Райком партії не тільки вказав парторганізації на її недоліки, а й допоміг їх усунути. Практичну допомогу безпосередньо на шахті подала група інструкторів, очолювана секретарем райкому партії. Разом з партійно-комсомольським активом шахти працівники райкому партії провели семінар агітаторів, загальні збори та нараду гірників по професіях. Це значно підвищило політичну і трудову активність комуністів і всіх гірників. Партійна організація шахти почала працювати інтенсивніше. Поліпшилось керівництво змаганням.

⁷⁰ Газ. «Днепровская правда» від 17 грудня 1947 р.

⁷¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 71, од. зб. 2008, арк. 94.

⁷² Там же, од. зб. 2007, арк. 95; од. зб. 2008, арк. 89.

⁷³ Там же, од. зб. 2008, арк. 88; од. зб. 2077, арк. 35.

Масового поширення набули передові методи праці. Комуністи йшли в авангарді колективу шахти і, виконуючи змінні завдання на 100—180%, разом з усіма гірниками вивели шахту з прориву. Шахта вийшла в число передових і з місяця в місяць перевиконувала державний план видобутку руди⁷⁴.

Удосконалюючи методи і форми роботи, партійні організації Кривбасу і Марганця велику увагу звертали на авангардну роль комуністів на виробництві, на їх розстановку на вирішальних ділянках. У 1949 р. з адміністративно-управлінського апарату безпосередньо на шахти Кривбасу було переведено 117 комуністів⁷⁵. Лише в Жовтневому районі Кривого Рога кількість комуністів, що працювала в шахтах, за 1949 р. збільшилась майже вдвоє⁷⁶. У 1949 р. парторганізації значно поліпшили прийом в партію. Якщо в 1947 р. в ряди партії було прийнято 23 гірники провідних професій⁷⁷, у 1948 р. — 25, то в 1949 р. — 82⁷⁸. В результаті поліпшення розстановки комуністів на вирішальних ділянках виробництва, прийому в партію робітників провідних професій кількість комуністів партійних організацій Кривбасу, що працювали безпосередньо в шахтах, за 1949 р. збільшилась з 256 до 456⁷⁹. Це сприяло посиленню партійного впливу на всіх гірників і, насамперед, робітників провідних професій. Поліпшення організаційно-партійної і масово-політичної роботи позитивно позначилось на виконанні державного плану по видобутку залізної і марганцевої руди, а також на інших техніко-економічних показниках промислових підприємств Кривбасу. Підприємства тресту «Кривбасруда» і «Нікополь-Марганець» у 1949 р. плани видобутку руди виконали достроково, а по механізації основних виробничих процесів набагато перевиконали⁸⁰.

Партійні організації провели певну роботу по удосконаленню технологічних процесів, впровадженню нових методів праці. Так, на рудниках тресту «Нікополь-Марганець» було впроваджено роздільну подачу руди у промивочні машини, встановлено п'ять магнітних сепараторів для перероблення відсівів тощо. В 1949 р. тільки за рахунок впровадження магнітної сепарації трест додатково одержав 19 тис. т марганцевого концентрату⁸¹. Впровадження нових видів гірничих машин і технології виробництва дало можливість у 1949 р. підвищити продуктивність праці порівняно з 1948 р. в Криворізькому басейні на 20%⁸², а в Нікополь-Марганецькому — на 28%⁸³.

Ще більших успіхів в організаційно-партійній і масово-політичній роботі, а також у виконанні господарських завдань добились партійні організації Криворізького і Нікополь-Марганецького басейнів у 1950 р. — останньому році четвертої п'ятирічки. Велику допомогу в цьому подав їм Центральний Комітет КП України. Керуючись рішеннями XVI з'їзду КП України і постановами ЦК КП України, міськкоми і райкоми Криворізького і Нікополь-Марганецького басейнів провели значну роботу по поліпшенню керівництва первинними партійними організаціями, організаційному і політичному їх зміцненню. Лише на рудни-

⁷⁴ Газ. «Днепровская правда» від 31 травня 1949 р.

⁷⁵ ПА ІІП ЦК України, ф. 1, оп. 102, од. зб. 387, арк. 188.

⁷⁶ Там же, оп. 71, од. зб. 2007, арк. 102.

⁷⁷ Там же, оп. 102, од. зб. 2007, арк. 102.

⁷⁸ Там же, оп. 71, од. зб. 2008, арк. 98; оп. 102, од. зб. 387, арк. 83.

⁷⁹ Там же, од. зб. 388, арк. 167.

⁸⁰ Там же, оп. 102, од. зб. 387, арк. 190; од. зб. 403, арк. 21.

⁸¹ Там же, оп. 102, од. зб. 405, арк. 5.

⁸² Там же, оп. 99, од. зб. 487, арк. 40.

⁸³ Там же, оп. 102, од. зб. 402, арк. 21.

ках Кривбасу на кінець 1950 р. безпосередньо в шахтах працювало 679 комуністів, що дозволило створити ще 24 партійні групи на підземних дільницях⁸⁴. До кінця першої післявоєнної п'ятирічки в Кривбасі і Марганці було відновлено всі довоєнні виробничі потужності і введено в експлуатацію нові. В 1950 р. залізної руди було видобуто в 3,5 рази більше, ніж у 1946 р.⁸⁵

Проте в роки четвертої п'ятирічки в умовах культу особи Сталіна партійними комітетами і первинними парторганізаціями гірничорудної промисловості України використовувались не всі можливості для всемірного посилення організаційно-партійної і масово-політичної роботи. Тоді в багатьох партійних організаціях Кривбасу і Марганця не вживались належні заходи щодо підвищення активності комуністів та всіх трудящих і залучення їх до керівництва виробництвом. Деякі партійні керівники все ще діяли старими канцелярсько-бюрократичними методами, допускали порушення вироблених партією норм партійного життя, не дотримувалися принципу колективного керівництва, суворой партійної дисципліни, широкого розвитку критики і самокритики. Ці недоліки значно гальмували розвиток творчої ініціативи комуністів і всіх трудящих, а, отже, негативно відбивались на роботі промисловості нашої країни в цілому і гірничорудної промисловості, зокрема.

В наступний період і особливо після XX з'їзду КПРС Центральний Комітет партії провів велику роботу по відновленню ленінських норм партійного життя, розвитку внутріпартійної демократії, впровадженню принципів колективного керівництва, удосконаленню стилю й методів партійної роботи.

Н. І. ТКАЧ

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО РОЗГОРТАННЮ МАСОВО-ПОЛІТИЧНОЇ РОБОТИ СЕРЕД КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА

(1934—1937 рр.)

Остаточна перемога соціалізму в СРСР і перехід до розгорнутого комуністичного будівництва — величезне завоювання Комуністичної партії, якого вона досягла, спираючись на безмежне довір'я і підтримку всіх трудящих країни. М. С. Хрущов на XXII з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу підкреслював, що в своїй діяльності партія завжди виходить з ленінської вказівки про невпинне зростання ролі свідомої історичної творчості мас, що «в усіх найважливіших, найпекучіших і найзлюбоденніших питаннях партія радиться з народом»⁸⁶. Навіть в обстановці культу особи Сталіна Комуністична партія діяла як живий організм. Культ особи не міг зупинити поступальний розвиток радянського суспільства, змінити природу соціалістичного ладу, вирішальною силою якого завжди були, є і будуть широкі маси трудящих.

Керуючись марксистсько-ленінським положенням про вирішальну роль народних мас у розвитку суспільства, Комуністична партія зав-

⁸⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 102, од. зб. 388, арк. 167, 267.

⁸⁵ Газ. «Днепровская правда» від 24 квітня 1951 р.

⁸⁶ М. С. Хрущов, Звіт Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу XXII з'їздові партії, 17 жовтня 1961 року, К., 1961, стор. 127.

жди піклувалася і піклується про зміцнення зв'язку з народом, про виховання членів суспільства в дусі високої ідейності і відданості справі комунізму. Важливим засобом зміцнення зв'язку партії з народом, комуністичного виховання трудящих та їх мобілізації на виконання завдань соціалістичного будівництва була і є організаторська і масово-політична робота партійних організацій. У рішеннях XXII з'їзду КППРС говориться, що «сила партійного керівництва — у вмінні організувати і спрямувати зусилля мас на розв'язання головних завдань, у мистецтві поєднувати таланти, знання і досвід багатьох людей воедино для звершення великих справ»⁸⁷. Виходячи з лєнінських вказівок про те, що наша партія сильна свідомістю і активністю мас, з'їзд поставив перед партійними організаціями завдання ще енергійніше підвищувати комуністичну свідомість і політичну активність трудящих, ще тісніше згуртувати їх навколо партії.

Формування нової людини, як це підкреслюється в новій Програмі партії, відбувається в процесі її активної участі в будівництві комунізму, розвитку комуністичних начал в економічному і громадському житті, під впливом усієї системи виховної роботи партії, держави і громадських організацій⁸⁸. Вдумливо поставлена робота з людьми, мобілізація їх творчої активності на виконання і перевиконання народногосподарських планів — першорядне завдання партійних організацій. Велику роль у його здійсненні відіграють політична освіта, лекційна пропаганда, масово-політична і культурно-виховна робота, преса, радіо, кіно та інші засоби ідейного впливу на маси.

Винятково важливе значення мало політичне виховання трудящих в період завершення соціалістичної реконструкції народного господарства і перемоги соціалізму в СРСР. У ті роки поряд з такими невідкладними завданнями, як освоєння нової техніки і нових виробництв, організаційно-господарське зміцнення колгоспів, остаточна ліквідація капіталістичних елементів у країні, перед партією на весь зріст постало завдання подолати пережитки капіталізму в свідомості радянських людей, підвищити їх творчу активність та ініціативу, виховати в дусі пролетарського інтернаціоналізму, безмежної відданості справі соціалізму.

Щоб мобілізувати трудящі маси на виконання грандіозних завдань, поставлених XVII з'їздом ВКП(б) у галузі народного господарства, необхідно було насамперед розкрити їх велич і значення, переконати трудівників міста і села в правильності політики партії. Це було досягнуто шляхом широкої роз'яснювальної роботи серед робітників і селян, всебічної пропаганди рішень з'їзду. Численні факти свідчать про те, що матеріали з'їзду глибоко цікавили колгоспне селянство і запалювали його на трудові подвиги. Наприклад, у комуні ім. газети «Зоря», Новомосковського району, Дніпропетровської області, на збори, присвячені вивченню матеріалів XVII з'їзду партії, прийшли всі її члени; 22 чоловіки проголосили себе ударниками на весь 1934 р.⁸⁹ На таких самих зборах колгоспу «Надія», Зінківського району, Харківської області, четверта бригада зобов'язалася стати бригадою соціалістичної врожайності і закінчити весняну сівбу в мінімально стислі строки⁹⁰.

⁸⁷ «Резолюція XXII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу на Звіт Центрального Комітету КППРС», К., 1961, стор. 23.

⁸⁸ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу» (Прийнята XXII з'їздом КППРС), К., 1961, стор. 102.

⁸⁹ Газ. «Зоря» від 16 лютого 1934 р. (Тут і далі всі райони України подаються за адміністративно-територіальним поділом 1934—1937 рр.).

⁹⁰ Газ. «Соціалістична Харківщина» від 16 лютого 1934 р.

Ознайомлення багатомільйонних мас колгоспників з матеріалами з'їзду було початком роботи партійних організацій колгоспів України по мобілізації трудящих села на виконання поставлених з'їздом завдань у галузі сільськогосподарського виробництва. Для цього партійні організації використовували найрізноманітніші форми політико-масової роботи, серед яких наймогутнішим засобом була політична агітація. В. І. Ленін підкреслив, що «всєбічна політична агітація є саме фокус, в якому збігаються насущні інтереси політичного виховання пролетаріату з насущними інтересами всього суспільного розвитку і всього народу в розумінні всіх демократичних елементів його»⁹¹. В. І. Ленін вимагав, щоб політична агітація була зв'язана з життям, зрозумілою масам, правдивою і переконливою⁹².

У період боротьби за організаційно-господарське зміцнення колгоспів партійні організації України проводили політичну агітацію серед трудящих села шляхом читання доповідей на суспільно-політичні теми, групових та індивідуальних бесід, колективних читок газет, журналів і художньої літератури тощо. З цією ж метою використовувались преса, радіо, кіно, а також різні форми наочної агітації.

Найбільш доступною і поширеною формою усної політичної агітації серед колгоспного селянства були колективні читки, наступне обговорення прочитаного, групові та індивідуальні бесіди. Ця робота проводилась у колгоспних будинках, хатах-читальнях, червоних кутках культорганізаторами, спеціально призначеними партійними організаціями (як це було, наприклад, у колгоспі «Червоний чонгар», Генічеського району, Дніпропетровської області,⁹³⁻⁹⁴ у колгоспах Токмацького району, цієї ж області⁹⁵). Тільки за період збиральної кампанії 1934 р. у колгоспі ім. Косіора, Великобачанського району, Харківської області, було проведено 38 читок газет і бесід⁹⁶. За чотири місяці 1934 р. і два місяці 1935 р. в с. Будилка, Лебединського району, цієї ж області, було організовано 96 читок художньої літератури⁹⁷. Під час бесід з питань сільськогосподарського виробництва по можливості враховувався характер роботи окремих груп колгоспників. Так, у колгоспі «Гігант», Молочанського району, Дніпропетровської області, бесіди проводились окремо в рільничих і тваринницьких бригадах⁹⁸.

Своєчасне ознайомлення колгоспників з рішеннями партії та уряду, із зверненнями передовиків сільського господарства до всіх трудівників села та іншими матеріалами шляхом проведення читок і бесід, тобто організації особистої агітації, на що, як вказував В. І. Ленін, повинен бути використаний «кожний вільний день, кожна вільна година свідомого робітника й робітниці»⁹⁹, мало велике виховне і мобілізуюче значення. Воно також допомагало колгоспникам боротися з труднощами і недоліками у своїй роботі, своєчасно викривати ворожу діяльність колишніх куркулів та їх поплічників.

Деякі партійні організації колгоспів практикували проведення коротких політінформацій, а іноді й мітингів з приводу господарсько-по-

⁹¹ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 305.

⁹² В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 289.

⁹³⁻⁹⁴ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 19, од. зб. 1991, арк. 199.

⁹⁵ Там же, арк. 220

⁹⁶ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 59, арк. 570.

⁹⁷ Журн. «Партробота в колгоспі», 1935, № 1, стор. 26.

⁹⁸ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 19, од. зб. 3540, арк. 18.

⁹⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 284.

літичних кампаній. Наприклад, у колгоспі ім. Будьонного, Ново-Василівського району, Дніпропетровської області, в 1935 р. було проведено мітинг перед початком збирання врожаю. Другий мітинг, присвячений боротьбі колгоспів за перше місце по хлібозаготівлям у районі, відбувся у липні того ж року¹⁰⁰.

Особливого поширення набула нова форма масово-політичної роботи в колгоспах, що виникла в кінці першої п'ятирічки, — політдні. На масових зборах колгоспників обговорювались рішення партійних органів, питання міжнародного становища, визначні події внутрішнього життя країни, питання соціалістичного будівництва, виробництва, культури, побуту. В політдні на відміну від звичайних виробничих нарад, темою яких були поточні питання життя даного колгоспу, обговорювались загальнополітичні питання, тісно пов'язані з повсякденним життям колгоспного села. Політдні проводились в основному один-два рази на місяць. Як правило, їх організовували в один день для всіх колгоспів того чи іншого району. Політдні у колгоспах проводились під безпосереднім керівництвом районних комітетів партії. Доповідачі і теми доповідей для кожного колгоспу затверджувались на бюро райкомів. Доповіді рекомендувалось будувати з урахуванням питань, які цікавили колгоспників, та ілюструвати прикладами з колгоспного життя. Райкоми партії перевіряли готовність партійних організацій колгоспів до проведення політднів.

Одним з найцінніших елементів політднів були виступи колгоспників при обговоренні доповідей. Вони свідчили про загально-політичний рівень колгоспників, допомагали виявити недоліки як у роботі партійних організацій, так і колгоспів у цілому. В Куйбишевському районі, Дніпропетровської області, політдні, наприклад, проводились двічі на місяць. Так, 23 жовтня 1936 р. у колгоспі «Червоний схід» проходив політдень, на якому обговорювалася постанова Дніпропетровського обкому КП(б)У і облвиконкому про розподіл доходів у колгоспах. У ньому взяли участь 393 колгоспники, багато з них внесли цінні пропозиції щодо поліпшення розподілу доходів з метою забезпечення вищої оплати колгоспного трудодня. Трохи раніш у цьому колгоспі був проведений політдень, присвячений обласному зльоту ударників¹⁰¹. Районні партійні комітети систематично підбивали підсумки роботи політднів і при підготовці наступних враховували позитивні і негативні її сторони. Цінність цієї форми масово-політичної роботи полягала в тому, що політдні розширяли політичний кругозір колгоспників, допомагали їм пов'язувати практичні питання щоденної праці з загальнополітичними проблемами. Крім того, вона сприяла наближенню діяльності райкомів партії до життя колгоспів, підказувала більш конкретні і дійові методи керівництва всією масовою роботою на селі.

Велику виховну і мобілізуючу роль відігравали також ланкові, бригадні і загальні збори колгоспників, на яких вони не тільки обговорювали виробничі питання, а й ознайомлювались з найважливішими рішеннями партії та уряду, новою Конституцією Союзу РСР, Примірним статутом сільськогосподарської артілі, матеріалами нарад ударників сільськогосподарського виробництва тощо. Так, у колгоспі ім. XV партз'їзду, Сахновщанського району, Харківської області, колгоспники після обговорення на своїх зборах Примірного статуту сільськогоспо-

¹⁰⁰ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 19, од. зб. 1991, арк. 253.

¹⁰¹ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 19, од. зб. 3540, арк. 130.

дарської артiлi зобов'язались у найкоротший строк провести сiвбу раннiх зернових i добитися врожаю цiєї культури не менше як 16 ц з га¹⁰². Колгоспники артiлi iм. Будьонного, Плужнянського району, Винницької облaстi, ознайомившись з документами прийому керiвниками партiї та уряду колгоспниць-ударниць, що вiдбувся 10 листопада 1935 р., зобов'язалися зiбрати в 1936 р. урожай зернових по 200 пудiв з га, бурякiв — по 600 ц, картоплi — по 200 ц з га. Такi ж самi зобов'язання взяли на себе колгоспники артiлi iм. Дзержинського¹⁰³.

У своїй дiяльностi по розгортанню масово-полiтичної роботи серед колгоспного селянства в перiод мiж XVII i XVIII з'їздами ВКП(б) партiйнi организацiї України значне мiсце вiдводили скликанню республiканських та облaсних з'їздiв, конференцiй, нарад i зльотiв, а також районних, кушових зльотiв i нарад колгоспників-ударників, голiв колгоспiв, бригадирiв, ланкових, трактористiв, комбайнерiв, колгоспниць i т. д. Досвiд роботи передовикiв колгоспного села, що узагальнювався на цих з'їздах, конференцiях, зльотах i нарадах, ставав надбанням цiлих районiв, облaстей, республiки i навіть краiни. Постанови i звернення з'їздiв, конференцiй, зльотiв i нарад викликали у широких мас колгоспникiв трудове пiднесення, сприяли розгортанню серед них соцiалiстичного змагання, успiшному завершенню посiвних i збиральних кампанiй. Наприклад, злiт, скликаний у сiчнi 1938 р. Шпикiвським райкомом партiї, Винницької облaстi, вiдiграв велику роль у мобiлiзацiї колгоспникiв району на боротьбу за високi врожаї зернових i технiчних культур у тому роцi¹⁰⁴.

Особливо важливе значення мали масовi облaснi i районнi з'їзди, зльоти i наради для розгортання соцiалiстичного змагання, виховання ударникiв колгоспного виробництва. Цьому також сприяли звернення колгоспникiв одних облaстей, районiв i окремих колгоспiв до iнших. Наприклад, у квітнi 1937 р. передовики сiльськогосподарського виробництва Днiпропетровської облaстi звернулись до всiх колгоспникiв Радянської України з листом про органiзацiю соцiалiстичного змагання за кращу зустрiч ХХ-рiччя Жовтневої революцiї. Вони закликали трудiвникiв ланiв у 1937 р. добитися рекордного врожаю¹⁰⁵⁻¹⁰⁶. Цей заклик був широко пiдхоплений колгоспниками всiєї краiни.

У соцiалiстичне змагання за гiдну зустрiч ХХ-рiччя Великої Жовтневої соцiалiстичної революцiї включилося майже 70% колгоспiв України, 146 МТС i 43 радгоспи¹⁰⁷. Пiдсумки соцiалiстичного змагання-походу iм. ХХ-рiччя Жовтня були пiдбитi на Всеукраїнській нарадi переможцiв змагання, яка вiдбулася в груднi 1937 р. i в якiй взяли участь 1600 чоловiк. У доповiдi про пiдсумки соцiалiстичного змагання в 1937 р. i про завдання на наступний 1938 р., яку зробив С. В. Косiор, були названi найкращi райони. Першi премiї по 50 тис. крб. одержали Ямпiльський район, Винницької облaстi, де було зiбрано в середньому врожаї зернових по 19,8 ц з га, i Рибницький район, Молдавської РСР, який добився врожаю зернових по 16,6 ц з га. По 25 тис. крб. одержали Жашкiвський район, Киiвської облaстi, Грушкiвський район, Одеської облaстi, Сумський район, Харкiвської облaстi. Грошову премiю в 15 тис. крб. завоював колгосп iм. Будьонного, Ямпiльського району, Винницької облaстi, i в 10 тис. крб.— кол-

¹⁰² Журн. «Партробота в колгоспi», 1935, № 2, стор. 21.

¹⁰³ Партархiв Винницького обкому КП України, ф. 136, од. зб. 163, арк. 37.

¹⁰⁴ Там же, ф. 79, оп. 1, од. зб. 651, арк. 39.

¹⁰⁵⁻¹⁰⁶ Газ. «Комунiст» вiд 14 квітня 1937 р.

¹⁰⁷ Газ. «Комунiст» вiд 28 грудня 1937 р.; газ. «Чорноморська комуна» вiд 28 грудня 1937 р.

госп ім. Петровського, Голованівського району, Одеської області. Крім того, було роздано 45 індивідуальних премій по тисячі крб., 50 — по 500 крб., 394 — по 300 крб., 833 передовики сільського господарства були відзначені грамотами Наркомзему. Серед тих, хто одержав найвищі індивідуальні грошові премії, були трактористка-орденоносець П. Ангеліна, ланкова М. Шарій і знатний комбайнер тов. Чмихало ¹⁰⁸.

Соціалістичне змагання, що розгорнулося в сільському господарстві на честь ХХ-річчя Великого Жовтня, значну роль відіграло у виконанні соціалістичних зобов'язань, взятих на честь першого року третьої п'ятирічки. У зверненні наради до всіх колгоспників, робітників МТС і радгоспів широко розгорнути соціалістичне змагання за високий урожай 1938 р. говорилося: «Не всі перемогли у змаганні. Але всі ті, хто змагався, працювали краще, ніж досі, всі ті, хто змагався, піднялися вище і багато чого навчилися» ¹⁰⁹. В цьому полягало основне значення проведеного заходу.

Серед найважливіших засобів, з допомогою яких партійні організації боролись за підвищення політичної свідомості трудящих, у тому числі і колгоспного селянства, провідне місце займала преса. На кінець 1938 р. в Радянському Союзі видавалося 8550 газет, на Україні — 1570 ¹¹⁰. У 1938 р. на Україні 77,8% загальної кількості газет видавались українською мовою, 21,2% — російською ¹¹¹.

В руках Комуністичної партії соціалістична преса була наймогутнішим засобом мобілізації колгоспного селянства на виконання завдань, що стояли перед колгоопним будівництвом. Преса систематично вміщувала матеріали про досягнення новаторів сільського господарства, про передовий досвід боротьби за піднесення колгоспного виробництва, робила їх надбанням мільйонів трудівників села. В той же час у газетах нещадно критикувалось все те, що гальмувало рух уперед, заважало в роботі. Преса міцно входила в повсякденне життя колгоспного селянства. Про це свідчать, зокрема, дані про передплату на газети. Наприклад, колгоспники артiлі ім. Косіора, Великобагачанського району, Харківської області, в 1933 р. передплачували 343 примірники газет, а в 1934—627 ¹¹². У 1936 р. кожний двір колгоспу «Червоний схід», Куйбишевського району, Дніпропетровської області, одержував районну газету, а 80% усіх колгоспних дворів були забезпечені обласними і центральними газетами ¹¹³. Мешканці с. Червоноармійське Друге, Вовчанського району, Харківської області, в якому було 300 дворів, на кінець 1938 р. передплачували 494 примірники різних газет і 217 журналів ¹¹⁴.

Найтiсніше з колгоспним виробництвом і життям колгоспників була зв'язана районна, політвіддiлівська і колгоспна преса. Вона широко висвітлювала хід посiвних кампаній, стан ремонту сільськогосподарських машин, впровадження агротехніки, питання, зв'язані з вихованням колгоспників і колгоспниць. Наприклад, у листопаді 1935 р. газета Долинського району, Дніпропетровської області, надрукувала замітку про те, що колгоспник М. Кисіль не дозволив своїй дружині —

¹⁰⁸ Газ. «Комуніст» від 23, 27 і 28 грудня 1937 р.

¹⁰⁹ Газ. «Комуніст» від 29 грудня 1937 р.

¹¹⁰ «Культурное строительство СССР, Статистический сборник», М.—Л., 1940, стор. 218, табл. 22, 25.

¹¹¹ «Культурне будівництво Української Радянської Соціалістичної Республіки, Статистичний довідник», К., 1940, стор. 73, табл. 104.

¹¹² Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 59, арк. 572

¹¹³ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 19, од. зб. 354/арк. 130.

¹¹⁴ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 361, арк. 48

члену сільради піти на пленум сільради. Райком партії організував обговорення вчинку М. Кисіля на загальних зборах колгоспників. Такий конкретний виступ газети мав, крім виховного, велике значення для піднесення ролі жінки в господарсько-політичному житті колгоспів¹¹⁵. З 1 січня по 10 березня 1936 р. у 32 номерах газети «Коллективна праця», Козятинського району, Вінницької області, було надруковано 128 статей, присвячених підготовці до весняної сівби, а в 32 номерах газети «Соціалістичний наступ», Вороновицького району, цієї ж області — 142 статті¹¹⁶.

Напередодні XVII з'їзду ВКП(б) значну силу становила політвідділівська преса: на грудень 1933 р. у 646 політвідділах МТС України видавалось 524 газети¹¹⁷. На середину листопада 1934 р. в Харківській області було створено 126 газет політвідділів МТС, в яких систематично вміщувалися матеріали, що висвітлювали питання, зв'язані з розвитком усіх галузей сільськогосподарського виробництва. Одними з кращих були газети Вовчанського і Лозівського політвідділів¹¹⁸.

Колгоспна преса — стінні газети, а також бойові листки (польовки), які випускались безпосередньо в бригадах під час польових робіт, — порушувала найзлободенніші питання повсякденного життя колгоспів, глибоко висвітлювала і широко пропагувала досвід передовиків і ударників колгоспного виробництва, допомагала розгорнути соціалістичне змагання, боролась за високі темпи і якість виконання польових робіт. У той самий час вона виявляла недоліки в роботі, нещадно критикувала тих, хто несумлінно ставився до праці, заважав успішному проведенню сільськогосподарських кампаній. Коли, наприклад, перша бригада колгоспу «Зелений гай», Семенівського району, Харківської області, 15 березня 1935 р. зірвала виїзд у поле, польовка «Червоний промінь» у передовій статті засудила таке ставлення до роботи. Вона також закликала колгоспників докласти всіх зусиль, щоб провести весняну сівбу в найкращі агрономічні строки¹¹⁹. Після вміщення критичних матеріалів у стінній газеті «Червоносхідень» набагато краще почала працювати і перша бригада колгоспу «Червоний схід», Куйбишевського району, Дніпропетровської області, через яку раніш затримувалося своєчасне виконання завдань по хлібозаготівлях 1936 р.¹²⁰

З перших днів весняної сівби 1938 р. у колгоспі «Червоний шлях», Монастирищенського району, Вінницької області, було виявлено в роботі багато недоліків: не всі трактористи та іздові виконували норми виробітку, незадовільно було організовано працю колгоспників, політико-виховна робота проводилася на недостатньому рівні. Правдиві, з гострою критикою статті, які вміщувалися в польових бригадних газетах і які щоразу читалися в бригадах, значною мірою сприяли усуненню зазначених недоліків. Так, уже через кілька днів після виступу газети тракторист А. Цибровський і сівач тов. Коник, яких критикували за невиконання виробничих норм, почали успішно справлятися із своїм завданням: А. Цибровський виорював по 5 га і більше замість 4,2 га за нормою, а сівач Коник засівав по 5—6 га замість норми

¹¹⁵ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 19, од. зб. 2160, арк. 33.

¹¹⁶ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 135, од. зб. 93, арк. 100—101

¹¹⁷ Газ. «Комуніст» від 11 січня 1934 р.

¹¹⁸ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 59, арк. 53, 341.

¹¹⁹ Журн. «Партробота в колгоспі», 1935, № 4—5, стор. 34.

¹²⁰ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 19, од. зб. 3540, арк. 130.

4,5 га¹²¹. Велику організуючу і виховну роль відіграла стінна газета «Колгоспник-ударник», с. Коханівки, Турбівського району, Вінницької області, під час підготовки колгоспу до весняної кампанії 1939 р. У кожному номері газети давались короткі інформації про підготовку до весни тягла, про заготівлю місцевих добрив та ін. У лютому 1939 р. газета провела рейд перевірки до весняної сівби¹²².

На лютий 1935 р. в Хорольському районі, Харківської області, виходило 312 стінних колгоспних і бригадних газет¹²³. У Муровано-Куріловецькому районі, Вінницької області, за 1936 р. було випущено більше тисячі номерів загальноколгоспних і понад дві тисячі бригадних газет¹²⁴. У Шпиківському районі, цієї ж області, систематично виходило 360 різних колгоспних стінних і бригадних газет. У 1937 р. в колгоспах району було випущено 1200 номерів газет, а за три місяці 1938 р., тобто в період підготовки до весняної сівби,— 700 номерів газет¹²⁵. Колгоспна преса відіграла значну роль у мобілізації колгоспного селянства на боротьбу за виконання завдань у галузі сільськогосподарського виробництва.

При здійсненні масово-політичної роботи серед колгоспного селянства, поряд з пресою, широко використовувались кіно, а також радіо, як засоби найшвидшого доведення до населення найважливіших подій, що відбувалися в нашій країні і за її межами. На 1 січня 1939 р. по УРСР було 6050 кіноустановок, у тому числі звукових — 3212. На той же час на селі працювало 3777 кіноустановок, з них — 1388 звукових (на 1 січня 1933 р. на селі було всього 4 звукові кіноустановки)¹²⁶. Художні та документальні фільми демонструвались колгоспникам у встановлені за планом дні. Наприклад, у колгоспі «Червоний чонгар», Генічеського району, Дніпропетровської області, кінокартини демонструвались кілька раз на місяць з наступним їх обговоренням¹²⁷.

Наведені дані свідчать про значні досягнення в кінообслуговуванні сільського населення. Однак це показує й те, що вони ще далеко не могли задовольнити потреби колгоспів. Звукові пересувки не охоплювали всіх сіл, а випуск німих варіантів фільмів у той час вже було надзвичайно скорочено. Мали місце недоліки і в організації обслуговування колгоспів кінокартинами, зокрема часто в селах демонструвались застарілі фільми.

За роки соціалістичного будівництва Радянський Союз вкрився величезною сіткою радіостанцій, які вже в 1938 р. за своєю загальною потужністю займали перше місце у світі¹²⁸. Проте колгоспне село на той час було радіофіковано дуже слабо. Ще в 1937 р. на селі на тисячу чоловік припадало менше чотирьох радіоприймачів, значна частина з яких не працювала¹²⁹. З 27 600 колгоспів України в середині 1939 р. мали радіовузли лише 752¹³⁰. В радіофікованих селах колгоспи,

¹²¹ Газ. «Більшовицька правда» від 15 квітня 1938 р.

¹²² Газ. «Більшовицька правда» від 5 травня 1939 р.

¹²³ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 101, арк. 10.

¹²⁴ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 14, од. зб. 1430, арк. 10.

¹²⁵ «Там же, ф. 79, оп. 1, од. зб. 651, арк. 22.

¹²⁶ «Культурне будівництво Української Радянської Соціалістичної Республіки...», стор. 67, табл. 92.

¹²⁷ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 19, од. зб. 1991, арк. 199.

¹²⁸ Журн. «Радіо» (орган Всеукраїнської радіоуправи), 1938. № 9. стор. 7.

¹²⁹ Газ. «Комуніст» від 6 серпня 1937 р.

¹³⁰ Журн. «Радіо», 1939, № 5—6, стор. 4.

як правило, створювали свої радіовузли і щовечора вели передачі, а також спеціальні радіоаудиторії. Так, у колгоспі «Червоний схід», Куйбишевського району, Дніпропетровської області, радіоаудиторію щоденно відвідувало 30—40 колгоспників¹³¹. Радіофікація сіл і надалі залишалась одним з найвідповідальніших і невідкладних завдань, що стояли перед Комуністичною партією і Радянським урядом на шляху комуністичного будівництва.

Керуючись вказівкою В. І. Леніна про те, що бібліотека і хата-читальня тривалий час залишатимуться головним джерелом і майже єдиним закладом, особливо на селі, для політичного виховання мас¹³², партія і уряд велику увагу приділяли розширенню сітки бібліотек та культурно-освітніх закладів. Про це свідчать, зокрема, такі дані: на 1 січня 1939 р. на Україні було 17 018 масових бібліотек (включаючи бібліотеки культурно-освітніх закладів¹³³, з них на селі — 13 283. Сільські бібліотеки мали у своєму розпорядженні 966 064 книги¹³⁴. Тоді ж з 19 728 культурно-освітніх закладів України 17 896 працювали на селі¹³⁵. Багато колгоспів споруджували культурно-освітні заклади на свої кошти. Наприклад, колгоспники сільськогосподарської артілі «Вперед», Білопільського району, Харківської області, в 1934 р. власними силами збудували клуб з залом на 400 місць, в якому були кімнати для бібліотеки, читальні для масової роботи¹³⁶.

Масові бібліотеки і культурно-освітні заклади були центрами масово-політичної і культурно-масової роботи на селі. При них працювало багато гуртків художньої самодіяльності, а також гуртків, в яких колгоспники підвищували свій загальноосвітній, політичний і професійний рівень. Так, при клубі вищезгаданого колгоспу «Вперед» працювали драматичний, хорový, військовий гуртки, дві школи колгоспного активу¹³⁷. На лютий 1935 р. у Хорольському районі, Харківської області, працювали 48 колгоспних будинків, 122 бібліотеки, 102 художні гуртки, 44—агротехнічної пропаганди тощо, які охоплювали 9745 чоловік¹³⁸. Значну роль у розгортанні будівництва вогнищ культури на селі і поліпшенні їх роботи відіграли рішення об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У від 22 листопада 1933 р., який, зокрема, поставив перед парторганізаціями завдання створити в пунктах місцезнаходження МТС зразкові будинки колгоспників, обладнати їх кіно-радіо-установками, стаціонарними бібліотеками і т. д.¹³⁹, постанови ВУЦВК і РНК УРСР від 26 липня 1934 р. «Про роботу місцевих бібліотек» та XIII з'їзду Рад УРСР на звіт уряду від 22 січня 1935 р. «Про завершення загального семирічного навчання і піднесення культурно-освітньої роботи серед трудящих»¹⁴⁰ та ін. Повсякденне піклування про культурне і побутове обслуговування колгоспних мас, їх соціалістичне перевиховання в процесі повсякденної практичної боротьби за виконан-

¹³¹ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 19, од. зб. 3540, арк. 131.

¹³² Н. К. Крупская, Что писал и говорил Ленин о библиотеках, изд. 5, М., 1956, стор. 11—12.

¹³³ «Культурное строительство СССР...», стор. 11, табл. 10.

¹³⁴ «Культурне будівництво Української Радянської Соціалістичної Республіки...», стор. 63, табл. 84.

¹³⁵ Там же, стор. 61, табл. 80.

¹³⁶ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 361, арк. 329.

¹³⁷ Там же, од. зб. 59, арк. 329.

¹³⁸ Там же, од. зб. 101, арк. 10.

¹³⁹ «Культурне будівництво в Українській РСР, Важливіші рішення Комуністичної партії Радянського уряду, 1917—1959 рр., Збірник документів, том. 1. (1917—червень 1941 рр.)», К., 1959, стор. 625—626.

¹⁴⁰ «Культурне будівництво в Українській РСР...», стор. 655—660, 661.

ня колгоспних планів були, як підкреслив XII з'їзд КП(б)У (січень 1934 р.), вирішальними заходами в справі підвищення продуктивності праці колгоспників на основі широкого застосування соціалістичних форм і методів праці¹⁴¹.

По-справжньому розгорнути масово-політичну роботу серед колгоспного селянства партійні організації могли, тільки спираючись на широкий безпартійний актив. Його підготовка проходила, головним чином, у школах колгоспного активу. Наприклад, в артiлі «Могучая», Ново-Василівського району, Дніпропетровської області, з листопада 1935 р. почала працювати школа колгоспного активу, в якій навчалось 20 колгоспників. Програма була розрахована на 96 годин, з яких 30 годин відводилось на вивчення агротехніки, 32— на загальноосвітні дисципліни, решта — для проведення політбесід. У колгоспі працював зоотехнічний гурток, в якому навчалось 22 чоловіки¹⁴². У школі колгоспного активу с. Рахновці, Гайсинського району, Вінницької області, яка була створена у грудні 1937 р. і охоплювала навчанням 26 колгоспників, заняття проводились регулярно шість разів на місяць¹⁴³. В гуртках і школах колгоспного активу Харківської області за 1933—1937 рр. було підготовлено 557 713 чоловік¹⁴⁴.

Успіх роботи по вихованню колгоспного безпартійного активу залежав, насамперед, від спеціалістів, що викладали в школах колгоспного активу, а також від правильного добору агітаторів з числа політично грамотних комуністів і безпартійних, керівництва їх діяльністю і подання їм необхідної допомоги. Якість роботи агітаторів залежала і від того, як партійні організації організовували інструктаж, допомагали їм літературою і консультаціями. Неоціненне значення у справі своєчасного інструктажу, методичної підготовки агітаторів мало створення агітаційних колективів при партійних організаціях колгоспів. 15 липня 1936 р. постановою «Про стан партійної пропаганди і агітації» ЦК КП(б)У запропонував об'єднати агітаторів в агітколективи і організувати з ними систематичну роботу. ЦК зобов'язав обласні та районні комітети партії посилити агітаційно-політичну роботу і в зв'язку з цим уважно переглянути і зміцнити кадри низових агітаторів¹⁴⁵. На листопад 1938 р. у Вовчанському районі, Харківської області, наприклад, було створено 68 агітколективів з комуністів, комсомольців і безпартійних активістів, тобто агітколективи працювали при кожній партійній організації¹⁴⁶.

З метою кращої підготовки колгоспних агітаторів райкоми партії організовували також спеціальні курси і семінари. Так, у липні 1938 р. Гайсинський райком партії, Вінницької області, організував десятиденні курси низових агітаторів з відривом від виробництва, на яких навчались кращі агітатори колгоспів¹⁴⁷. У серпні того ж року Гайсинський райком партії провів такий же семінар для кращих сільських агітаторів, який відвідувало 20 чоловік¹⁴⁸. Підготовка агітаторів проводилась у такому напрямі, щоб кожний агітатор, як це підкреслювалось у рішеннях XIV з'їзду КП(б)У (червень 1938 р.), міг своєчасно відгукнутися на всі питання міжнародного і внутрішнього життя, щ

¹⁴¹ «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій 1918—1956», К., 1958, стор. 581—582.

¹⁴² Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 19, од. зб. 191 арк. 250.

¹⁴³ Газ. «Більшовицька правда» від 14 квітня 1938 р.

¹⁴⁴ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 211, арк. 14

¹⁴⁵ Журн. «Більшовик України», 1936, № 7, стор. 4.

¹⁴⁶ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 94, оп. 1, од. зб. 68, арк. 1

¹⁴⁷ Газ. «Більшовицька правда» від 15 липня 1938 р.

¹⁴⁸ Газ. «Більшовицька правда» від 16 серпня 1938 р.

цікавлять трудящих, щоб його виступи були яскравими, конкретними, насичені, живими прикладами, близькі та зрозумілі¹⁴⁹.

У своїй діяльності по розгортанню масово-політичної роботи серед колгоспного селянства партійні організації колгоспів спирались на допомогу керівних партійних органів. Про це свідчить, крім уже зазначеного, також і те, що питання партійно-масово-політичної роботи на селі спеціально розглядались на пленумах і бюро райкомів та обкомів партії, приймалися спеціальні рішення і накреслювались конкретні заходи щодо її поліпшення. Наприклад, такі питання стояли на бюро Лозівського райкому партії, Харківської області, 25 квітня, 14 травня 1935 р., 10 травня 1937 р.¹⁵⁰ 17 листопада 1938 р. пленум Вовчанського райкому партії, цієї ж області, відзначив, що за звітний період на бюро райкому було розглянуто 34 питання пропагандистського і агітаційного характеру¹⁵¹. Спеціальні рішення, спрямовані на поліпшення партійно-масової та масово-політичної роботи, приймали також Якимівський, Олександрівський, Мелітопольський райкоми партії, Дніпропетровської області, та ін.¹⁵² Значну роль у розгортанні масово-політичної і культурно-масової роботи відігравали також рішення обласних комітетів КП(б)У, як, наприклад, матеріали і рішення IV пленуму Харківського обкому партії (листопад 1934 р.) про культурно-масово-політичну роботу на селі та про внутріпартійну і партійно-масову роботу¹⁵³, V об'єднаного пленуму Харківського обкому і облвиконкому (лютий 1935 р.) про стан масово-культурної роботи в Хорольському Лозівському районах¹⁵⁴, III пленуму Харківського обкому (жовтень 1938 р.) на звіт Золочівського і Старовірівського райкомів партії про партійно-масову і господарчо-політичну роботу¹⁵⁵ та ін., а також матеріали нарад секретарів райкомів партії, парторгів колгоспів, адгоспів, редакторів газет, заступників директорів МТС по політастині, що проводилися при обкомах партії. Слід відзначити, однак, що керівні партійні організації, особливо райкоми партії, не недостатньо керували діяльністю сільських партійних організацій, не подавали їм належної допомоги у поліпшенні роботи в асах. На це, зокрема, вказувалось у постанові Центрального Комітету КП(б)У від 19 червня 1937 р. про масову роботу і культурно-побуове обслуговування колгоспників, трактористів і комбайнерів у період бирання урожаю, яка відіграла значну роль у поліпшенні всієї масово-політичної роботи серед колгоспників України¹⁵⁶.

Отже, незважаючи на окремі недоліки, організаційне та ідейно-політичне зміцнення партійних організацій колгоспів, піднесення ідейно-політичного і теоретичного рівня комуністів і поліпшення всієї системи партійної освіти та якості партійної пропаганди і агітації сприяли пішшому розгортанню масово-політичної роботи на селі в період між VII і XVIII з'їздами ВКП(б). Основні форми цієї роботи і засоби впливу на маси і тепер залишаються важливими.

¹⁴⁹ «Комуністична партія України в резолюціях...», стор. 605.

¹⁵⁰ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 81, оп. 1, од. зб. 61, арк. 115, 130; од. зб. 77, арк. 32.

¹⁵¹ Там же, ф. 94, оп. 1, од. зб. 68, арк. 50.

¹⁵² Див. Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 19, од. 1464, арк. 218—219; од. зб. 2001, арк. 316; од. зб. 2167, арк. 46—48 та ін.

¹⁵³ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 56, арк. 129, —341, 551.

¹⁵⁴ Там же, од. зб. 101, арк. 10.

¹⁵⁵ Там же, од. зб. 276, арк. 30—39, 41—42.

¹⁵⁶ «Культурне будівництво в Українській РСР...», стор. 224—227.

В. Д. ГОЛІЧЕНКО

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАДЗВИЧАЙНА КОМІСІЯ В БОРОТЬБИ З КОНТРРЕВОЛЮЦІЄЮ

(1918—1922 рр.)

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції класова боротьба в нашій країні набрала ще гострішого характеру. Повалені експлуататорські класи чинили шалений збройний опір, намагалися будь-що знищити владу робітників і селян, повернути втрачені привілеї. Вони розв'язали тривалу і тяжку громадянську війну. Внутрішню контрреволюцію всебічно підтримувала і спрямовувала міжнародна реакція. В. І. Ленін неодноразово відзначав, що без втручання міжнародної буржуазії у внутрішні справи нашої країни громадянська війна не набрала б такого тривалого і кровопролитного характеру. Крім відкритої збройної інтервенції, всебічної підтримки внутрішньої контрреволюції, міжнародний імперіалізм надавав величезного значення диверсійно-шпигунським діям. Розвідки США, Англії, Франції і залежних від них країн розгорнули широку підривну діяльність у тилу наших військ, організували заколоти, змови і повстання, керували розвідувальною роботою штабів Колчака, Денікіна, Врангеля, Петлюри та білополярків. Комуністична партія змушена була вжити цілий ряд термінових заходів, спрямованих на придушення опору зовнішньої і внутрішньої контрреволюції. Одним з них на Україні було створення у грудні 1918 р. Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУЧК) — складової частини Всеросійської надзвичайної комісії (ВЧК).

Головними умовами, що забезпечили успішну діяльність чекістських органів, були повсякденне керівництво ними з боку Комуністичної партії і особисто В. І. Леніна, тісний зв'язок з широкими масами трудящих. Жоден політичний акт, жодна велика операція надзвичайних органів революції не проводилися без попередньої згоди ЦК партії, партійних комітетів губерній і повітів, без їх суворого контролю, без всебічної допомоги з боку робітників, селян, червоноармійців. Трудящі вбачали в чекістських органах бойовий загін своєї влади, поставлений ходом революції на передній край боротьби з контрреволюцією.

Після лівоесерівського виступу влітку 1918 р. у Москві і розкриття так званої «змови послів» стало цілком ясно, що іноземні держави ведуть не тільки відкриту, а й таємну війну проти Радянської влади. Тому VIII з'їзд партії звернувся до всіх партійних організацій з вимогою рішуче підвищити політичну пильність, а В. І. Ленін 1 квітня 1919 р. від імені Ради Оборони поставив перед Всеросійською надзвичайною комісією конкретні вимоги: «Рада Оборони наказує закликати до пильності всіх працівників Надзвичайних комісій і про вжиті заходи довести до відома Ради Оборони»¹⁵⁷. 31 травня В. І. Ленін знову закликав радянських людей до пильності і рішучої боротьби з підривними діями ворожих розвідок, вимагав, щоб кожен був «на сторожі вому посту — у безперервному, по-воєнному організованому зв'язку з комітетами партії, з ЧК, з найнадійнішими і найдосвідченішими товаришами з радянських працівників»¹⁵⁸. Це була директива партії органам боротьби з контрреволюцією.

¹⁵⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 221.¹⁵⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 358.

Особливу активність виявляли іноземні розвідки при підготовці наступу Денікіна. На підставі незаперечних фактів про підривні дії іноземних консульств на території України Робітничо-Селянський уряд республіки 23 березня 1919 р. обговорив це питання і зажадав від ВУЧК встановити суворий нагляд за діяльністю іноземних представництв¹⁵⁹. 29 червня 1919 р. ЦК КП(б)У надіслав усім губкомам і губчека телеграму, в якій вимагав посилити боротьбу проти контрреволюції, звернувши при цьому особливу увагу на антирадянські дії іноземних підданих¹⁶⁰.

Виконуючи вимоги В. І. Леніна, ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, колегія ВУЧК вжила чимало оперативних заходів. Маючи достовірні дані про шпигунську діяльність іноземних консульств на території України, ВУЧК провела в окремих містах їх обстеження. Виявлені при цьому матеріали розкривали підлі антирадянські підступи іноземної буржуазії. В англійському консульстві (м. Миколаїв) було знайдено документи, що свідчили про тісні зв'язки англійського уряду з генералом Денікіним, про широку допомогу іноземної буржуазії внутрішній контрреволюції. У шведському консульстві, крім багатьох антирадянських документів, чекісти конфіскували зброю — гвинтівки, шаблі, патрони тощо¹⁶¹. Тоді ж у Києві ВУЧК з активною участю радянських людей розкрила небезпечну змову іноземних розвідок. У змовників було конфісковано значні запаси зброї (кулемети, гвинтівки, піроксилін та ін.), велику кількість шифрованих документів, адресованих представникам англо-французьких місій у Туреччині, Польщі та Румунії. Як виявилось з документів, змовники таємно переправляли за кордон представників місцевої буржуазії, створили широку агентурну сітку у військових та радянських установах¹⁶². Завдяки пильності трудящих чекісти знешкодили агентів польської розвідки, які використали нідерландське консульство у Вінниці і пробралися на відповідальні пости в радянські і військові установи¹⁶³.

Влітку 1919 р. під натиском військ Денікіна і банд Петлюри Червона Армія відступила на Північ, Україна була окупована. Проте вже восени радянські війська перейшли в рішучий наступ і до кінця року визволили майже всю територію республіки. Тоді ж В. І. Ленін і Комуністична партія закликали радянських людей пильно стежити за діями внутрішньої і зовнішньої контрреволюції. Величезне значення для чекістів мала участь Володимира Ілліча в роботі IV Всеросійської конференції надзвичайних комісій (лютий 1920 р.). Його виступ був сприйнятий як бойова програма партії, як директива органам державної безпеки. Виходячи з глибокого аналізу міжнародного становища Радянської країни, В. І. Ленін застерігав чекістів від самозаспокоєння, притуплення пильності. Він говорив, що «нам, як і раніше, греба зберігати повну бойову здатність відбити ворога»¹⁶⁴. Партійна організація України, її Центральний Комітет, губкоми і укоми партії товсякденно керували органами Чека. Вони докладно знайомилися з

¹⁵⁹ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 2, оп. 1, спр. 20, арк. 180.

¹⁶⁰ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—4, од. зб. 15, арк. 16 (далі — ПА ІП ЦК КП України).

¹⁶¹ Газ. «Известия Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов и Исполнительного Комитета Киевского Совета Рабочих депутатов» (далі — «Известия ВУЦИК...») від 1 липня 1919 р.

¹⁶² Газ. «Известия ВУЦИК...» від 18 серпня 1919 р.

¹⁶³ Газ. «Більшовик» (орган ЦК КП(б)У) від 17 липня 1919 р.

¹⁶⁴ Журн. «Більшовик України», 1957, № 5, стор. 13, Нові документи В. І. Леніна.

роботою надзвичайних комісій, заслуховували звіти, ставили конкретні завдання, вимагали ретельного виконання партійних рішень.

Після визволення України від денікінців треба було негайно об'єднати відновлені місцеві надзвичайні комісії, створити єдиний чітко діючий апарат, встановити в усіх його ланках залізну дисципліну, підвищити боездатність. З цією метою 17 березня 1920 р. ВУЦВК замість ВУЧК створив Центральне Управління Надзвичайних комісій (Цупнадзвичком)¹⁶⁵. На відміну від ВУЧК, якою керувала колегія, на чолі Цупнадзвичкому стояв єдиноначальник, який особисто відповідав за діяльність надзвичайних комісій перед урядом України і ВЧК.

Після розгрому Денікіна ударною силою міжнародного імперіалізму проти Радянської держави стала панська Польща. Підготвуляючи з допомогою Антанти широкі військові операції, польський уряд задовго до наступу вживав усіляких заходів, щоб підірвати тил Червоної Армії і, отже, позбавити її необхідної підтримки країни. За вказівками Антанти Пилсудський протягом 1918—1920 рр. насаджував на території нашої країни розгалужену сітку шпигунсько-диверсійної і терористичної організації «ПОВ» («Польська організація військова»). Згідно з директивами генштабу, польські шпигуни організовували бандитські зграї, проникали в транспортні органи, до Червоної Армії.

Боротьба з польською агентурою в тилу Червоної Армії, за пропозицією Ф. Е. Дзержинського, була оголошена в чекістських органах ударною. Завдяки високій політичній пильності радянських людей до Особливого відділу Цупнадзвичкому потрапив цілком таємний документ Другого відділу польського генштабу — агентурне донесення з Києва. Воно проливало світло на ту загрозу, яку створили іноземні розвідки. Підпілля гарячково готувало широкий антирадянський виступ¹⁶⁶. Спираючись на всебічну допомогу радянських людей, чекісти знешкодили польське підпілля в Києві, заарештувавши при цьому 200 учасників змови. Тоді ж червоноармійці затримали при переході фронту і доставили в Подільську губчека кур'єра польської розвідки. На підставі добутих матеріалів губчека розкрила Подільську групу «ПОВ», а пізніше були знищені шпигунсько-підривні групи в містах Одесі, Харкові, Житомирі¹⁶⁷.

Антанта при підготовці та проведенні білопольського наступу не обмежувалася підривними діями лише польської розвідки, а мобілізувала весь арсенал своїх можливостей, широко використавши також розвідувальний апарат залежних країн. Про це яскраво свідчить справа грецького консула в м. Одесі Серафадіса. Очолювана ним підпілля на контрреволюційна організація налічувала понад 300 учасників, вела широку роботу по розкладу військових частин, збирала відомості про стратегічні плани радянського командування, дислокацію і озброєння Червоної Армії. Антирадянський переворот, який готував Серафадіс в Одесі, був приурочений часу наближення до міста армії Врангеля. Під час арешту контрреволюціонерів органи Чека знайшли багато зброї, докладний звіт для штабу Врангеля¹⁶⁸. Майже одночасно з цим у травні 1920 р. Одеська губчека знешкодила шпигунську організацію, яку очолювала французька розвідка. Крім цього, ВУЧК розгромив цілий ряд дрібних шпигунських груп, виловила багато ін-

¹⁶⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 43, арк. 112.

¹⁶⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 231, арк. 1—3.

¹⁶⁷ «Отчет Цупчрезвичкома при Совнаркомє України за 1920 г.», Харьков, 1921, стор. 16—17.

¹⁶⁸ «Отчет Цупчрезвичкома при Совнаркомє України за 1920 г.», стор. 14.

земних шпигунів і диверсантів. Викриття і знешкодження чекістськими органами підривних дій іноземних розвідок на території України значною мірою сприяло успішній боротьбі радянських військ, зміцнювало їх тил.

Борючись проти підривних дій іноземних розвідок, чекістські органи України водночас вели боротьбу проти шпигунства та підривних дій білогвардійців. Комуністична партія, керуючи боротьбою проти білогвардійських армій, неодноразово підкреслювала, що для успішного просування своїх регулярних частин білогвардійці докладуть усіх зусиль, щоб розладнати, ослабити тил Червоної Армії, підготувати антирадянські виступи і заколоти. В листі В. І. Леніна з приводу перемоги над Колчаком була викладена програма боротьби з контрреволюцією. «Треба всіма силами вистежувати й вилловлювати цих розбійників, поміщиків і капіталістів, що ховаються, в усіх їх прикриттях, викривати їх і карати...»¹⁶⁹. В резолюції наради відповідальних працівників партії і уряду України (8 липня 1919 р.) в зв'язку з наступом Денікіна відзначалося, що для відвернення зрадницького удару в спину Червоній Армії, для зміцнення тилу вкрай необхідно посилити роботу надзвичайних комісій¹⁷⁰. 18 серпня Рада Робітничо-Селянської Оборони України, заслухавши доповідь про боротьбу з контрреволюцією у Києві і його околицях, зобов'язала ВУЧК посилити нагляд за діями контрреволюції і про вжиті заходи доповісти Раді Оборони¹⁷¹.

Велику роботу по виконанню вказівок В. І. Леніна і ЦК партії в активізації діяльності надзвичайних комісій проводили місцеві партійні організації України. Київський губком постановив ширше розгорнути діяльність губчека, зміцнивши її кращими партійними кадрами¹⁷². Богодухівська повітова партійна організація Харківської губернії зміцнила комуністами особовий склад надзвичайної комісії, зобов'язала всі партійні організації подавати чекістським органам всебічну допомогу¹⁷³.

Виконуючи волю партії і всього радянського народу, надзвичайні комісії нещадно боролись з білогвардійським підпіллям. Уже в кінці березня 1919 р. Київська губчека з допомогою робітників викрила велике і добре замасковане гніздо денікінців. Організація вела шпигунську роботу, готувала військові виступи в тилу Червоної Армії. Її учасники пробрались на відповідальні пости штабу військ Київського напрямку¹⁷⁴. Чекісти з допомогою робітників і селян громили білогвардійські заколоти¹⁷⁵.

Наприкінці 1919—початку 1920 рр. органи Чека викрили цілий ряд білогвардійських підпільних організацій та придушили значне число антирадянських заколотів. Київська губчека знешкодила монархічну організацію, очолювану полковником колишнього генерального штабу Барцевичем (Скачковим). Одеські чекісти ліквідували бойову офіцерську організацію, керовану штабс-капітаном Єрмощенком. Надзвичайно напружену боротьбу з білогвардійцями вела також Катеринославська губчека.

Значну роль у боротьбі реакції проти Радянської влади на Україні відігравала українська буржуазно-націоналістична контрреволюція.

¹⁶⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 496—497.

¹⁷⁰ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—4, од. зб. 9, арк. 3.

¹⁷¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 108, арк. 199.

¹⁷² Там же, од. зб. 4, арк. 8.

¹⁷³ Там же, оп. 1—4, од. зб. 195, арк. 27.

¹⁷⁴ Газ. «Известия ВУЦИК...» від 14 квітня 1919 р.

¹⁷⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—4, од. зб. 195, арк. 24.

Спекулюючи на національних почуттях трудящих, спираючись на куркульство всередині країни і на імперіалістичні сили зовні, петлюрівщина чинила шалений опір встановленню Радянської влади на Україні. Комуністична партія України організувала трудящих на боротьбу проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції; в цій боротьбі важливе місце відводилося чекістським органам. 23 березня 1919 р. Радянський уряд заслухав доповідь голови ВУЧК і прийняв рішення про посилення боротьби проти петлюрівщини¹⁷⁶.

Виконуючи вказівку Комуністичної партії та Радянського уряду чекістські органи України при всебічній підтримці трудящих придушували заколоти, викривали змови і шпигунство, знешкоджували осканжені петлюрівські банди. Однією з найбільш характерних військових операцій, проведених органами чека, був розгром Куренівського заколоту в Києві (9—10 квітня 1919 р.). Користуючись тим, що радянські частини знаходилися далеко від міста, петлюрівці вирішили його захопити. Їх підтримали куркульські банди навколишніх сіл. Заколотники налічували в своєму складі понад 500 чоловік¹⁷⁷. На боротьбу проти них виступив увесь особовий склад надзвичайної комісії, прибули робітники підприємств. Після запеклого бою, який тривав більше доби, заколотники були розбиті¹⁷⁸.

Відступаючи під ударами Червоної Армії, петлюрівська Директорія залишала в різних пунктах України чимало своїх підпільних гнізд з метою організації диверсій і заколотів. Її оперативний центр на Правобережжі України звив кубло у Фастові, на Лівобережжі — у Полтаві й Миргороді. Згідно з розробленим планом петлюрівці стягували основні сили до Миргорода, звідки мав розпочатись загальний виступ¹⁷⁹. Повітова надзвичайна комісія не розгадала їх плану. 1 квітня 1919 р. в Миргороді петлюрівці зчинили заколот. Заколотники жорстко розправились з чекістами та іншими радянськими працівниками. Прибулі червоноармійські частини, загін робітників і полтавської губчека придушили заколот. ВУЧК швидко провела операцію в інших містах і в самому зародку придушила петлюрівське заворушення.

Влітку 1919 р. становище на Україні різко погіршилось. Денікіні і петлюрівці розпочали наступ на Київ. Чекістські органи, керовані партійними організаціями, докладали всіх сил, щоб знешкодити петлюрівські гнізда, невтомно працювали над зміцненням тилу Червоної Армії. Виходячи з необхідності зміцнення тилу, Рада Робітничо-Селянської Оборони 24 червня 1919 р. прийняла рішення про зміцнення збройної сили ВУЧК. Для придушення внутрішніх заколотів у розпорядження чекістських органів було виділено дві тисячі червоноармійців. Реввійськради фронту і армій, Наркомвійськ і ВУЧК координували дії по боротьбі з бандитизмом. 19 липня 1919 р. Рада Оборони доручила Реввійськраді, Наркомвійську і ВУЧК розробити план заходів військового характеру по знищенню опорних пунктів внутрішній заворушень¹⁸⁰. Чекістські органи провели велику роботу по придушенню петлюрівських повстань у Волинській, Київській, Подільській та Чернігівській губерніях, викрили багато антирадянських змов.

Для успішного просування своїх військ штаби Пілсудського і Петлюри велике значення відводили організації заколотів і змов в тилу

¹⁷⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 20, арк. 162, 180.

¹⁷⁷ М. Я. Лацис (Судрабс), Два года борьбы на внутреннем фронте М., 1920, стор. 26.

¹⁷⁸ Газ. «Известия ВУЦИК...» від 11 квітня 1919 р.

¹⁷⁹ Газ. «Известия ВУЦИК...» від 18 квітня 1919 р.

¹⁸⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 108, арк. 67.

радянських військ. 17 травня 1920 р. Політбюро ЦК РКП(б) накреслило ряд заходів, спрямованих на зміцнення становища Західного фронту. Політбюро доручило заступнику голови ВЧК В. Р. Менжинському зміцнити особливі відділи фронту шляхом переводу до них працівників Східного фронту і центральних губерній¹⁸¹. 28 травня ВЦВК і Рада Праці і Оборони надали чекістським органам права військових трибуналів¹⁸². Для безпосереднього керівництва чекістськими органами, зміцнення внутрішнього фронту Політбюро ЦК РКП(б) послало на Україну члена Центрального Комітету партії голову ВЧК Ф. Е. Дзержинського. Скоро Реввійськрада Південно-західного фронту призначила його начальником тилу фронту¹⁸³. Директиви і накази Ф. Е. Дзержинського в питаннях тилу підлягали виконанню командирами нарівні з наказами командуючого фронтом.

Чекістські органи з честю виконували поставлені партією завдання. Вже весною 1920 р. органи Чека виявили на території Радянської України існування петлюрівського так званого Центрального повстанського комітету (Цупкому). Незабаром Полтавська губчека знешкодила Полтавський, Лохвицький, Лубенський і Котопський повстанки, Катеринославська губчека викрила Криворізький повстанком і так званий повстанком Херсона і Катеринослава.

Отже, створені і керовані Комуністичною партією чекістські органи України в роки громадянської війни внесли гідний вклад у перемогу робітників і селян над іноземними інтервентами, білогвардійською і буржуазно-націоналістичною контрреволюцією.

Переможне закінчення громадянської війни і розгром іноземної воєнної інтервенції відкрили перед трудящими України можливість розпочати мирне соціалістичне будівництво. Комуністична партія спрямувала героїчні зусилля робітників і селян на відбудову народного господарства. Проте загальне становище Радянської країни залишалося тяжким. Внаслідок світової і громадянської воєн та іноземної інтервенції народне господарство зазнало надзвичайно великих збитків і руйнування. Перед партією постали поряд з економічними і політичними труднощі. Селянство, яке мирилося з політикою воєнного комунізму під час війни, почало виявляти незадоволення продрозверсткою. Тяжке матеріальне становище викликало невдоволення і в частини робітників.

Труднощі господарського і політичного характеру намагались використати внутрішні і зовнішні вороги Радянської влади. З недобитків розгромленої буржуазно-націоналістичної контрреволюції, що втекли за кордон, імперіалістичні країни створювали різні контрреволюційні групи і куркульські банди для нового нападу на Радянську Україну. Контрреволюція організовувала в широких масштабах політичний бандитизм, насаджувала в радянські установи свою агентуру, проводила диверсії на промислових підприємствах.

Комуністична партія, як і в роки громадянської війни, вчила трудящих нашої країни проявляти максимум політичної пильності. Х з'їзд РКП(б), що відбувся в березні 1921 р., закликав усіх членів партії, весь радянський народ пильно стежити за підступними діями внутрішньої і зовнішньої контрреволюції. Виходячи з настанов Х з'їзду партії, ЦК РКП(б) 2 квітня 1921 р. звернувся до всіх губкомів з циркулярним листом, в якому вимагав вжити ряд заходів щодо зміцнення чекістських органів. В цих умовах, підкреслював ЦК партії, «повинен

¹⁸¹ П. Г. Софіннов, Очерки истории ВЧК, М., 1960, стор. 202.

¹⁸² «Известия ВЦИК...» від 29 травня 1920 р.

¹⁸³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—5, од. зб. 37, арк. 72.

бути відповідним чином налагоджений наш бойовий апарат боротьби з контрреволюцією на внутрішньому фронті — ВЧК з усіма відділами і місцевими органами»¹⁸⁴.

Перехід від війни до мирного будівництва викликав певні зміни в діяльності органів ЧК. Значно розширились форми і методи чекістської роботи, була проведена деяка реорганізація в структурі апарату. Надзвичайні комісії поряд з боротьбою проти бандитів, терористів, військового шпигунства і диверсантів спрямовували зусилля на викриття економічного шпигунства і технічної контрреволюції, ворожої агентури в радянських установах. Чекістські органи розширили форми виховної роботи, всебічно зміцнювали революційну законність, розвивали повсякденні зв'язки з трудящими масами¹⁸⁵.

Чекісти України, керуючись партійними рішеннями, нещадно боролися з підливними діями іноземних розвідок. Уже на початку 1921 р. вони ліквідували три головних резидентури польської розвідки, так званих «начальних комендатур», у Києві, Харкові, Білій Церкві. При їх знешкодженні було виявлено понад 100 агентів польської розвідки¹⁸⁶. Трохи пізніше Одеська губчека викрила велику підпільну шпигунсько-диверсійну організацію, керовану польським консулом у Румунії Мелабенським, а Особливий відділ Київського військового округу ліквідував другу польську комендатуру у Києві¹⁸⁷.

Надзвичайні комісії України і в мирних умовах очищали республіку від рештків білогвардійського підпілля. Наприкінці 1921 р. ВУЧК знешкодила білогвардійські організації в Одесі, Мелітополі, Бердянську, Сімферополі, Севастополі, Феодосії та багатьох інших містах. Розгромом врангелівських осередків і резидентур на території Криму і України підступні дії білогвардійців були значно підірвані¹⁸⁸.

Великим гальмом на шляху відбудови народного господарства республіки залишався куркульсько-націоналістичний бандитизм. Терор, вбивства партійних і радянських працівників, збройні наскоки на червоноармійські загони, знищення хлібних складів, висадження в повітря підприємств, залізниць, мостів, грабїж і знущання над мирним населенням — все це вимагало негайно розпочати нещадну боротьбу з бандитизмом. У конференція КП(б)У, що відбулася в листопаді 1920 р., констатувала, що в ряді районів бандитизм став прямим продовженням наступу Антанти¹⁸⁹. Питання про розгром бандитизму на Україні мало величезне значення для всієї країни. Як відзначалось у постанові Ради Праці і Оборони від 6 грудня 1920 р., підписаній В. І. Леніним. «очищення України від бандитизму і тим самим забезпечення в ній стійкого радянського ладу є питанням життя і смерті для Радянської України і питанням надзвичайної ваги для всієї Радянської Федерації»¹⁹⁰.

У травні 1921 р. питання боротьби з бандитизмом було поставлено на першій Всеукраїнській нараді КП(б)У, яка відзначила, що бандитизм є серйозною перешкодою на шляху зміцнення Радянської вла-

¹⁸⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 146, од. зб. 3, арк. 30.

¹⁸⁵ «Из истории ВЧК 1917—1921 гг., Сборник документов», М., 1958, стор. 417—421.

¹⁸⁶ «Сборник отчетов ВУЦИК, Совнаркома, наркоматов, уполномоченных наркоматов и центральных учреждений УССР за 1921 г.», Харьков, 1922, стор. 3.

¹⁸⁷ Там же, стор. 4.

¹⁸⁸ «Отчет о полугодовой деятельности ВУЧК — ОГПУ (январь — июнь 1922)» Харьков, 1922, стор. 52.

¹⁸⁹ «Комуністична партія України в рішеннях і резолюціях з'їздів і конференцій», К., 1958, стор. 93—95.

¹⁹⁰ «Нариси історії Комуністичної партії України», К., 1961, стор. 270.

ди і ліквідації господарської розрухи¹⁹¹. В з'їзд Рад України оголосив боротьбу з бандитизмом військовим фронтом¹⁹². Раднарком України об'єднав діяльність усіх відомств, які вели цю боротьбу, в Постійну нараду боротьби з бандитизмом. До її складу ввійшли: Ф. Е. Держинський, С. В. Косіор, М. В. Фрунзе. На чекістські органи покладалось завдання розвідки, вистежування бандитських зграй, знищення їх керівних центрів¹⁹³. Раднарком України надав чекістським органам, що діяли в місцевості, де лютував бандитизм, прав військових ревтрибуналів¹⁹⁴.

У циркулярному листі до губкомів партії ЦК КП України 26 серпня 1921 р. підкреслював, що одним з головних заходів по зміцненню республіки є зміцнення чекістських органів. «Особливу увагу, — говорилося в листі. — приділіть органам чека, даючи туди кращі сили, підтримуючи їх морально, енергійно боріться з обивательськими настроями щодо органів чека і підносячи їх авторитет»¹⁹⁵. Губкоми і укоми партії доклали багато зусиль до виконання вказівок ЦК КП України. Органи чека були зміцнені партійними кадрами, розширені їх зв'язки з партійними, радянськими та громадськими організаціями.

Під керівництвом партійних організацій чекістські органи з всебічною допомогою робітників, селян та червоноармійців вели напружену боротьбу з політичним бандитизмом, припиняли всілякі контрреволюційні виступи, громили петлюрівське підпілля. Чекісти розгромили політичний центр бандитизму — «Козачу Раду», яка діяла в Київській, Подільській, Волинській, Одеській і Миколаївській губерніях. Були знешкоджені також «8-й повстанком», «1-й повстанський округ», «Валковський повстанком» та ряд інших підпільних петлюрівських гнізд. Лише за перше півріччя 1922 р. органи чека України провели 539 операцій, ліквідували 40 банд, 29 підпільних організацій, заарештували 69 і знищили 53 атаманів, відібрали 18 кулеметів, 2741 гвинтівку, 346 револьверів, 286 гранат і т. п.¹⁹⁶

Якщо опір куркульства на Правобережній Україні в основному вилився в петлюрівський бандитизм, то на Лівобережжі центром боротьби куркульства проти Радянської влади була махновщина. Зграї махновців завдавали багато лиха країні. Поряд з економічними і політичними заходами по боротьбі з махновщиною Комуністична партія змушена була вдатись також до збройної боротьби. В боях проти Махно особливий героїзм виявила створена в лютому 1920 р. Донецька дивізія ВЧК і загони Червоного козацтва. Богучарська бригада Донецької дивізії розгромила ватаги Каменюка, Блохи, Білокобильського, Сичова та ін. За бойові заслуги Богучарська дивізія була нагороджена Почесним революційним прапором¹⁹⁷.

28—30 червня 1921 р. Донецька дивізія ВЧК, загони Червоного козацтва і комнезамів повністю розгромили в Миколаївській губернії банди Махно. Органи чека продовжували вилловлювати окремих керівників банд, обеззброювати і знешкоджувати рештки бандитських зграй. Лише Запорізька губчека з допомогою комітетів незаможних селян виявила і відібрала у бандитів і куркулів 20 кулеметів, 2833 гвинтівки, 335 револьверів і т. п.¹⁹⁸ Після розгрому Махно бандитизм на Лівобережжі різко пішов на спад.

¹⁹¹ «Нариси історії Комуністичної партії України», К., 1961, стор. 120—122.

¹⁹² «Сборник отчетов ВУЦИК...», стор. 18.

¹⁹³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—6, од. зб. 417, арк. 114.

¹⁹⁴ Там же, ф. 1, оп. 1—6, од. зб. 306, арк. 173.

¹⁹⁵ Там же, од. зб. 298, арк. 164.

¹⁹⁶ «Отчет о полугодиной деятельности ВУЧК — ОГПУ», стор. 75.

¹⁹⁷ П. Г. Софонов, назв. праця, стор. 230.

¹⁹⁸ «Отчет о деятельности ВУЧК за 1921 г.», Харьков, 1921, стор. 8.

У надзвичайно тяжких умовах громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції виховані Комуністичною партією чекісти проявляли безприкладний героїзм у боротьбі з ворогами Радянської влади. Часто вони діяли в озвірілих бандах, проявляючи при цьому виняткову витримку, відвагу і винахідливість. Багато з них загинули героїчною смертю.

Було б невірно вважати, що чекістські органи внесли великий вклад лише в справу військового захисту нашої Батьківщини. Комуністична партія використала цю разючу зброю пролетарської держави також на господарському фронті, на тих ділянках мирного будівництва, які вирішували долю економічного становища країни.

Після розгрому Врангеля першорядним завданням партії, всієї країни стала відбудова транспорту. Насамперед, необхідно було ліквідувати гостру паливну кризу. 11 лютого 1921 р. В. І. Ленін підписав постанову Ради Труда та Оборони про створення при ній тимчасової комісії по боротьбі з паливною кризою¹⁹⁹. Постанова зобов'язувала чекістські органи поводити нещадну боротьбу з розкраданням палива, зловживаннями, тяганиною при проведенні паливної кампанії. Оскільки основною вугільною базою був Донбас, туди послали Ф. Е. Держинського. ЦК партії поставив його на чолі Надзвичайної центральної комісії по заготівлі палива²⁰⁰. Чекісти сприяли виконанню гужової повинності, яка була введена для вивезення вугілля, лісу тощо, мобілізували населення на розчищення від заметів залізничних колій, боролися з спекулянтами і розкраданням палива, супроводили продовольчі та паливні ешелони, допомагали адміністрації налагоджувати дисципліну праці.

9 грудня 1921 р. ВЦВК і Рада Труда та Оборони поклали на ЧК відповідальність за охорону всіх складів і залізничних споруджень²⁰¹. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет надав надзвичайним комісіям у боротьбі з крадіжками широких прав²⁰². У результаті заходів, здійснених партією і урядом, і, насамперед, завдяки героїчній праці робітничого класу восени 1921 р. видобуток вугілля в Донбасі досяг 35—36 млн. пудів²⁰³.

У 1921 р. перед Комуністичною партією постало ще одне, надзвичайно важке завдання — боротьба з дитячою безпритульністю, яка виникла внаслідок імперіалістичної війни та іноземної воєнної інтервенції. В країні налічувалось понад 4 млн. сиріт. Становище ускладнювалось стихійним лихом — голодом. Потрібні були рішучі дії всієї громадськості країни. Ф. Е. Держинський першим висловив необхідність включитися в боротьбу з дитячою безпритульністю. Він говорив, що «наш апарат — один з найбільш чітко працюючих. Його розгалуження є скрізь. З ним рахуються. Його побоюються. А тим часом навіть у такій справі, як врятування і забезпечення дітей, зустрічається і халатність і навіть хижацтво»²⁰⁴. 27 січня 1921 р. Президія ВЦВК створила комісію в справі поліпшення життя дітей. Її головою було призначено Ф. Е. Держинського²⁰⁵.

Апарат ЧК взяв під свій контроль реалізацію продовольчих і промтоварних фондів, які виділялись для дитячих установ. Під конт-

¹⁹⁹ «Из истории ВЧК 1917—1921 гг.», стор. 426.

²⁰⁰ П. Г. Софинов, назв. праця, стор. 214.

²⁰¹ «Сборник постановлений и распоряжений ВУЦИК VI созыва», Харьков, 1923, стор. 59.

²⁰² Там же, стор. 220.

²⁰³ Газ. «Правда» від 1 листопада 1921 р.

²⁰⁴ Газ. «Известия ВЦИК...» від 20 грудня 1933 р.

²⁰⁵ «Из истории ВЧК 1917—1921 гг.», стор. 424.

ролем чекістів з голодуючих губерній на Україну було вивезено і врятовано від смерті 50 тис. дітей. ВУЦВК доручив ВУЧК вжити всіх заходів, щоб підготувати приміщення для прийому голодуючих дітей; для дітей були звільнені кращі будинки в містах, поміщицькі садиби.

ЦК партії України включив у Всеукраїнську Центральну комісію допомоги голодуючим відповідальних працівників ВУЧК. На чолі дитячої секції Комісії було поставлено члена колегії, начальника оперативного відділу ВУЧК Наталію Олексіївну Рославещ²⁰⁶. Чекісти взяли під свій контроль постачання дитячих установ продуктами харчування, організували за вказівками губкомів і губвиконкомів дитячі санаторії, будинки відпочинку.

Отже, перемігши на фронтах громадянської війни, молода Радянська країна кинула всі свої сили на відбудову народного господарства. На виконання цього завдання партія націлила весь державний апарат. Органи ЧК внесли свій гідний вклад у мирне будівництво країни.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили заслуги чекістів у захисті влади Рад. За вмілу організацію боротьби з контрреволюцією, мужність і відвагу в справі захисту Батьківщини ВУЦВК нагородив 15 чекістів України найвищою урядовою нагородою — орденом Бойового Червоного прапора, понад 400 чоловік відзначив пам'ятними урядовими подарунками²⁰⁷.

Відзначаючи вклад чекістських органів у загальну справу боротьби трудящих за встановлення та зміцнення Радянської влади в нашій країні, В. І. Ленін дав блискучу оцінку діяльності ВЧК: «...це та установа, яка була нашою нищівною зброєю проти численних змов, численних замахів на Радянську владу з боку людей, які були безконечно сильніші за нас»²⁰⁸.

П. Я. СИРОЇД

ІНОЗЕМНИЙ КАПІТАЛ В ЕКОНОМІЦІ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ

(ПОЧАТОК ХХ СТ.)

На рубежі ХІХ і ХХ ст., як відомо, вже закінчився територіальний поділ світу. З різних причин історичного, політичного і економічного характеру Австро-Угорщина залишилася без колоніальних володінь. Австрійський капітал, шукаючи прибуткового вкладення, почав вдаватися до більш інтенсивної експлуатації овоїх відсталих, але багатих на сировину провінцій. Такою провінцією і була Галичина.

Австрійські, німецькі та інші іноземні капіталісти звертали увагу на Галичину вже й раніше. Так, у 70—80-х роках ХІХ ст. у лісовій, нафтоозокеритній та деяких інших галузях галицької промисловості появилось ряд іноземних фірм. Але до 90-х років це були переважно дрібні фірми. Лише з половини 90-х років іноземний капітал почав проникати у Галичину великими партіями, особливо у нафтову та лісопилну промисловість. Проте іноземний капітал не обмежився цим і підпорядкував собі всі основні галузі економіки краю. Великий іноземний капітал проникав у галицьку нафтову промисловість звичайно за посередництвом великих банків. Одним з перших банків, що вів спе-

²⁰⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—6, од. зб. 301, арк. 97.

²⁰⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—6, од. зб. 301, арк. 65; Див. «Отчет о полугодиной деятельности ВУЧК—ОГПУ», стор. 32.

²⁰⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 144.

куляційні операції східногалицькою нафтою, був Англо-Австрійський банк, який у Відні не безпідставно прозвали «обмано-грабіжницьким банком»²⁰⁹. Геологічна розвідка, що її фінансував Англо-Австрійський банк, виявила у 1894 р. в Східниці, біля Дрогобича, багаті джерела нафти. Звістка про них облетіла не лише Європу, Близький і Середній Схід, а й Північну Америку. До незнаного досі східногалицького села Східниці хлинув звідусіль набрид ділків і спекулянтів.

У 1895–1896 рр. іноземними капіталістами було організовано кілька великих акціонерних товариств для експлуатації східно-галицької нафти. Так, у 1895 р. виникло відоме «Галицько-карпатське нафтове акціонерне товариство», центр якого знаходився у Відні. Його акціонерний капітал незабаром становив близько 18 млн. крон. Основна частина акцій товариства належала канадцю Г. У. Мак Гарвею²¹⁰. В тому ж році Англо-Австрійський банк заснував велике нафтодобувне акціонерне товариство «Східниця», центр якого теж містився у Відні²¹¹. Велику активність на галицькому. Підкарпатті проявляв тоді і французький капітал, особливо фірма «Французьке комерційне товариство»²¹². З відомих у Галичині німецьких нафтових підприємств на перше місце висунулись «Ганноверсько-галицьке нафтове товариство Опака», «Гамбургсько-галицька нафтова копальня»²¹³ та деякі інші. Крім цих капіталів, на східногалицьку нафту в кінці ХІХ ст. поширив свій вплив також бельгійський, угорський та американський капітал. За даними «Крайового нафтового товариства у Львові», у нафтодобувній промисловості Галичини в 1896 р. було вісім великих австрійських і німецьких товариств, сім англійських і американських, п'ять бельгійських і голландських, п'ять французьких і два угорських. Усім цим товариствам належало більш як 100 нафтових свердловин, що давали понад 34% всього видобутку нафти Галичини²¹⁴. В руках іноземного капіталу перебували майже всі найбільші нафтодобувні та нафтоочишувальні підприємства, резервуари для зберігання та засоби транспортування нафти. Питома вага закордонного капіталу в загальній сумі капіталовкладень у галицьку нафтову промисловість постійно зростала.

На початку ХХ ст. перше місце по видобутку нафти в Галичині зайняв Борислав з Тустановичами. Завдяки бориславсько-тустановицьким свердловинам продукція нафти збільшилась з 325 тис. т у 1900 р. до 2086,3 тис. т у 1909 р.²¹⁵ Тоді іноземний капітал ще більше поширив свій вплив на галицьку нафтову промисловість. Він прибрав до своїх рук не тільки нафтодобувну промисловість, нафтопроводи, нафтосховища, а й майже всі нафтоочишувальні й нафтопереробні підприємства, які організував переважно поза межами Східної Галичини. Наприклад, за статистичними даними про переробку галицької нафти, в 1913 р. рафінерії, що були у Галичині, переробили лише третину видобутої нафти²¹⁶.

За оволодіння галицькою нафтою і австрійською нафтовою промисловістю між різними групами фінансового капіталу велась не-

²⁰⁹ Стефан Пятка. Продукція нафти (скального олію) в Бориславі, журн. «Літературно-науковий вісник», 1903, т. ХХІІ, Львів, стор. 105.

²¹⁰ Центральний державний історичний архів УРСР у Львові (далі — ЦДІА УРСР у Львові), ф. 242, оп. 1, спр. 1, 7, 9.

²¹¹ Там же, ф. 268, оп. 1, спр. 1.

²¹² Журн. «Nafta», 1895, Rocznik III, Lwów, стор. 152.

²¹³ Журн. «Nafta», 1896, Rocznik IV, Lwów, стор. 108–110.

²¹⁴ Там же.

²¹⁵ «Podręcznik statystyki Galicyi», t. IX, cz. 2, Lwów, 1913, стор. 207.

²¹⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 207, оп. 1, спр. 48, арк. 89.

шадна боротьба, в якій багато відомих раніше фірм та підприємств розорялось. Жертвами були звичайно дрібніші підприємства, що належали місцевим нафтопромисловцям. У цій боротьбі монополії вдавались до найбільш підлих прийомів — підкупів, шантажу, прямих насильств над слабшими конкурентами, підпалів підприємств конкурента і т. п. Особливо сприятливі умови для експансії іноземного капіталу на східно-галицьку нафтову промисловість підготувала економічна криза в Австро-Угорщині 1907 р. та зв'язана з нею затяжна криза надвиробництва нафти в Бориславському басейні у 1907—1909 рр. Внаслідок кризи надвиробництва нафти, відсутності нафтосховищ у Бориславському басейні та підривної демпінгової політики рокфеллерівського товариства «Вакуум ойл компанії» на австро-угорському ринку ціни на нафту в Галичині різко впали. Так, у деякі місяці 1908 р. один центнер нафти в Бориславі коштував усього 0,80 крони²¹⁷. Таке катастрофічне падіння цін на нафту в Галичині не тільки дезорганізувало торгівлю нафтопродуктами та збільшувало паніку на австро-угорському ринку, а й посилювало до краю фінансові труднощі дрібних нафтопромисловців, розоряло та приводило їх до банкрутства. А цього якраз і треба було великому іноземному капіталу. Таким способом рокфеллерівська «Вакуум ойл компанії» стала власником кількох нафтових підприємств, нафтосховищ і нафтопроводів у Бориславському нафтовому басейні²¹⁸.

Проте часткові надбання не задовольняли апетиту американської нафтової акули. Нафтовий трест Рокфеллера, скориставшись кризою надвиробництва нафти у Східній Галичині та нестатком нафтосховищ, «великодушно» запропонував галицьким нафтопромисловцям свої послуги: побудувати у Бориславському нафтовому басейні нафторезервуари місткістю в 100 тис. цистерн²¹⁹. Здійснення цього підступного плану поставило б східногалицьку нафтодобувну та зв'язану з нею австрійську нафтопереробну промисловість майже у повну залежність від американського капіталу. Цього не бажали інші групи міжнародного фінансового капіталу, особливо австрійський та німецький капітали. Тому вони постарались, щоб австрійський уряд не дав концесії Рокфеллеру на будівництво нафтосховищ у Бориславі.

Диверсійна робота, що її вела рокфеллерівська «Вакуум ойл компанії» з метою підпорядкувати американському капіталу австрійську нафтопереробну промисловість та австро-угорський нафтовий ринок, не увінчалась тоді успіхом. Ряд невдач американського капіталу у боротьбі з іншими групами капіталістів примушував його міняти тактику, діяти через підставні особи та організації, виступати під фальшивими зівісками тощо. Наприклад, нафтоочишувальні заводи в Лімановій (Західна Галичина), що формально належали французьким капіталістам, фактично були в руках американського капіталу²²⁰. Австрійський уряд, одержавши велику позику від американських банкірів, став до послуги Рокфеллеру. Про це переколиво свідчив продаж у 1914 р. товариству «Вакуум ойл компанії» 140 моргів нафтоносних земель у державному лісі в Тустановичах²²¹. Проте прибрати до своїх рук східногалицьку нафтову промисловість американському капіталу не вдалось. На перешкоді цьому стояли німецький та англійський капітал.

У 1908—1911 рр. великі лондонське та берлінське акціонерні товариства, їх об'єднання та банки, що були зацікавлені в східногалицькій

²¹⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 207, оп. 1, спр. 22, арк. 31—37; спр. 24, арк. 134—137; пр. 48, арк. 88.

²¹⁸ Газ. «Głos» від 4 липня 1909 р.

²¹⁹ Газ. «Głos» від 29 травня 1909 р.

²²⁰ Журн. «Nafta» 1911, Rocznik XIX, Lwów, стор. 19, 113.

²²¹ Журн. «Ropa» 1914, № 14, стор. 338.

нафті, організували в Австрії багато своїх дочірніх товариств. Так, англійськими капіталістами були організовані товариства «Прем'єр», «Аліанс», «Тріумф», «Альфа», «Карпатське»²²² та ін. Всі ці товариства прибирали за безцінь до своїх рук нафтоносні ділянки та діючі свердловини на Прикарпатті, австрійську нафтоочишувальну промисловість і торгівлю нафтопродуктами²²³. Аналогічну роботу провів також великий німецький капітал.

Економічна криза 1907 р. та криза надвиробництва нафти на Прикарпатті в 1907—1909 рр. дали сильний поштовх до концентрації та централізації капіталу в галицькій нафтовій промисловості. Наприклад, у 1910—1912 рр. лондонське акціонерне товариство «Прем'єр» шляхом різних угод, комбінацій та змов об'єднало акціонерні товариства «Альфа», «Аліанс», «Центральна карпатська нафтова компанія», «Тріумф», «Рипно» та їх австрійські філіали²²⁴. Крім цього, товариство «Прем'єр» викупило акції та паї товариств «Петролеа», «Принц Олександр Турн і Таксіс», «Транспортова», «Благанца» та ін.²²⁵. Отже, виник великий англійський концерн «Прем'єр», акціонерний капітал якого у 1912 р. становив 3750 тис. фунтів стерлінгів, тобто понад 90 млн. крон²²⁶. Він мав у Східній Галичині 73 діючі свердловини, багато нафтоносних земельних ділянок, власні нафтопроводи і нафтосховища, його нафтоочишувальні заводи в Дрогобичі, Печеніжині та інших переробляли не менше 17 тис. цистерн нафти в рік²²⁷.

Великий німецький нафтовий концерн «Дойче Ердельякцієнгезельшафт» (ДЕА), спекуюючи на фінансових труднощах галицьких нафтопродуцентів, закупив по знижених цінах багато акцій, паїв, нафтоносних ділянок, свердловин та підприємств, які раніше належали місцевим капіталістам і промисловцям. Лише в Тустановичах у 1911 р. в його руках було 66 свердловин²²⁸. У 1910—1912 рр. концерн ДЕА здобув контрольний пакет акцій нафтопереробних товариств «Тшебіня», «Австрія», «Меріш-Шенберг» та ін. Ставши власником понад 80% акцій австрійського синдикату «Олекс», концерн ДЕА взяв під свій контроль експорт галицької нафти та нафтопродуктів, посилив свій вплив на європейський нафтовий ринок²²⁹. У 1913 р. німецький капітал у галицькій нафтовій промисловості становив 55 млн. крон²³⁰.

Англійські та німецькі капіталісти, що боялись переважного впливу американського капіталу на європейському нафтовому ринку, згодом домовились між собою в питаннях, зв'язаних з галицькою нафтою. В 1912 р. сталося об'єднання концернів «Прем'єр» і «ДЕА», в результаті чого утворився великий англо-німецький нафтовий концерн, що мав у своєму розпорядженні в галицькій нафтовій промисловості капітал у 150 млн. крон²³¹. Англо-німецький концерн разом з підкореними йому австрійськими фірмами контролював 78% нафтовидобутку, 73%

²²² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 254, оп. 1, спр. 6, арк. 46, 47; ф. 230; ф. 260; ф. 265; ф. 271.

²²³ Журн. «Nafta», 1913, Rok XXI, cz. 7, Lwów, стор. 99.

²²⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 254, оп. 1, спр. 3, арк. 2; спр. 4, арк. 1—3; спр. 6, арк. 40, 50, 80—84.

²²⁵ Там же, спр. 6, арк. 30—51.

²²⁶ Там же.

²²⁷ Журн. «Nafta», 1912, Rok XX, cz. 12, стор. 178.

²²⁸ Журн. «Nafta», 1911, Rok XIX, cz. 7, Lwów, стор. 100.

²²⁹ Журн. «Nafta», 1912, Rok XX, cz. 10, Lwów, стор. 150.

²³⁰ H. Feldstein, Vermögens und Zahlungsbilanz Galiziens, Leipzig — Wien, 1917, стор. 36.

²³¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 254, оп. 1, спр. 1, арк. 1—28; спр. 6, арк. 2—4, 40—51.

переробки та 86% транспорту і засобів зберігання в галицькій нафтовій промисловості²³².

Напередодні першої світової війни 85—86% східногалицької нафтової промисловості перебувало в руках іноземного капіталу²³³. Галицькому капіталу, який, до речі, був підпорядкований іноземному, належало лише 65 млн. крон, тобто 14% вкладень. Перше місце за розмірами—140 млн. крон (31,8%)—у галицькій нафтовій промисловості займав західноавстрійський (в основному віденський) капітал, друге—англійський—95 млн. крон (21,6%), третє—французький—68 млн. крон (15,5%), четверте—німецький—55 млн. крон (12,5%). Бельгійські капіталовкладення в галицькій нафтопромисловості становили 9 млн. крон (2%), американські, за неповними даними.—8 млн. (1,8%)²³⁴. Східногалицька нафта давала іноземним капіталістам величезні прибутки. Англійський концерн «Прем'єр» виплатив за 1912—1913 рр. своїм акціонерам по 40% дивіденду²³⁵, німецький концерн «ДЕА»—25%²³⁶, австрійське акціонерне товариство «Опіаг»—40%²³⁷ і т. д. Чистий прибуток від нафти, що був вивезений іноземними капіталістами з Галичини в 1913 р., становив не менше 42,5 млн. крон²³⁸, що дорівнювало 2/3 загальної суми доходів крайового бюджету.

Аналогічне становище склалось на початку ХХ ст. також і в інших галузях промисловості, на транспорті, торгівлі, банківській системі, страхових та інших організаціях Східної Галичини. В східногалицькій лісопильній і деревообробній промисловості майже монополюю господарювали західноавстрійські і німецькі капіталісти. Найбільш відомими фірмами були «Шмідт і компанія», «Гредель і компанія», «Галицько-буковинське акціонерне товариство деревообробної промисловості», «Берлінська деревна контора» та багато інших²³⁹. Фірми «Шмідт і компанія» та «Гредель і компанія» були одними з найбільших власників лісів у Східній Галичині. Наприклад, фірмі «Гредель і компанія» належало близько 40 тис. га карпатських лісів. Західноавстрійські та німецькі фірми вивозили із Східної Галичини дерево в непереробленому стані або в найкращому випадку у вигляді дошок. У першому десятиріччі ХХ ст. експорт лісу і лісоматеріалів з Галичини становив близько 80—85 тис. вагонів на рік²⁴⁰. Характерно, що водночас з вивозом з Галичини лісу і лісоматеріалів, до неї імпортувались готові вироби з дерева. Наприклад, бочки на пиво завозились з Чехії, на нафту—з Америки²⁴¹. Звичайно, іноземний капітал не був заінтересований в організації виробництва в Галичині.

Великі прибутки мав іноземний капітал на будівництві і експлуатації східногалицьких залізниць. Спорудження залізниць вимагало великих капіталовкладень, що були не під силу австрійському державному та галицькому крайовому бюджетам, тому австрійський уряд залучав приватні капітали: австрійський, англійський та французький. Уряд і крайові органи самоврядування гарантували капіталістам не

²³² Я. С. Хонігсман, Проникнення іноземного капіталу в нафтову промисловість Західної України, Львів, 1958, стор. 17—18.

²³³ Н. F e l d s t e i n, назв. праця, стор. 36.

²³⁴ Там же.

²³⁵ Журн. «Рора», 1913, т. V, № 16, стор. 359.

²³⁶ Журн. «Рора», 1914, т. VI, № 12, стор. 283.

²³⁷ Журн. «Nafta», 1913, Rok XXI, cz. 13, Lwów, стор. 202.

²³⁸ Н. D i a m a n d, Położenie gospodarcze Galicyi przed wojną, Lipsk, 1915, стор. 80.

²³⁹ F g. В u j a k, Galicya, t. II, Lwów, 1910, стор. 24—28.

²⁴⁰ «Skorowidz przemysłowo—handlowy królestwa Galicyj», Lwów, 1912, стор. 25—26.

²⁴¹ F g. В u j a k, назв. праця, стор. 27.

тільки сплату капіталу, а й прибутки не нижчі від офіційної процентної норми емісійного Австро-Угорського банку. Капіталісти і банки систематично зловживали гарантіями. Тільки за період з 1875 по 1881 рр. австрійський уряд виплатив 230 млн. крон в рахунок гарантованих прибутків²⁴². У 1880—1910 рр. держава, беручи величезні позики в своїх та іноземних банках, викупила переважну частину залізниць. На кінець 1911 р. в Галичині було 2848 км державних і 1270 км приватних залізничних колій²⁴³. Залізничні борги Австрії становили на той час понад 3077,5 млн. крон²⁴⁴. З них на Галичину припадало 17,14%, тобто 527,5 млн. крон²⁴⁵. За нашими підрахунками, понад 364,5 млн. крон цього боргу повинна була сплатити Східна Галичина.

В період імперіалізму дуже загострилась проблема ринків. Австрія не мала зовнішніх колоній, де могла б збувати лишки своєї промислової продукції. Тому австрійські монополії прагнули максимально використати внутрішні відсталі провінції, серед яких Галичина займала видне місце. З західноавстрійських країв та з-за кордону ввозились до Галичини у великій кількості текстильні і галантерейні товари, взуття, посуд, різні металеві вироби, промислове устаткування, машини, кам'яне вугілля, цемент, фарби, скло, фаянс, фарфор, вичинена шкіра, цукор, кондитерські вироби та ін.²⁴⁶ Торгівля на галицькому ринку давала монополіям великі прибутки. Досить згадати, що до Галичини ввозилось щорічно майже на 80 млн. крон заліза²⁴⁷, більше ніж на 400 млн. крон текстильних товарів²⁴⁸, майже на 25 млн. крон вичиненої шкіри²⁴⁹ і т. д. Великі прибутки наживав іноземний капітал на експорті з Східної Галичини дешевої сільськогосподарської сировини та напівдарової робочої сили.

Важливу роль у підпорядкуванні східногалицької економіки австро-німецькому та іншому іноземному капіталу відіграла австрійська кредитно-банківська система. У 1910 р. у Галичині було 10 філіалів і 12 представництв емісійного Австро-Угорського банку, 14 філіалів, 6 експозитур, 4 міняльні контори і 72 уповноважені представництва західноавстрійських комерційних банків²⁵⁰. Центральні банки та їх галицькі філіали були організаторами і активними учасниками економічної, фінансової та кредитної політики, що її проводив австрійський та міжнародний монополістичний капітал у Східній Галичині. Всі монополістичні об'єднання, що господарювали в Галичині, мали свою фінансово-кредитну опору в австрійських та зв'язаних з ними зарубіжних банках.

Вся економіка Східної Галичини була майже у повній залежності від австрійських та інших іноземних монополій. Із 56 акціонерних товариств, що вели роботу в Галичині в 1910 р., 40 мали свої центри поза межами краю²⁵¹. За неповними підрахунками, заборогова-

²⁴² J. Buzek, *Administracja gospodarstwa społecznego*, Lwów, 1913, стор. 616—619.

²⁴³ «Podręcznik statystyki Galicyi», t. IX, cz. 2, Lwów, 1913, стор. 251—253.

²⁴⁴ «Österreichisches statistisches Jahrbuch», Wien, 1912, стор. 289.

²⁴⁵ H. Feldstein, назв. праця, стор. 20.

²⁴⁶ *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*, т. XIX, cz. 1, Lwów, 1901, стор. 10—12.

²⁴⁷ Z. Jędgkiewicz, *Widoki rozwoju hutnictwa żelaznego w Galicyi*, cz. 11, Lwów, 1913, стор. 110—111.

²⁴⁸ K. Paugent, *Podstawy do określenia żądań Galicyi na polu polityki handlowej*, Kraków, 1903, стор. 280.

²⁴⁹ W. Jagger, *O przemyśle skórniczym w Galicyi*, Lwów, 1913, стор. 45.

²⁵⁰ «Österreichische Statistik, Neue Folge, 10, Band, 2, Heft, Statistik der Banken, Wien, 1914, стор. 8, Tabellen, стор. 3.

²⁵¹ A. Szczepański, *Stan wytwórczości przemysłowej i górniczej Galicyi w roku 1910*, Lwów, 1912, стор. 180.

ність Галичини іноземному капіталу напередодні першої світової війни становила не менше 2575,2 млн. крон²⁵², тобто в чотири рази перевищувала її національний прибуток²⁵³. Все національне багатство Галичини оцінювалось тоді в 11 231,5 млн. крон, у тому числі земля в 1117,3 млн. крон²⁵⁴. З тієї заборгованості на Східну Галичину, за нашими підрахунками, припадало не менше 70%.

Іноземний капітал прямо або посередньо проник в усі галузі східногалицької економіки. Через систему іпотечного кредиту він прибрав до своїх рук значну частину земельного і житлового фонду, підкорив собі галицький ринок, місцеві банки, організації дрібного кредиту, страхову справу. Під тиском державних боргів та вимог фінансового капіталу складались і виконувались державний, крайовий та деяка частина повітових і міських бюджетів. Жорстоко експлуатуючи робітників та розоряючи дрібних виробників, іноземний капітал посилював злидні, зuboжіння та еміграцію східногалицьких народних мас.

Владислав СЕРЧИК

СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

(ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII ст.)

Соціально-економічна історія Правобережної України протягом довгого часу була предметом уваги істориків. Дослідження з цього питання проводилися як російською і українською, так і польською буржуазною історіографією. Це пояснюється тим, що тут на схилі панування магнатської Польщі мали місце найважливіші події суспільно-політичного характеру. Вивчення суспільних явищ, що відбувались на цих землях, займає тепер важливе місце як у радянській, так і в польській марксистській історіографії.

З великої кількості питань проблеми автор обрав питання, яке ще недостатньо досліджене в історіографії. Становище селян у феодальному суспільстві є однією з центральних проблем, від розв'язання якої залежить вивчення історико-політичних питань. Підтвердженням цього може бути той факт, що монографія відомого історика Я. Рутковського «Кріпачина селян у XVIII ст. в Польщі та деяких інших країнах Європи»²⁵⁵, присвячена цій проблемі, займає значне місце в польській історіографії. Загальновідомий пропагандист ідеї «здобування польського плуга на Сході» Ф. Равіта-Гавронський двотомну «Історію гайдамацьких рухів»²⁵⁶ розпочинає характеристикою аграрних відносин на Україні. Інша справа, що нас не можуть задовольнити не тільки висновки, до яких приходять автор, а й його антинауковий метод дослідження. Радянський історик О. Баранович у своїх працях про Південну Волинь, насамперед, торкається питання розвитку та характеру фольварка у XVIII ст. Та поряд з цим він висловлює ряд цікавих положень про становище українського селянства. Праці В. Маркіної, що охоплюють всю Правобережну Україну, часто посередньо чи безпосередньо торкаються

²⁵² Н. Feldstein, назв. праця, стор. 38—39, а також довідник: «Compass», Band, Wien, 1912, стор. 22, 46, 47, 57, 58, 60, 70.

²⁵³ Н. Diamond, назв. праця, стор. 101.

²⁵⁴ Н. Feldstein, назв. праця.

²⁵⁵ J. Jutkowski, Poddaństwo wościan w. XVIII w wieku w Polsce i niektórych innych krajach Europy, Poznań, 1921.

²⁵⁶ Fr. Rawita-Gawronski, Historia ruchów hajdamackich (w. XVIII), 2. Brody, 1913.

порушених у даній статті питань²⁵⁷. Побіжно це питання висвітлюється також у наших працях²⁵⁸.

У даній статті використані матеріали Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві, Головного архіву давніх актів у Варшаві, а також Рукописного відділу бібліотеки Чарторійських і Народного музею у Кракові. За своїм характером це дуже різноманітний матеріал, переважно це — звіти, рахунки, інвентарі, контракти на оренду і продаж, прохання, приватна кореспонденція і т. п. Використано в статті і тогочасну пресу, а також ряд спогадів та друкованих джерел. Враховано і ті висновки, що зроблені в дослідженнях інших авторів.

Відомо, що після тяжких війн і грабіжницьких вторгнень турецько-татарських орд на початку XVIII ст. Правобережна Україна була дуже зруйнована і спустошена. З першої половини XVIII в. почало відроджуватись економічне й соціальне життя на цій території. Поряд з масовим поверненням селянських сімей на місця, де вони раніше жили, почалася колонізаційна кампанія, інспірована магнатами. Поряд з упорядженням старих сіл, засновувалися нові, з заохоченням кріпаків шляхом оголошення багаторічних «свобод» і певний час звільненням їх від повинностей на користь феодала. На територіях, що були розташовані далі на північ і захід, час вольностей був коротшим. Брацлавщина й Київське воеводство, що постійно зазнавали турецько-татарських нападів, упоряджувались повільніше, незважаючи на довші роки «свобод». Селянська міграція охопила всю Правобережну Україну. Великий потік людей на Схід відбувався також з Червоної Русі²⁵⁹.

Характерним для дій феодалів може бути приклад Францишка Потоцького та його наступника Станіслава Щенсного. У 1763 р. Фрайцишек Потоцький у виступі проти Любомирського, Чарнецького, Гижицького, Четвертинського та ін., що позивали його за збіглих кріпаків, доводив, що він «стягав на Україні людей з своїх земель подільських, волинських, руських та інших, але їх по дорозі перехоплювали інші поміщики й примушували осідати на своїх землях»²⁶⁰. Часто довготривалий час звільнення від повинностей не був достатнім заохочуванням для осілости селян, нерідко їх до цього примушували поміщики. Щенсний силою зотягав до уманської вотчини навіть литовських татар²⁶¹. Це було рекомендовано й економам окремих маєтків. Так, економ богопільського маєтку Залеський у звіті за 1785 р. доповідав, що вживав заходів, аби пустки, які він застав, мали нових господарів, а крім того, заснував дві слободи, до яких «вже люде почали стягуватись»²⁶².

²⁵⁷ В. О. Маркіна, Про грошову й відробітну ренту на Правобережній Україні в останній чверті XVIII ст.; «Український історичний журнал», 1959, № 2, стор. 33—49; ії ж, О характере експлуатації крестьянства на Правобережній Україні во второй половине XVIII в., «Научные доклады высшей школы, Исторические науки», 1961, № 1, стор. 76—94; А. И. Баранович, Магнатское хозяйство на Юге Волыни в XVIII в., М., 1955, та ін.

²⁵⁸ W. Serczyk, Rudnia latyczowska (1750—1770), w. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace historyczne-zesz. 4, 1960, s. 63—78; W. Serczyk, Wość Humańska w drugiej powie XVIII wieku (Z problematyki społecznej i gospodarczej), w. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace historyczne-zesz. 5, s. 75—100.

²⁵⁹ Dr. Antoni J., (Rolle), Nowe opowiadania historyczne, Lwów, 1878, стор. 63.

²⁶⁰ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. 49. оп. 2, спр. 1377, арк. 53—56.

²⁶¹ Більш широко на тему колонізаційної кампанії Потоцьких пише: W. Serczyk, Włościana..., s. 82—83.

²⁶² ЦДІА УРСР, ф. 49. оп. 2, спр. 194, арк. 1.

Під час слідства, проведеного в 1775 р. серед селян, що втекли до уманського маєтку, виявилось, що прибували вони з земель руських, Полісся Київського і, навіть, з центральної Польщі. Найбільше їх походило з Волині²⁶³. Селяни втікали з тих маєтків, де утиск дійшов до крайніх розмірів. Тривалість колонізаційної кампанії оселення селян на нових землях Правобережної України в другій половині XVIII ст. є підтвердженням фактом. Відповідний матеріал подає перегляд королівських маєтків воеводств Подільського й Київського, зроблений у 1765 і 1789 рр. З кожного воеводства відібрано шляхом жеребкування по 50 королівських сіл²⁶⁴. За час з 1765 по 1789 р. кількість господарств у Летичівському повіті, Подільського воеводства, збільшилася з 1709 до 2385. За той же період у Київському повіті, Київського воеводства, кількість дворів зросла з 2390 до 3037²⁶⁵. Кількість господарств по старостинських селах Подільського воеводства зросла більш як на 40%, а Київського воеводства — на 26,5%. Це не можна пояснювати лише приростом, тим більш, що в 1768 р. обидва воеводства були дуже зруйновані під час нещадної розправи шляхти над народним повстанням, та дій барських конфедератів. Помічаємо виразну диспропорцію між станом осідлості в маєтках королівських і в приватних. Вирішальним у цьому випадку був суб'єктивний фактор. Магнати дбали, перш за все, про свої власні інтереси. Вони стягали різними засобами селян до своїх вотчинних маєтків, не дбаючи про орендовані ними королівські маєтки. Цей факт не мав, очевидно, для селянина жодного значення, бо однаково як у приватних, так і в королівських маєтках його пригнічували ті самі представники феодальних власників.

Селянство за своїм економічним і юридичним становищем не становило монолітної, однорідної маси. В інвентарних записах зустрічаємо кілька категорій кріпаків: «почворні», «потройні», «парові», «поєдинкові», «піші», «загородники», «халупники», «коморники». Поділ на ці категорії в інвентарі повинностей залежав, перш за все, від забезпечення окремих груп землею. За підрахунками В. О. Маркіної, «почворний» наділ становив 60—22,5 дес. орної землі, «потройний» — 30—15, «паровий» — 20—7,5, «поєдинковий» — 3,75, «піший» — 7—1,75 дес. орної землі²⁶⁶. Треба погодитись з твердженням В. Маркіної, що «найбільші наділи зустрічаємо на Наддністрянщині, де в другій половині XVIII ст. почали лише відроджуватись феодальні відносини»²⁶⁷.

Великий вплив на розмір наділу, безперечно, мав характер даного села. У селах, що перебували на чиншу, наділи були вищими, ніж у поміщицьких. Ступінь чиншу селян обумовлювався потребою створення матеріальних підстав для зміцнення їх зв'язку з ринком, що могло статися лише при великих наділах землі. Повторне, часткове впровадження панщини, помічене В. Маркіною, в певних випадках було, очевидно, поводом зменшення наділів, що ними користувалися селяни. Свідченням цього є, наприклад, заява мешканців слободи Подгурської, Ямпільського повіту (1797 р.), в якій говориться, що орендар Вітковський відбирає в них домівки, сади, городи, ставки, виноградники й поля, що їм належали²⁶⁸. Обов'язок відробляти панщину кілька днів на тиждень на полях фільварку теж не давав селянину можливо-

²⁶³ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 2, спр. 1102, арк. 1—5.

²⁶⁴ Жеребкування з повсюдно прийнятим методом історичної статистики при матеріалі масового характеру.

²⁶⁵ Підрахунки зроблені на підставі даних «Архива Юго-Западной России, ч. VII, т. III, Киев, 1905 (люстрація воеводства Київського з р. 1765 і 1789)».

²⁶⁶ В. А. Маркіна, О характере эксплуатации крестьянства..., стор. 82—83.

²⁶⁷ Там же, стор. 84.

²⁶⁸ Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. II, К., 1870, док. 321.

сті вправлятися з більшим наділом землі, що він ним користувався. Обмеження розміру наділів землі для користування селян проводилося поміщиками тим легше, що за встановленими звичаями «селянин у величезній кількості випадків власної землі не мав, а основою його економічного існування була земля, надана поміщиком або його заступником на необмежений час»²⁶⁹. Частіше зустрічалася така форма володіння землею, як наслідування. Одержавши землю, селяни повинні були якнайкраще хазяйнувати на ній²⁷⁰. Купівля землі не давала селянинові (покупцю) збільшених прав, він був звільнений лише від відробітку повинностей і сплачування данин на користь двору. Плата за землю була вищою, ніж викуп від повинностей.

Незважаючи, однак, на вид складеної угоди, втеча селянина за кордон призводила до втрати ним усіх раніше придбаних прав. Так було, наприклад, у 1788 р. в Майдані Супранівським (Брацлавське воєводство), де володар села хазяйнував на землі, незважаючи на те, що вона належала іншому. Він пояснював це так: «Залишалась хата пустою після вмерлого Антона, і земля вже була цілком занедбаною і хоч би син був zostався, а то невідомо де по світу блукає й додому не вертається, тому цей волоцюга втратив землю»²⁷¹. Подібні застереження, що підтверджують існування відповідних санкцій, часто трапляються у документах. Отже, селянин не мав повного права на землю, він був лише довгорічним, довічним, або «вічним» її споживачем. Широко вживане заселення на так званих «пустках», що zostалися після померлих або втікачів, ще раз підтверджує те, що Правобережна Україна щодо власницьких взаємин не відрізнялася від інших місць Польщі²⁷².

В. Маркіна вже докладно проаналізувала становище кріпаків. Основною рисою, що поділяла цей клас на дві, зовсім різні категорії, була справа з тяглом: було воно в селянина, чи ні. Це мало певне значення для володіння землею: піший мав її найменше, відповідно до можливості її обробляти. Зустрічаємо, проте, кріпаків, які обробляли землю «паристі» й «поєдинові» (що означало економічну потребу мати волів, або коней), що не мали тягла. Ревізори Подільського воєводства у 1789 р. спеціально виділили ці категорії²⁷³. Не маючи коней чи волів, кріпак перебував у залежності не тільки від феодала, а й від багатого селянина, що позичав йому тягло. Щоб обробити свій клаптик землі, навіть «пішого» розміру, треба було мати тягло худобу. На Правобережній Україні було багато безземельних і безтяглих селян. За підрахунками Барановича, в останній чверті XVIII ст. в південній Волині було їх близько 35%²⁷⁴. Підрахунки, зроблені автором для інших земель України, дають ще вищий процент. У 13 селах Ульяновського староства, Подільського воєводства, в 1782 р. з 414 господарств 60,2% не мали тягла²⁷⁵, на тій самій території в 1788 р. з 561 господарства тягла не мали 54%²⁷⁶. В 1767 р. у Богуславському старостві, Київського воєводства, в 38 селах (на 2414 господарств) процент безтяглих

²⁶⁹ J. Rutkowski, *Studia nad położeniem włościan w Polsce w XVIII wieku, w. Studia z dziejów wsi polskiej XVI—XVIII w.*, Warszawa, 1956, s. 170—171.

²⁷⁰ Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. II, док. 76, 91, 104, 107, 122 та ін.

²⁷¹ Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. II, док. 228.

²⁷² J. Rutkowski, *Poddaństwo włościan...*, s. 88—92; и как ссылка нынешней статьи.

²⁷³ AGAD, Arch. Sk. Kor., dz. XLVI, nr. 13, s. 435, 483, 503 i in.

²⁷⁴ А. И. Баранович, *Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в.* М., 1955, стор. 170.

²⁷⁵ Державна публічна бібліотека АН УРСР (далі — ДПБ АН УРСР), Рукописний фонд VI 3157, арк. 9—29.

²⁷⁶ AGAD, Arch. Sk. Kor., dz. ZLVI, nr. 13, s. 235 i nast.

становив половину²⁷⁷. В 1794 р. в 14 селах Брацлавського воєводства з 822 господарств без тягла було 51,7%²⁷⁸. Ці дані спростовують твердження польської буржуазної історіографії про повсюдну заможність селян на Правобережній Україні у XVIII ст.

Утворення феодалами нових фольварків при відносно малому залюдненні Правобережної України походило з потреби збільшення повинностей до крайніх меж. У 1771 р. селяни с. Журавлівки (Уманська вотчина), відробляючи чотири дні на тиждень панщини, не мали часу ані засіяти, ані виорати своє поле²⁷⁹. Власник, жадібний до швидких ефектів, часто не чекав, поки пройдуть роки «свободи», і через рік-два вимагав від селян повинностей. Навіть раніше вільних від повинностей ремісників змушували відробляти панщину²⁸⁰.

Розмір повинностей селян у більшості випадків визначав сам феодал. На високий розмір повинностей, крім волі пана, впливали ті чи інші чинники, наприклад господарський стан кріпаків, наявність фольварка в селі, ступінь опору селян тощо. Український буржуазний історик В. Антонович у передмові до одного з томів «Архива Юго-Западной России» наводить дані по кількох районах Правобережної України, які підтверджують надто великий розмір повинностей, накладених на одне господарство, що мало тягло. В. Антонович не вказує, про яку категорію кріпаків йдеться, невідомо також (за винятком окремих випадків), який розмір повинності він має на увазі: максимальний, середній чи мінімальний. Часом він згадує лише про мінімум. Роблячи зіставлення, він переводив один день панщини на 10 грошей або один злотий на три дні панщини. На підставі цих даних можна прийти до висновку, що на початку XVIII ст. 231 день панщини на Волині в переводі на гроші дорівнював 77,5 злотого, а на кінець століття 321 день дорівнював 107 злотим; у Житомирському повіті, Київського воєводства, відповідно 84 дні — 28 злотим і 214 днів — 71 злотому²⁸¹. Наведені цифри свідчать про розмір податків у днях панщини з рівноцінним перерахунком на гроші, що припадав на кріпака-паристого. Найбільші податки були на Волині.

Іншою спробою обчислення розмірів селянських повинностей у другій половині XVIII ст. для королівських маєтків Київського повіту були таблиці, складені В. Щербиною²⁸². Але й вони мають ряд недоліків з погляду історичної статистики. Автор перевів усі повинності на їх грошову вартість у 1765 і 1789 рр. За оцінкою ревізорів, у 1765 р. один день панщини дорівнював 6 грошам, а в 1789 р. один день тяглової панщини — 15 грошам. Загальна вартість усіх повинностей у повіті становила в 1765 р. — 167 996, а в 1789 р. — 439 394 злотих. На окреме господарство відповідно припадало 13,5 і 32 злотих. Отже, повинності зросли більш як у 2,3 раза. Зважаючи на такі додаткові чинники, як, наприклад, зниження грошової вартості, зріст цін на зерно та інші товари, підвищення оплати некваліфікованої праці, селянські повинності, як встановила В. Щербина, зросли саме на 30%²⁸³. Проведені мною

²⁷⁷ ЦДІА УРСР, ф. 241, оп. 1, спр. 5, арк. 22—77.

²⁷⁸ ЦДІА УРСР, ф. 236, оп. 1, спр. 77, арк. 2—14; спр. 18, арк. 2—3; спр. 19, арк. 2.

²⁷⁹ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 2, спр. 1083, арк. 3.

²⁸⁰ Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. II, док. 61, 80.

²⁸¹ В. Антонович, Предисловие к «Архиву Юго-Западной России», ч. VI, т. II, стор. 45, 47, 48 і 50.

²⁸² В. Щербина, Украинские староства по люстрациям XVIII в., «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. III, стор. 13, 14.

²⁸³ В. Щербина, Украинские староства..., стор. 18.

обчислення для окремих сіл уманської вотчини дали такі наслідки: в Ладиженці («на чиншу») в 1772 р. повинності потрійних становили 28 зл. 13,5 гр., паристих — 18 зл. 15 гр., одинаків — 10 зл. 16,5 гр., піших — 6 зл. 3 гр. В Хижицях («на панщині») — паристих 64 зл. 3 $\frac{1}{3}$ гр., одинаків — 47 зл. 26 $\frac{2}{3}$ гр., піших — 36 зл. 4 гр.²⁸⁴. Різниця в обчисленні окремих повинностей кріпаків дозволяє зробити додаткові висновки: по-перше, повинності були неоднаковими в різних районах Правобережної України (найбільшого розміру вони досягли на Волині, найменшого — у Київському повіті, Київського воєводства, їх розмір поступово зменшувався у східному напрямку); по-друге, розміри панщини збільшувалися протягом усього XVIII ст., у зв'язку з чим значно погіршало становище селян; по-третє, тягар, накладений на селян, у приватних маєтках був більшим, ніж у королівських, по-четверте, кріпаки, що сплачували оброк, перебували у кращому становищі від тих, що відробляли панщину. Не дивно, що в клопотаннях селян ми часто зустрічаємо прохання про переведення їх на оброк²⁸⁵ (здебільшого це траплялося тоді, коли фольварк, де відробляли панщину, був значно віддалений від даного села)²⁸⁶.

В інвентарних записах іноді зустрічаємо окремо виділені повинності, що фактично збільшували обтяження селян. Так, в інвентарі с. Бубнова, що з 1784 р. належало до Володимирського повіту, Волинського воєводства, читаємо, що власник землі розміром у чверть волюки повинен протягом тижня залишити шість кіп хліба «снопа доброго», а власник більшого розміру землі повинен нажати протягом тижня 2 копи²⁸⁷. Подібно до цього у с. Поповцях (Уманська вотчина) у 1795 р. селяни повинні були виїжджати в поле до схід сонця²⁸⁸. Часто розмір повинностей не був точно визначений. Так, у 1773 р. в с. Свірки (Київське воєводство) від кріпаків, крім панщини, вимагали «пшона або круп, з зерна цього ж двору зроблених», садіння й поливання капусти, мочіння й брання конопель «без міри»²⁸⁹.

Надзвичайно важкою повинністю для селян була примусова купівля панської горілки. Це робилося з допомогою законтракованих шинкарів. Кріпаки Гринчука й Малиновець (Подільське воєводство) скаржилися на орендаря, який призвів їх до такого зубожіння, що вони всі мало не стали «пішими»²⁹⁰. Селянські скарги свідчать про примусові повинності зверх розмірів, зазначених в інвентарях, знущання над кріпаками й про перекладання на селянські плечі тих повинностей, які мав виконувати сам двір (оплата подвірного оброку тощо). Часто феодали робили так: коли жито було дешеве, селяни мали сплачувати оброк грішми, коли ціни піднімалися — зерном²⁹¹. За таких обставин особливо тяжко доводилося селянам у неврожайні роки.

Тяжко позначалися на становищі кріпаків постої військ. Це стосувалось як польського, так і російського війська. Приводів для цього не бракувало. Тут перебували російські армії під час війни з Туреччиною 1768—1774 рр., у зв'язку з першим поділом Польщі (1772 р.), другою війною Росії з Туреччиною в 1787—1791 рр., боротьбою з барською конфедерацією та придушенням Коліївщини (1768 р.) і т. д. Перегрупування й постій військ поміщики використовували для скла-

²⁸⁴ W. Serczyk, Włościana..., s. 84—86.

²⁸⁵ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 2, спр. 1083, арк. 2; спр. 1094, арк. 8.

²⁸⁶ Там же, ф. 49, оп. 1, спр. 463, арк. 1.

²⁸⁷ Там же, ф. 748, оп. 1, спр. 7, арк. 3.

²⁸⁸ Там же, ф. 49, оп. 1, спр. 2067, арк. 3; ф. 748, оп. 1, спр. 7, арк. 2.

²⁸⁹ Там же, ф. 241, оп. 1, спр. 21, арк. 14.

²⁹⁰ Там же, ф. 49, оп. 2, спр. 1084, арк. 1.

²⁹¹ Там же, ф. 49, оп. 1, спр. 2301, арк. 111.

дання корисних угод по поставці провіанту²⁹², а для селян це був додатковий тягар.

Окремо слід сказати про роль церкви і духівництва. На Правобережній Україні обстановка була дуже складною, оскільки тут жили католики, уніати і православні. Духівництво, зокрема римсько-католицька ієрархія і більшість уніатського духівництва, були такими ж гнобителями селян, як і шляхта. Так, у другій половині XVIII ст. кріпаки з Клевані й с. Граби (Волинське воєводство) змушені були подати скаргу на приходського уніатського ксьондза, який брав надмірну плату за релігійні послуги, привласнював садиби після вмерлих селян і, навіть, намагався звалтувати заміжню жінку²⁹³. Після придушення Коліївщини, у 1769 р. київський єпископ Феліціан Пилип Володкевич розіслав підлеглим ксьондзам відозву, в якій наказував переконувати селян, щоб до жодних бунтів не схилилися й не приєднувались, а були б у покорі у своїх панів та уряду, тому «що пани дбають не про утиск селян, а про їх ошчасливлення». Як антипропаганду селянському опору ксьондзи повинні були використовувати і сповідь²⁹⁴.

Як у Польщі, так і на Правобережній Україні селяни підлягали вотчинному суду²⁹⁵. Єдиним обмеженням була постанова від 1768 р., за якою кримінальні справи передавались до міських, або земських судів. А насправді єдиним господарем життя й смерті селянина був шляхтич. Скарги селянина власнику села на орендаря не давали ніяких наслідків. Єдине, що міг зробити селянин — це поскаржитись ревізору, але останні не часто приїздили до королівських маєтків. А шляхта по від'їзді ревізорів карала тих, хто скаржився²⁹⁶.

Поміщики користувались правом продавати кріпаків як з землею, так і без землі²⁹⁷. Відносини між шляхтою й селянами точно характеризує сучасне джерело, яке не можна обвинуватити в однобокості. Про становище в маєтках Францишка Потоцького воно розповідає: «З кріпаками своїми майже не стикався (Потоцький.— В. С.) персонально, у винятково важливих випадках допускав іноді когось з них до себе, однак, завжди на дуже короткий час. Коли проходив, чи проїздив з своїм двором, кріпаки зустрічали його навколішках, з оголеними схиленими головами й лишалися так, доки воевода не відійде або не від'їде»²⁹⁸.

Отже, становище українських селян не було однаковим у різних районах Правобережжя. Помічаємо виразне зменшення прямого і посереднього розміру повинностей у напрямку з заходу на схід. На Волині й частково на Поділлі становище селян було найтяжчим. Меншими були повинності селян у Брацлавському і Київському воєводствах. Однак і тут розмір повинностей, головне додаткові тягарі, що не виникали з інвентаря повинностей, були дуже тяжкими. Це й зумовлювало напруженість класової обстановки, яка була характерна для Правобережної України. Але питання класової боротьби — це завдання окремої статті.

²⁹² W. Serczyk, Włościanańska..., стор. 96.

²⁹³ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 1, спр. 1134, арк. 1—4.

²⁹⁴ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 1, спр. 1637, к. 1; ф. 49, оп. 1, спр. 1063, к. 1; ф. 49, оп. 1, спр. 2016, к. 29.

²⁹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 1, спр. 1854, к. 3.

²⁹⁶ AGAD, Arch. Sk. Kor., dz. XLVI, nr. 14, d. 115.

²⁹⁷ J. Derosiewicz, Kilka uwag o poddaństwie w związku z transakcjami sprzedazy chłopów — Kwartalnik Historyczny, 1953, LX, hp, 3, с. 81—100.

²⁹⁸ Mały król na Rusi i jego stolica Krystynopol, Z pamiętnika klasztornego 1766—1739 i z innych źródeł zebrał i zestwił Jan Czernecki, Kraków, 1939, s. 65.

Д. М. СТАШЕВСЬКИЙ

АНТИРАДЯНСЬКА ПОЛІТИКА США
І ГЕНУЕЗЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ

Генуезька конференція 1922 р.— перша міжнародна конференція, в якій брала участь Радянська Росія,— а також роль В. І. Леніна в керівництві радянською зовнішньою політикою і боротьба радянської делегації на Генуезькій конференції за роззброєння, мирне співіснування і нормалізацію відносин з капіталістичними країнами широко висвітлені в радянській історичній літературі²⁹⁹. Досить повно відображено і позицію великих європейських держав — Великобританії, Франції, Німеччини та Італії. Проте роль дипломатії США на конференції досі ще не знайшла належного висвітлення. Єдине, про що згадували радянські історики, упускаючи з поля зору офіціальну дипломатію держдепартаменту,— це закулісні махінації нафтових королів Америки. Тому в цій статті висвітлюється лише політика США щодо Генуезької конференції.

На Каннській конференції Верховної ради Антанти було прийнято рішення про скликання міжнародної економічної і фінансової конференції з участю Радянської Росії. На цій конференції США були представлені американським послом у Лондоні полковником Гарвеєм, який був присутній як спостерігач. Він докладно інформував держдепартамент про хід наради³⁰⁰. Крім того, Верховна рада Антанти надіслала урядові США офіціальне запрошення взяти участь у конференції. Відповіддю на це запрошення було тривале і вперте мовчання держдепартаменту. Протягом двох місяців преса європейських держав та США друкувала найсуперечливіші відомості про можливу участь США у конференції. Американські і європейські журналісти, говорячи про нібито якісь вагання американського уряду, намагались навіть визначити, хто з членів уряду США стоїть за участь у конференції, хто — виступає проти. Насправді ж ніяких вагань у американського уряду щодо Генуезької конференції не було. США з перших же днів стали на шлях зриву конференції. Американські правлячі кола добре розуміли, що участь у конференції, скликаній з ініціативи і за програмою Ллойд Джорджа, загрожувала б Сполученим Штатам втратою тих привілеїв та фактично панівного становища в капіталістичному світі, яких їм вдалося добитися на Вашингтонській конференції. Точка зору Сполучених Штатів, що вже давно стали на шлях відродження німецького мілітаризму, могла зійтися з англійською думкою в питанні про пом'якшення німецьких репарацій. Але зате думки Лондона і Вашингтона різко розходились у питанні про визнання Радянської Росії. Солідаризуючись з Францією у невизнанні Радянської Росії, США різко розходились з нею в німецькому питанні. Не входило в їх розрахунки також надмірне посилення Франції або Англії.

²⁹⁹ «История дипломатии, т. III, Дипломатия в период подготовки второй мировой войны (1919—1939 гг.)», М.—Л., 1945; «Всемирная история», т. VIII, М., 1961; Н. Л. Рубинштейн. Внешняя политика Советского государства в 1921—1925 гг., М., 1953; Ф. Д. Волков, Крах английской политики интервенции и дипломатической изоляции Советского государства (1917—1924), М., 1954; И. К. Кобляков, От Бреста до Раппалло, М., 1954, та ін.

³⁰⁰ «Papers Relating to the Foreign Relations of the United States» (далі — «Foreign Relations»), 1922, vol. I, стор. 384—386.

Не обіцяла нічого доброго Сполученим Штатам і постановка питання про списання воєнних боргів. У програму Ллойд Джорджа входило добитися анулювання воєнних боргів. У такому разі американські імперіалісти, яким Антанта заборгувала понад 10 млрд. доларів³⁰¹, позбавились би основного важеля впливу, що вони його застосовували для тиску на капіталістичні країни. В одержанні російського «боргу» США не були заінтересовані так, як Англія і Франція. Навіть за розрахунками держдепартаменту, офіційні позики (включаючи проценти), надані Сполученими Штатами Тимчасовому урядові, не перевищували 223 млн. доларів³⁰². Ця сума була мізерною порівняно з воєнними зобов'язаннями Антанти. Американський уряд прекрасно розумів, що контрпретензії, які пред'явить йому російський народ за злочини, вчинені на території Радянської Росії, виявляться значно більшими. Недарма газета «Нью-Йорк таймс» з острахом писала, що «більшовицькі делегати на Генуезькій конференції пред'являть зустрічні претензії проти різних європейських держав і Сполучених Штатів»³⁰³.

І, нарешті, останньою, але, мабуть, найважливішою причиною, яка обумовила позицію США, було все те ж саме «російське питання». Конференція могла закінчитися визнанням Радянської Росії, відновленням з нею нормальних торгових і дипломатичних відносин, що йшло всупереч планам американського імперіалізму. В шаленій антирадянській політиці американські імперіалісти не гребували ніякими засобами. Однією з основних форм цієї боротьби, що її Сполучені Штати проводили протягом шістнадцяти років, і була політика, розрахована на політичну, економічну і фінансову блокаду Радянської Росії. Відсутність визнаного де-юре уряду Росії полегшувало, як це й показали попередні події, завдання боротьби з Радянською республікою. США анітрохи не помилялись, думаючи, що під терміном «відновлення» Росії Ллойд Джордж розумів її поневолення, але добре знали й те, що Ллойд Джордж планував це поневолення, насамперед, з допомогою англійського капіталу. Це означало, що лєвова пайка здобичі дісталася б Англії і Франції. Визнання Радянською Росією довоєнних зобов'язань привело б до відновлення впливу в Росії англійського і французького капіталу. Крім того, тоді Сполучені Штати ще не втратили надії на успіх дій АРА в Радянській Росії.

Такі були основні причини, що змусили США зайняти позицію, різко ворожою скликанню Генуезької конференції. Правлячі кола США спочатку утримувалися від різких виступів проти скликання конференції. Це пояснювалося не якимись їх ваганнями, а певним дипломатичним розрахунком. Уряд США сподівався, що після відставки Бріана з поста прем'єр-міністра і заміни його Пуанкаре Франція сама виступить проти скликання конференції. І справді Пуанкаре з перших же днів приходу до влади ясно показав, що він докладе всіх зусиль, щоб ірвати конференцію або, принаймні, звести її до марної дискусії в російському питанні — тобто виставити неприйнятні для Радянської Росії вимоги. Цілком зрозуміло, що, не маючи спільників у цій політиці, не відчувачи підтримки другої великої держави, Франція побоювалась би відкрито стати на шлях зриву конференції, бо ця політика могла б привести до її ізоляції. При такій ситуації завдання американської дипломатії значно полегшувалось — необхідно було підштовхнути Францію, примусити її служити інтересам Сполучених Штатів. За це

³⁰¹ Г. Фиск, *Финансовое положение Европы и Америки после войны*. М., 1926, стор. 214.

³⁰² «Foreign Relations», стор. 398.

³⁰³ Газ. «The New York Times» від 24 січня 1922 р.

взялася американська преса. Уже наступного дня після прийняття Верховною Радою рішення про скликання конференції рупор монополістів Уолл-стріта «Нью-Йорк таймс» виступила в гостро ворожому тоні проти конференції. Газета наполягала на тому, щоб по відношенню до Радянської Росії конференція прийняла програму, викладену Юзом 25 березня 1921 р.³⁰⁴, основною вимогою якої була заміна в Росії соціалістичного ладу капіталістичним. У тому ж номері, але вже в редакційній статті газета писала: «... необхідно вирішити і заявити, що Америка не тільки не візьме участі, а й не приєднається до Генуезької конференції»³⁰⁵.

Натяк у Парижі зрозуміли. Бріан пішов у відставку. З приходом до влади Пуанкаре тон американської преси різко підвищився. Та ж сама «Нью-Йорк таймс» 20 січня в статті «Вашінгтон натякає на неминучий провал Генуї» писала, що основна причина небажання США взяти участь у конференції полягає в тому, що американським представникам довелося б «взяти участь у конференції на рівних підставах з Ленініним».

Не сиділа, склавши руки, і американська дипломатія. По закінченні Каннської конференції полковник Гарвей, повертаючись до Лондона, зробив зупинку в Парижі. Американський посол хотів у розмов з новим прем'єром Франції точніше «спрямувати» французьку політику. Про зміст бесід з Пуанкаре повідомляла «Нью-Йорк таймс» у статті «Гарвей пропонує французам програму для Генуезької конференції» Газета писала, що «в зв'язку з візитом Гарвея спеціальний комітет який союзні держави призначили в Каннах для того, щоб виробити певний і остаточний порядок денний для Генуезької конференції, відклав своє перше засідання, чекаючи результату бесід Гарвея з прем'єром Пуанкаре»³⁰⁶.

Розуміючи труднощі французького кабінету, який не міг прост відмовитись від підпису Бріана, американська дипломатія вперше висунула ідею відстрочки конференції. Відстрочка конференції потрібна була їй для того, щоб полегшити французькому кабінетові можливість відмовитись від конференції і мати досить часу для відповідного тиску на Англію, а в разі неможливості зриву конференції — сприяти відновленню єдиного антирадянського фронту капіталістичних держав.

Почуваючи за собою могутню підтримку з боку Сполучених Штатів, французька дипломатія сміливо кинулась в атаку на позиції Англії. У французькому меморандумі, врученому Ллойд Джорджу 9 лютого, була відбита ця позиція французької дипломатії. Фактично Франція відмовилась від рішень Каннської конференції, підписаних Бріаном, французький меморандум вимагав перегляду програми, відстрочки конференції на три місяці, створення єдиного антирадянського фронту тощо³⁰⁷.

Тиск американської дипломатії, різка нота французького уряду відповідно вплинули і на позицію англійського уряду. Ллойд Джорд змушений був піти на компроміс, результатом чого і була Булонська нарада англійського і французького прем'єрів. На ній було вирішено скликати конференцію 10 квітня і не обговорювати питання про зменшення німецьких репарацій, а також не завдавати шкоди договору підписаним Францією. Фактично це означало звести конференцію до дискусії з «російського питання». Нарадою було передбачено скликання

³⁰⁴ Газ. «The New York Times» від 9 січня 1922 р.

³⁰⁵ Там же.

³⁰⁶ Газ. «The New York Times» від 27 січня 1922 р.

³⁰⁷ Див. «Матеріали Генуезької конференції». М., 1922, стор. 26—32.

ня в Лондоні спеціального комітету експертів для опрацювання технічних і економічних питань конференції.

Булонська нарада означала важливу поступку з боку Англії — гору взяла американо-французька дипломатія. І хоча США і Франції не вдалося остаточно зірвати скликання Генуезької конференції, вони значно звузили її рамки і до деякої міри визначили наперед її результати. Американські імперіалісти могли бути задоволеними діями свого підопічного. Недарма «Нью-Йорк таймс» вмістила велику статтю, в якій не тільки виступала проти антифранцузької пропаганди, а й виправдовувала посилене озброєння Франції³⁰⁸.

8 березня 1922 р. американський уряд вручив італійському послу у Вашингтоні ноту, в якій йшлося про офіційне відмовлення США взяти участь у конференції. Отже, вичікувальна позиція потрібна була американському уряду для того, щоб, залишаючись у тіні, використати Францію для фактичного зриву конференції. Тепер, коли Франція зайняла різко антирадянську позицію, участь США у конференції з метою перешкодити можливому визнанню Радянської Росії, на думку американського уряду, була непотрібна. Заявляючи про те, що передбачувана конференція «не є суто економічною конференцією, а має скоріше характер політичний», статс-секретар США Юз із зухвалим лицемірством продовжував: «Уряд не може не зважати на рішучу думку американського народу, сповненого готовності допомогти відновленню економічного життя Європи, про небажаність для нього бути втягнутим у політичні питання, які хвилюють Європу». Але навіть у цій офіційній ноті, в якій американський уряд намагався прикритися прапором «невтручання» в європейські справи, проявилися справжні цілі Сполучених Штатів — не допустити укладення будь-якої угоди Радянської Росії з іншими державами³⁰⁹. З ноти було також видно, що Сполучені Штати не тільки самі відмовлялися від відновлення нормальних відносин з Радянською Росією, а й закликали інші держави, у тому числі Англію, Францію та Італію, до проведення політики найжорстокішої блокади Росії доти, доки соціалістичний лад у ній не буде замінено капіталістичним. Нота американського уряду була каменем, кинутим, насамперед, в англійський город. Коментуючи її, «Нью-Йорк таймс» тоді писала: «Відмова Америки навряд чи не матиме відповідний вплив на плани британського прем'єр-міністра»³¹⁰.

Очевидно, Сполучені Штати Америки не були цілком впевнені в остаточному провалі конференції — ще не була виключена можливість угоди між Радянською Росією і капіталістичними державами. В разі підписання такої угоди Сполучені Штати ризикували позбавитись російського ринку. В тій же ноті американський уряд поспішив забезпечити свої інтереси на випадок успіху конференції: «В її (Росії.—Д. С.) інтересах і в інтересах усіх держав треба встановити справедливу і рівну для всіх можливість участі в економічному житті цієї країни. Це було ні що інше, як вимога горезвісної політики «відкритих дверей» і «рівних можливостей». В хід було пушено також і важелі економічного тиску. З лютого сенатом США було прийнято більш Маккорміка, який вимагав від союзників погашення десятимільярдної заборгованості Америці протягом 25 років. Ще через кілька днів американський представник Бойден висунув на конференції союзних міністрів

³⁰⁸ Газ. «The New York Times» від 27 січня 1922 р.

³⁰⁹ «Матеріали Генуезької конференції», стор. 35—37; «Внешняя политика СССР, 1917—1944 гг., Сборник документов, т. II (1921—1924 гг.)». М., 1944, стор. 262—263.

³¹⁰ Газ. «The New York Times» від 9 березня 1922 р.

фінансів, зайнятих дільбою одержаного від Німеччини мільярда марок, вимогу сплатити Сполученим Штатам витрати по утриманню окупаційної армії. Сума витрат обчислювалась у 241 млн. доларів, тобто 996 млн. золотих марок³¹¹. Американський уряд дав зрозуміти союзникам, що їм доведеться зважати на думку й інтереси Сполучених Штатів. Білл Маккорміка було спрямовано також і на те, щоб запобігти можливій постановці питання про списання боргів Америці.

Проте зірвати скликання Генуезької конференції Сполученим Штатам не вдалося. Занадто сильною була зацікавленість європейських держав, насамперед Англії та Італії, у відновленні економічних відносин з Росією, і ця обставина виявилась сильнішою за волю правлячих кіл США. 10 квітня 1922 р. в Генуї відкрилась міжнародна конференція з участю делегації Радянської Росії.

Офіційно Сполучені Штати Америки участі в Генуезькій конференції не брали. Але відсутність урядової делегації зовсім не означала, що США не цікавились ходом конференції і не брали в ній ніякої участі. Неофіціальним представником, «американським спостерігачем», було послано на Генуезьку конференцію посла США в Римі Річарда Чайлда. «...Ви повинні повністю тримати уряд у курсі всіх подій»³¹², — інструктував його Юз. Чайлд виявився не єдиним представником США у Генуї — американські ділки й фінансисти, не кажучи вже про кореспондентів, буквально заповнили Геную. Про глибоку заінтересованість США в конференції свідчив також і той факт, що з 4 квітня газета «Нью-Йорк таймс» відводила для матеріалів про конференцію перші дві сторінки. З особливою злорадістю преса підкреслювала суперечності між радянською делегацією і делегаціями капіталістичних країн. Про інцидент Чичеріна — Барту «Нью-Йорк таймс» на першій сторінці надрукувала жирним шрифтом статтю «Генуезька конференція відкривається сутичкою французів і росіян у питанні про роззброєння»³¹³.

У перші дні конференції американська дипломатія зберігала відносний спокій. Однак звістка про неофіціальні переговори на віллі Альбертіс викликала переполох. Уже 16 квітня «Нью-Йорк таймс» в редакційній статті виступила з різкими нападками на Ллойд Джорджа, обвинувачуючи його в тому, що він відійшов від позицій, погоджених ще в 1919 р.³¹⁴ Наступного дня газета вмістила статтю, в якій відбивалася стурбованість американських імперіалістів можливістю укладення угоди західних держав з Росією³¹⁵. 18 квітня американські газети опублікували Раппальський договір, підписаний Радянською Росією і Німеччиною. Укладення Раппальського договору було найсильнішим ударом по політиці американського імперіалізму. Сполучені Штати не стільки турбувала сама угода — держдепартамент давно носився з думкою колонізації Росії з допомогою Німеччини — скільки сам факт угоди між однією з великих держав і Радянською Росією. Ще більшого значення цей договір набував у зв'язку з тим, що його було укладено в Генуї, де імперіалісти всіх країн збиралися виступити об'єднаним фронтом проти Країни Рад. Укладення договору означало прорив блокади Радянської Росії, розкол єдиного антирадянського фронту, так старанно підготовлюваного американською дипломатією. Відмова Німеччини від претензій на відшкодування збитків, зв'язаних з націоналізацією і анулюванням іноземних боргів, створювала серйозний пре-

³¹¹ Н. Л. Рубинштейн, назв. праця, стор. 213.

³¹² «Foreign Relations», т. I, стор. 394.

³¹³ Газ. «The New York Times» від 11 квітня 1922 р.

³¹⁴ Газ. «The New York Times» від 16 квітня 1922 р.

³¹⁵ Газ. «The New York Times» від 17 квітня 1922 р.

цедент³¹⁶. Констатуючи факт розколу єдиного антирадянського фронту, Джейм — один з найбільш визначних американських журналістів — писав: «Дії Німеччини знищили заплановану програму конференції...»³¹⁷.

Успіхи радянської делегації серйозно злякали держдепартамент. США почали побоюватись, що вслід за договором з Німеччиною укладені будуть угоди з іншими державами і всі зусилля американської дипломатії стануть марними. Не гаючи часу, уряд США вжив рішучих заходів, щоб зірвати конференцію. 17 квітня американський «спостерігач» Чайлд відвідав Шанцера (міністра закордонних справ Італії) і Ллойд Джорджа і фактично зажадав припинення роботи конференції. Ось що Чайлд записав у щоденнику 17 квітня: «Сьогодні я довів Шанцеру... що покарання, яке застосовується до німців за те, що вони під носом у конференції підписали договір з Росією, в такій же мірі заслужили й росіяни і що його слід застосувати до них. Пізніше про це ж саме я говорив Ллойд Джорджу»³¹⁸. Як відомо, представники європейських держав на вилі Раджіо 17 квітня погодились на усунення Німеччини від участі в конференції. Чайлд вимагав того ж і по відношенню до Росії. Відсторонення Росії означало зрив конференції. З цим не могли погодитись ні Ллойд Джордж, ні Шанцер. Політика американських імперіалістів, спрямована на те, щоб зірвати конференцію, на цей раз зазнала краху.

Американська дипломатія змінила тактику і перейшла до систематичної облоги делегатів конференції, що прагнули до угоди. Особливу активність розвинув Чайлд, який плів різні закулісні інтриги. Згодом він признався, що «...справжня конференція відбувалася навіть не в політичному комітеті: вона проходила на нарадах за сніданками, обідами і на прийомах»^{319–320}. Тиск США відчувався дедалі сильніше.

Відомо, що перелом у роботі конференції в питанні угоди, яка, було, намітилась між Радянською Росією і Антантою, відбувся в кінці квітня, після обміну листами між Чичеріним і Ллойд Джорджем, після наради комітету експертів 22—24 квітня. З 25 квітня, союзники різко змінили свою лінію, розпочавши вироблення меморандуму, який було вручено радянській делегації 2 травня і який сприяв зриву конференції³²¹.

Причини цього повороту слід шукати знову таки в закулісній грі, в інтригах американської дипломатії. 21 квітня американський «спостерігач» твердо і ясно заявив за обідом у Шанцера, що американський уряд «...не потерпить будь-якої угоди з Росією, сепаратної або спільної, яка пошкодила б політиці «відкритих дверей» або правам власності, що ми їх вимагаємо в Росії»³²². Того ж дня Чайлд послав у Вашингтон телеграму, в якій висловлював побоювання, що Антанта може досягти угоди з Радянською Росією: «Є небезпека, що інші нації укладуть сепаратні угоди з Росією»³²³. Ця телеграма була надіслана для того, щоб підштовхнути американський уряд на більш активне втручання. За дипломатичним натиском йшов і фінансовий. Ось що повідомляли «Известия»: «З Вашингтона телеграфують у Лондон, що державний департамент запропонував усім американським банкам припинити тимчасово всілякі операції, які мають на меті постачання гро-

³¹⁶ «Документы внешней политики СССР, т. V (1 января 1922 г.—19 ноября 1922 г.)», М., 1961, стор. 223—226.

³¹⁷ Газ. «The New York Times» від 18 квітня 1922 р.

³¹⁸ R. Child, A Diplomat Looks at Europe, New York, 1926, стор. 38.

^{319–320} Там же, стор. 33.

³²¹ «Документы внешней политики СССР, т. V», стор. 272—278.

³²² R. Child, назв. праця, стор. 43.

³²³ Там же.

шей будь-яким урядам»³²⁴. Цей захід американського уряду, безумовно ставив у важке становище європейські держави, примушуючи їх при слухатися до думки Вашингтона.

Посилила антирадянську кампанію і американська реакційна преса. «Якщо конференція досягне певних рішень.— писала «Нью-Йорк таймс»,— то адміністрація (американський уряд.— Д. С.) без вагань з'ясує свою позицію і опротестує перші-ліпші можливі порушення американських прав і прерогатив»³²⁵. Далі газета попереджала союзні держави, «...що уряд (американський.— Д. С.), не беручи участі в угоді, залишає за собою право вжити для захисту своїх інтересів будь-яких заходів, які він вважатиме необхідними». Те, що США не допустять угоди з Росією, що буде «вжито певних заходів для захисту американських інтересів», неодноразово повторював і Чайлд у розмов з главами делегацій³²⁶. Відчуваючи рішучу підтримку Вашингтона, осмілила й Франція. Перед Ллойд Джорджем була поставлена альтернатива — або підкоритися вимогам США і Франції, або опинитися в ізоляції. Ллойд Джордж вдався до компромісу. Меморандум, який вироблявся союзниками з 25 квітня і був вручений радянській делегації 2 травня, відобразив боротьбу англійських і американо-французьких думок і означав перемогу американської і французької дипломатії — держави повернулися до тієї самої лінії, яка була вироблена в доповіді лондонської наради експертів.

Складання меморандуму теж не обійшлося без втручання американського «спостерігача». Як визнала згодом «Нью-Йорк таймс», представники союзних держав «приходили до м-ра Чайлда для того, щоб дізнатися, як Сполучені Штати ставляться до тієї або іншої пропозиції». Якщо пропозиції задовольняли американський уряд, то Чайлд заявляв: «Така позиція мого уряду»³²⁷. Це підтверджував і сам Чайлд: «Офіціальні делегати конференції, не виключаючи представників великих європейських держав, постійно приходили в наш готель для інформаційної дискусії і за пропозиціями». Тут же Чайлд пише, що він у «дружньому тоні» викладав позицію американського уряду»³²⁸. Нема потреби пояснювати, в чому полягала позиція американського «невтручання» і як «дружній тон» впливав на представників Антанти. В умовах непримиримості французького кабінету і хиткої позиції англійського, куля, кинута Сполученими Штатами, в рішучу хвилину перетягнула чашу вагів у бік Франції. Величезну роль у цьому відіграли американські монополії і трести, представники яких проводили жорстоку боротьбу в кулуарах конференції і зробили вирішальний тиск на хід роботи самої конференції. Особливо показова в цьому боротьба між американською нафтовою компанією «Стандарт Ойл» і англо-голландською «Роял-Детч-Шелл»³²⁹.

Для того, щоб ще більше вплинути на громадську думку, американська преса опублікувала текст договору, нібито укладеного Радянською Росією з «Роял-Детч-Шелл», за яким остання одержувала монополію на експлуатацію російської нафти. Повідомлення викликало сенсацію — занепокоїлись навіть уряди капіталістичних держав. Уряд Сполучених Штатів, анітрохи не помиляючись щодо брехливості повідомлення, використав момент для ще більш грубого втручання у

³²⁴ Газ. «Известия ВЦИК» від 22 квітня 1922 р.

³²⁵ Газ. «The New York Times» від 25 квітня 1922 р.

³²⁶ «Foreign Relations», т. II, стор. 771.

³²⁷ Газ. «The New York Times» від 10 травня 1922 р.

³²⁸ R. Child. назв. праця, стор. 5.

³²⁹ Див. Н. Л. Рубинштейн, назв. праця, стор. 358—353.

справи конференції. Характерно, що американський посол Чайлд, який, виконуючи інструкції Юза, висловлював протест проти «порушення американських інтересів», водночас у своїх телеграмах держдепартаменту спростовував достовірність угоди. 4 травня Чайлд телеграфував, що «теперішня ситуація здається мені задовільною, і я вважаю, що американські інтереси набагато менше зазнають небезпеки, ніж на це вказує істерична доповідь з Парижа»³³⁰. Малось на увазі повідомлення про те, ніби Радянський уряд вже підписав угоду з «Роял-Детч-Шелл». Те ж саме підтвердив Чайлд: «Я не вірю, щоб в усій цій історії було б хоч одне слово правди»³³¹. Дещо з'ясовує лист голови комітету директорів компанії «Стандарт Ойл» Бедфорда на ім'я статс-секретаря від 5 травня. Підтверджуючи, що вся ця кампанія, розгорнута навколо нафтових концесій, вигадана, Бедфорд писав Юзу: «Ми думаємо, що настав зручний психологічний момент для того, щоб уряд Сполучених Штатів Америки висловив свою думку (щодо конференції.— Д. С.). По-перше, тому, що думка Сполучених Штатів має набагато більше ваги, ніж думка будь-якого іншого уряду; по-друге, тому, що відповідна реклама (publicity) вже створена... Пізніше, коли якась угода буде досягнута, зробити відповідний тиск буде дуже важко»³³². Це говорить про те, що, незважаючи на непримиримість позиції союзного меморандуму від 2 травня, американські імперіалісти все ще побоювались можливості укладення угоди з Радянською Росією. Це залежало також і від відповіді російського уряду. Як підтвердилось, усі необхідні передумови для продовження роботи конференції були в радянській відповіді від 11 травня³³³. Навіть буржуазна преса змушена була визнати, що «в багатьох відношеннях це — найкращий документ, опублікований за весь час конференції»³³⁴.

Американські імперіалісти саме цього й побоювались. Нафтовий галас, інспірований американським урядом, істеричні крики преси про порушення американських інтересів і були спрямовані на те, щоб дати Сполученим Штатам «привід» для відкритого втручання у справи Генуезької конференції. Передбачаючи, що радянська відповідь на меморандум союзників могла привести на позитивні результати конференції, американський уряд вирішив вжити більш рішучих заходів ще до одержання відповіді, зумовити наперед провал конференції. Виконуючи розпорядження американського уряду, 7 травня Чайлд відвідав глав англійської, французької та італійської делегацій і в розмові з ними наполягав на припиненні роботи конференції. Телеграфуючи в держдепартамент про виконання завдання Юза, Чайлд повідомляв: «Я ясно виклав італійському, французькому і англійському делегатам нашу позицію щодо будь-якої угоди, на зразок з Роял-Детч-Шелл, про яку вже повідомлялося, або угоди з Радянською Росією, передбачуваної 7 статтею (меморандуму союзників від 2 травня.— Д. С.)»³³⁵. А в 7 статті меморандуму, яка викликала лютість американського уряду, говорилося, що «Російський уряд визнає,— без шкоди для визнаної за ним Каннською резолюцією свободи, за власним бажанням влаштовувати свій внутрішній лад власності, господарства і уряду...»³³⁶. Виявилось, що неприйнятною умовою для американських імперіалістів було

³³⁰ «Foreign Relations», т. II, стор. 788.

³³¹ R. Child, назв. праця, стор. 44.

³³² «Foreign Relations», т. II, стор. 787.

³³³ Див. «Документи внешней политики СССР», т. V, стор. 361—372.

³³⁴ Газ. «Известия ВЦИК» від 14 травня 1922 р.

³³⁵ «Foreign Relations», т. II, стор. 789.

³³⁶ «Документи внешней политики СССР», т. V, стор. 377—378.

не тільки збереження соціалістичного ладу, а навіть проста декларація союзників у цьому питанні. Це повідомлення Чайлда говорить про те, що правлячі кола США були занепокоєні не стільки можливістю окремої угоди Радянської Росії з «Роял-Детч-Шелл», скільки самим фактом якої б то не було угоди між капіталістичними державами і Радянською владою, самим фактом визнання соціалістичного ладу. Не слід випускати з уваги також і те, що американські імперіалісти прагнули не допустити посилення впливу в Росії якоїсь іншої капіталістичної держави.

Держдепартамент опублікував повідомлення Чайлда далеко не повністю. Пізніше Чайлд у своєму щоденнику писав: «Я заявив Ллойд Джорджу, що, на мою думку, продовження теперішнього курсу конференції є небезпекою для доброзичливих англо-французьких відносин, які так необхідно зберегти». Для того, щоб Ллойд Джордж не помилився відносно позиції США в англо-французьких відносинах, Чайлд додав: «Я вказав, що, очевидно, американська думка підтримуватиме французькі принципи»³³⁷.

Ллойд Джордж не наважився виступити проти американського натиску, бо це загрожувало Англії не тільки цілковитою ізоляцією й репресіями з боку американського капіталу. Англія змушена була поступитися перед американо-французьким тиском. Там же, на нараді Чайлда і Ллойд Джорджа, і було розв'язано питання про припинення роботи конференції незалежно від того, яку відповідь дасть радянська делегація³³⁸. Цим, зокрема, пояснюється той факт, що Ллойд Джордж на засіданні політичної комісії 13 травня назвав радянську відповідь «мало задовільною». Отже, ще за кілька днів до 13 травня, остаточно домовившись про зрив конференції, Чайлд і Ллойд Джордж вирішили покласти всю вину за невдачу конференції на... Радянську Росію.

На тій же нараді було погоджено питання про передачу всіх нерозв'язаних проблем у спеціально призначену комісію експертів, результатом чого і була Гагська конференція. Цей проект був не новий, і невірно, ніби автором його був Барту. Пальма першості проекту належить американській дипломатії. Ще 21 квітня американський «спостерігач» Чайлд, наполягаючи на зриві конференції, висунув за обідом у Шанцера пропозицію, щоб усі «нерозв'язані» питання перенести в спеціальну комісію, або на іншу конференцію, яка повинна відбутися десь «в іншому місці і пізніше», але тоді ця пропозиція не була прийнята. Проти неї різко виступив Шанцер, який вимагав відновлення торгівлі між Європою і Росією³³⁹. Тепер з пропозицією Чайлда змушені були погодитись і Ллойд Джордж і Шанцер. Прийняття проекту англійською та італійською делегаціями означало просто зрив конференції. Перенесення «нерозв'язаних» питань у спеціальну комісію робилося для того, як повідомляв Чайлд, щоб звільнитися «від тисячі газетних представників, які звернуться до національних упереджень»³⁴⁰. Це повідомлення американського посла ясно говорить про те, що прийняте згодом рішення про скликання Гагської конференції було не чим іншим, як дипломатичним маскуванням невдачі Генуезької конференції. Створений буржуазною пресою ореол «умиротворителів» Європи навколо капіталістичних країн не дозволяв їм прямо визнати цілковитий

³³⁷ R. Child, назв. праця, стор. 46.

³³⁸ «Foreign Relations», т. II, стор. 790.

³³⁹ R. Child, назв. праця, стор. 42.

³⁴⁰ «Foreign Relations», т. II, стор. 790.

крах своїх спроб «умиротворити» Європу. Закулісні інтриги американських імперіалістів мали вирішальний вплив на позицію делегацій союзних держав. 19 травня закінчилась Генуезька конференція, не прийшовши до угоди в «російському питанні» і, фактично, навіть не розглянувши інших проблем. Одним з головних винуватців зриву конференції, як про це переконливо свідчать факти, були Сполучені Штати Америки. «Известия ВЦИК», аналізуючи результати конференції, писали: «Але є і третій винуватець провалу Генуезької конференції і, мабуть, найвідповідальніший. Це — Сполучені Штати Північної Америки. Саме американський уряд зробив вирішальний тиск на тих, хто вагався, саме він своїм закулісним втручанням штовхнув Ллойд Джорджа в обійми Барту. Сполучені Штати Північної Америки весь час і тепер підтримують найбільш непримиренну щодо Радянської Росії думку паризької біржі»³⁴¹. «З усіх націй, — заявив народний комісар закордонних справ кореспонденту «Дейлі Геральд», — найбільш ворожими щодо нас є Сполучені Штати»³⁴².

13 і 14 травня політичний комітет без участі радянської делегації займався питанням про створення спеціальної комісії для вивчення нерозв'язаних конференцією питань. Комітет прийняв рішення про те, що дослідження «російського питання» буде продовжено комісією союзних і нейтральних експертів у червні в Гаазі. Все ж рішення, прийняте комітетом, значно відрізнялося від американського проекту, — насамперед, запрошувалась делегація Радянської Росії, чого прагнули не допустити Сполучені Штати. Американські імперіалісти вимагали... створення «міжнародної комісії по нагляду за російськими кредитами і концесіями»³⁴³, тобто щось на зразок «комісії оттоманського боргу». Добиваючись організації комісії без участі радянських делегатів, американський уряд розраховував створити генеральний штаб для боротьби з Радянською Росією. Рішення комісії про запрошення Радянської Росії в Гаагу було компромісом між Ллойд Джорджем і Барту, який обстоював американський проект. На рішення комісії великий вплив мав рішучий протест радянської делегації³⁴⁴.

США не були заінтересовані в успіху Гаазької конференції, так само як Генуезької, і стали головним винуватцем її зриву. Ще не встигла закінчитися Генуезька конференція, ще не було прийнято остаточне рішення про скликання Гаазької, як американський уряд завдав рішучого удару по політиці Англії. США були ініціатором припинення Генуезької конференції і перенесення обговорення ряду питань в Гаагу. Англія і Франція сподівалися, що США візьмуть у ній участь. 16 травня було опубліковано відповідь Юза про відмову США взяти участь у майбутній конференції, бо, мовляв, Гаазька конференція «була б продовженням Генуезької». Дата для опублікування відмови Юза була не випадкова. Це — заздалегідь продуманий маневр американської дипломатії, розрахований на те, щоб в рішучий момент розстроїти плани скликання Гаазької конференції. Рішення про відмову було прийнято за багато днів раніше, і ніхто інший як сам Чайлд був добре про це інформований. Ще 11 травня на запит Чайлда про можливість участі США в майбутній конференції Юз відповів: «Змін у політиці уряду (американського. — Д. С.) по відношенню до радянського режиму, як це було сформульовано в ноті відмови від участі в

³⁴¹ Газ. «Известия ВЦИК» від 19 травня 1922 р.

³⁴² Газ. «Daily Herald» від 15 травня 1922 р.

³⁴³ Газ. «The New York Times» від 15 травня 1922 р.

³⁴⁴ Див. «Документи внешней политики СССР», т. V, стор. 380—381.

Генуезькій конференції, не відбулося...³⁴⁵. Американські правлячі кола не поспішали висловити своє ставлення до скликання Гагської конференції. Це давало союзним державам надію на можливу участь США у конференції. Коли ж була опублікована відповідь США, то відступати від прийнятих рішень було пізно. Скликання Гагської конференції без участі США — наймогутнішої фінансової, економічної держави — значно зменшувало її значення. Можливо, американські імперіалісти розраховували: відмова їх від участі у майбутній конференції приведе до її зриву, тим більше, що Франція під тиском США також мала намір зробити теж саме. Та цього не трапилось. Було прийнято рішення про скликання Гагської конференції.

Американська преса, розраховавши, що основним питанням Гагської конференції буде питання про кредити, що без надання достатніх кредитів радянська делегація не піде ні на які поступки, розпочала атаку саме проти цього. Уже 29 травня «Нью-Йорк таймс» писала, що держдепартамент надіслав Чайлду нові інструкції, в яких пропонувалось повідомити союзникам, що США категорично чинитимуть опір наданню Радянській Росії будь-яких кредитів. «Американський уряд прийшов до твердого і беззастережного переконання, що продовження Генуезької конференції, однаково в Генуї чи в Гаазі, де Ради порушать питання про велику позику і визнання, створить певну загрозу для відродження Росії («відродження Росії» слід розуміти як відродження капіталістичного ладу.— Д. С.)... американський уряд не збирається надати позики російському режимові»³⁴⁶. Природно, що відмова Сполучених Штатів навіть обговорювати питання про надання Радянському урядові позики значно скорочувала можливості європейських країн (в зв'язку з їх фінансовою залежністю від США і економічним хаосом у цих країнах) надати необхідні кредити, тим самим зменшуючи шанси на успіх конференції. Справжня причина відмови США від участі у Гагській конференції полягала у тому ж самому — у лютій ненависті імперіалістів США до соціалістичного ладу. Не менші зусилля зробили представники американського капіталу і для того, щоб перешкодити нормалізації відносин між Радянською Росією і капіталістичним світом на Гагській конференції.

³⁴⁵ «Foreign Relations», т. II, стор. 791.

³⁴⁶ Газ. «The New York Times» від 19 травня 1922 р.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Е. Н. ЖЕРНОВСЬКИЙ

ЕПІДІАСКОП НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Нерідко в розпорядженні вчителя немає необхідної йому картини великого формату, але є малюнок малого розміру. Користуватися невеликим зображенням в ході уроку важко. Якщо показувати малюнок здалеку, учні його погано бачать, обходячи з малюнком усі парти, учитель втратить багато дорогоцінного часу, недоцільно також, щоб малюнок передавався від учня до учня — це відвертатиме їх увагу від пояснення учителя. В таких умовах на допомогу вчителю приходять епідіаскоп, що дає можливість не тільки користуватися діапозитивами на склі, а й проектувати на екран будь-яке зображення на папері: листівку, малюнок, ілюстрацію з підручника, фотодокумент, карикатуру, креслення, а також дрібні предмети — монету, медаль та ін. Епідіаскоп дозволяє поштовою листівку демонструвати на екрані розміром 1,5×2 м. Зображення буде великим, чітким, учні побачать найдрібніші деталі малюнка.

Інколи вчитель повинен показати в ході уроку не весь малюнок, а його частину (фрагмент). В такому разі непотрібне закривається чистим папером. Наприклад, під час вивчення теми «Розклад колоніальної системи імперіалізму. Посилення національно-визвольної боротьби колоніальних і залежних народів під час і після другої світової війни» учитель може використати малюнок художника Херлуфа Бідструпа «Безкоштовна подорож», що символізує боротьбу китайського народу за свободу і незалежність проти імперіалізму. Ілюстрація складається з семи епізодів. Щоб не розсіювалась увага учнів, учитель, пересуваючи аркуш паперу, накладений на малюнок, відкриває епізод за епізодом, послідовно аналізуючи зображене. Це забезпечує високу якість засвоєння матеріалу на уроці. Демонструючи через епідіаскоп ілюстрації з великою кількістю деталей (наприклад, картини В. І. Сурікова «Ранок стрілецької страти». І. Ю. Рєпіна «Арешт пропагандиста», «Запорожці»), вчитель виділяє таким же способом і разом з учнями вивчає кожний значний фрагмент твору. Потім аналізується картина в цілому.

Велику допомогу в пізнанні минулого учням школи подають твори живопису. Картини видатних російських художників І. Ю. Рєпіна, В. І. Сурікова, В. М. Васнецова, В. В. Верещагіна, В. Г. Перова та інших відображають ряд історичних подій. Репродукції картин та їх опис можна знайти, насамперед, у книгах, присвячених художникам¹, а та-

¹ С. А. Пророкова, Рєпін, М., 1960, 415 с.; Г. С. Гор, В. Н. Петров, Василь Іванович Суриков, М., 1955, 224 с.; їх же, Художник Федотов, М.—Л., 1951, 112 с.; О. Н. Галеркіна, Художник Віктор Васнецов, Л., 1957, 158 с. та ін.

кож у журналах «Искусство», «Огонек», «Советский Союз», «Смена». Окремі репродукції картин визначних художників випускає видавництво «Искусство».

У шкільних умовах зручно зберігати і використовувати з допомогою епідіаскопа серії листівок, на яких подано репродукції картин і плакатів. Вийшли серії листівок державної Третьяковської галереї, «Виставка творів образотворчого мистецтва соціалістичних країн», «Графіка зарубіжних художників» та ін. В середній школі робітничої молоді № 3 м. Києва зібрано 160 таких маленьких репродукцій, на кожен листівок заповнено картку з коротким описом її змісту та вказівкою, на якому уроці її використати. Картку на окрему листівок заповнено за такою схемою: 1. Назва листівки — Г. С. Меліхов «Молодий Тарас Шевченко у художника К. П. Брюллова». 2. Клас — дев'ятий. 3. Предмет — Історія СРСР. 4. Тема — «Культура народів царської Росії в першій половині XIX ст.».

На комплекти листівок, що їх можна використати під час вивчення лише певної теми шкільного курсу, складається одна картка. Так, на картці до набору листівок «Панорама «Оборона Севастополя», що їх використовують під час вивчення теми «Кримська війна та її історичне значення», зазначається, де зберігається та чи інша листівка, комплект. Заповнюються також картки на ілюстрації, що їх можна продемонструвати учням з допомогою епідіаскопа. На них зазначається прізвище автора, назва книги, сторінка, на якій надрукована відповідна ілюстрація. Картотеку доцільно складати за темами курсів історії, що вивчаються в школі. Це зручно для використання листівок та інших ілюстрацій на уроках історії і в позакласній роботі. Проте іноді картини групують за виховними завданнями. Наприклад, для атеїстичного виховання учнів виділяються такі картини: В. Г. Перов «Сільський хрестний хід на пасху», «Трапеза в монастирі», «Чаювання в Митищах», І. Ю. Рєпін «Відмова від сповіді» та ін.

Використання творів живопису на уроках історії не є самоціллю. Репродукція застосовується як засіб, який допомагає краще вирішити навчально-виховні завдання уроку. Добираючи репродукцію картини або листівку для демонстрування перед учнями, слід врахувати, по-перше, ідейну спрямованість та історичну правдивість картини; по-друге, її відповідність змісту уроку (картина повинна конкретизувати основні, а не другорядні моменти уроку); по-третє, художню цінність твору; по-четверте, її доступність учням. Аналіз картини має займати небагато часу. Тому потрібно заздалегідь і як можна старанніше підготуватись до нього. Найчастіше використовуються ілюстрації при поясненні нового матеріалу. Епідіаскоп включається лише тоді, коли вчитель безпосередньо підходить до розповіді про подію, що відображається на екрані. Після короткої паузи, під час якої учні встигають окинути поглядом картину, учитель приступає до її аналізу, називає автора, пояснює її зміст, спиняючись на важливих деталях, і робить висновок. Про художні особливості картини, про те, як вона створювалася, звичайно учитель розповідає лише на уроках, присвячених питанням розвитку культури.

На уроках і в позакласній роботі поряд з репродукціями картин можна з успіхом продемонструвати епідіаскопом фотодокументи, які є правдивими першоджерелами, що переконливо відтворюють історичне минуле. Зроблений учителем аналіз документа розвиває мислення учнів, забезпечує глибоке усвідомлення ними історичних фактів. Так, під час вивчення у 10 класі теми «Встановлення Радянської влади на Україні» учитель розповідав про героїчну боротьбу київських робіт-

ників проти контрреволюційної Центральної ради в січні 1918 р., детально спиняючись на повстанні робітників заводу «Арсенал». Після картини художника В. І. Касіяна «Повстання арсенальців» він демонстрував через епідіаскоп фотодокумент «Похорони учасників січневого повстання». Розглядаючи зображення на екрані, учениця К., робітниця «Арсеналу», розповіла, що в них на заводі відкрито виставку, присвячену історії заводу, де демонструється така сама фотографія. На ній зображена братська могила робітників, які героїчно загинули, борючись за Радянську владу. Тисячі робітників, солдатів, жінок прийшли віддати останню шану героям. Навколо — безліч вінків, прапорів і транспорантів з бойовими революційними лозунгами. Стара фотографія примушує учнів замислитись над тим, скільки крові пролито їх батьками й дідами в боротьбі за перемогу Радянської влади на Україні.

Подібні яскраві фотодокументи з історії СРСР від кінця XIX ст. до нинішніх днів учителі можуть дістати в Києві, у Центральному державному архіві фоно-фото-кінодокументів Міністерства внутрішніх справ Української РСР та в його обласних відділах. Доступ до цих документів вільний, державний архів продає їх копії. Отже, вчителі мають можливість підібрати потрібні їм фотографії для використання на уроці і в шкільному музеї.

Під час висвітлення питань економіки доцільно через епідіаскоп демонструвати графіки, діаграми з різних видань (підручників, монографій, довідників), а при вивченні воєнного і революційного минулого — схеми битв, плани кварталів, де відбувались повстання, і т. д.

На деяких уроках епідіаскоп допоможе вчителеві показати учням у великому розмірі на екрані зображення різного виду (репродукції картин, фотодокументи, схеми та ін.). Так, розповідаючи учням про битву за Дніпро під час Великої Вітчизняної війни, учитель може використати з допомогою епідіаскопа серію листівок «Визволення Києва», до якої входять репродукції картин, фотодокументи та плакати. Викладаючи матеріал про наступ радянських військ на Україні восени 1943 р., учитель може демонструвати на екрані схему «Загальний хід бойових дій у битві за Дніпро»², яка допоможе учням усвідомити динаміку наступальних боїв радянських військ у той період. Говорячи про тих, хто спрямовував наступальний порив радянських воїнів у битві за Київ, учитель звертає увагу учнів на картину художника М. Хмелька, на якій зображено члена Військової Ради Українського фронту генерал-лейтенанта М. С. Хрущова і командуючого фронтом генерала армії М. Ф. Ватутіна з групою генералів на спостережному пункті, розташованому в районі с. Ново-Петрівці. На картині також видно, як батарея гвардійських мінометів веде безперервний вогонь. Небо затягнуте димом і вогнем. Бій у розпалі... Великий інтерес в учнів викликає документальна фотографія «Радянські кулеметники ведуть бої за переправу через Дніпро в районі Дарниці. Жовтень 1943 р.». Розповідаючи про форсування Дніпра, учитель може демонструвати листівку-репродукцію картини художника Г. Яблонського «Форсування Дніпра» і запропонувати учням самостійно передати її зміст.

Учитель може досить докладно спинитись на вуличних боях у Києві в ніч з 5 на 6 листопада. Опівночі радянські бійці прорвались до будинку ЦК КП(б) України (нині Київського обкому та міськкому партії) і підняли на ньому червоний прапор. Можна продемонструвати картину художника К. Шкуратова «Червоний прапор над Києвом»,

² «Історія Української РСР» т. II, К., 1957, стор. 579.

присвячену цій події. На уроці в 10 класі один з учнів так передає зміст картини: «Ніч. Все місто в огні. Бій іде не тільки на землі, а й у небі. В загравах пожеж видно дзвіницю Софіївського собору і будинок ЦК КП(б)У. На будинку троє бійців. Вони прикріплюють червоний прапор — прапор визволення, про яке багато довгих днів і ночей мріяли жителі Києва в тяжкі роки німецько-фашистської окупації».

Демонстрація на уроці ілюстрацій з допомогою епідіаскопа забезпечує високу активність учнів. Розглядаючи зображення на екрані, вони уважно слухають учителя, готують відповіді на його запитання, вдало доповнюють один одного. Після уроку учні часто діляться враженнями, обмінюються думками. На наступних уроках у своїх відповідях вони не лише згадують відомі з підручника факти, а й розповідають про зміст показаних їм ілюстрацій.

Отже, подача на уроці засобів унаочнення з допомогою епідіаскопа сприяє активізації учнів, підвищенню якості їх знань, виконанню різноманітних виховних завдань.

О. С. ВАСИЛЬЄВА

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ВИКОРИСТАННЯ НАОЧНИХ ПОСІБНИКІВ У 5—6 КЛАСАХ

Осмилення учнями історичних понять і закономірностей пов'язано з формуванням конкретних уявлень та образів. Особливо це стосується учнів 5—6 класів, абстрактне мислення яких тільки починає розвиватись. Оскільки життя людей у минулому не може бути об'єктом безпосереднього спостереження, вчителеві під час викладання програмного матеріалу у великій пригоді можуть стати різноманітні засоби унаочнення. У методичній літературі приділяється чимало уваги загальній характеристиці різних видів унаочнення, а також їх використанню на уроках історії. З психологічної точки зору центральним питанням при використанні засобів унаочнення є організація вчителем дій по формуванню образів, усвідомленню учнями цих образів, уявлень у загальній системі історичних знань. Тільки ідеалісти можуть відривати процес розуміння від живого споглядання. Засвоєння учнями матеріалу потребує чуттєвого пізнання ними предметів і явищ об'єктивної дійсності³.

На уроках історії наочні посібники повинні виступати не лише як джерело чуттєвого досвіду, а й як зовнішня опора внутрішніх розумових дій, виконаних дитиною під керівництвом учителя в процесі оволодіння знаннями.

Особливо важливо правильно організувати використання унаочнення у 5—6 класах, в яких учні тільки починають систематично вивчати курс історії. Правильна організація процесу сприймання та осмилення наочного матеріалу сприятиме розвитку історичного мислення учнів і засвоєнню ними історичних закономірностей. Під час вивчення історії стародавнього світу та середніх віків за допомогою наочних посібників можна створити в учнів уявлення про речі, предмети віддалених епох (знаряддя праці, зброю, споруди, побутові предмети, мисте-

³ «Психологічні умови поліпшення якості уроку». К., 1959. стор. 6.

цькі твори), а також і про взаємини людей, характер праці, навколишню природу у тій чи іншій країні. Джерелом створення системи образів та уявлень може бути так зване образотворче унаочнення — малюнки, сюжетні картини, макети, муляжі, діафільми, діапозитиви, кінофільми тощо. Крім цих наочних посібників, як опора процесу мислення при з'ясуванні характерних особливостей історичних явищ, причинно-наслідкових зв'язків між ними успішно використовуються схеми, плани, діаграми, графіки, різноманітні текстові таблиці, що визначаються як умовно-схематичне унаочнення. Щоб по-справжньому активізувати пізнавальну діяльність учнів, недостатньо, щоб вони лише розглянули наочний посібник і вислухали відповідне пояснення вчителя. Важливо навчити їх самостійно виявляти, що відображає наочний посібник, де в ньому головне, а де другорядне, з'ясовувати, з якими історичними явищами, подіями він пов'язаний, порівнювати, робити висновки з побаченого. Лише за цієї умови даний образ буде нерозривно зв'язаний з усією системою історичних знань учня.

Досвідчені вчителі вміло організують розгляд і осмислення учнями кожного наочного посібника, викликаючи з їх боку якомога більше практичних та розумових дій. Нелегко дати п'ятикласникам конкретне уявлення про роль праці в розвитку людського суспільства. Проте це питання дуже важливе. Воно проходить через весь курс історії.

Вивчаючи тему «Життя первісних людей», учні знайомляться з їх знаряддями праці та заняттям. Деякі вчителі на відповідних уроках обмежуються тим, що пропонують учням розглянути знаряддя праці на малюнках в підручнику і роблять коротке пояснення. Однак доцільно, щоб, крім цього, діти малювали ці предмети, власними руками виготовляти їх макети, муляжі. Чим більше конкретних дій з історичним предметом зробить сам учень, тим краще і надовше він запам'ятає його образ. Але, щоб конкретний образ знайшов своє місце у системі історичних знань, слід подбати про організацію пізнавальної діяльності учня. При розгляді знарядь праці первісних людей одночасно формується уявлення про їх заняття. На уроках з даної теми вчителька школи № 65 м. Києва М. Ф. Скрипник шляхом постановки старанно продуманих питань з'ясовувала з учнями, яку форму має кожне знаряддя праці, що можна було ним зробити. Учні самостійно підходили до висновку, як використовували первісні люди гарпун, кам'яні скребачки, плуг, мотику. Вони порівняно легко усвідомлювали, що з удосконаленням знарядь праці істотно змінювались заняття людей.

Важко учням п'ятого класу відповісти на запитання, чому в процесі праці первісних людей виникла мова, що сприяло її розвитку. Вміло використовуючи унаочнення, вчителька К. М. Карачунська (131 восьмирічна школа м. Києва) добилась чіткого усвідомлення учнями цих складних питань. Вона запропонувала дітям розповісти про зміст малюнка «Люди кам'яного віку у печері», вміщеного у підручнику. Після цього вона поставила запитання: *Чи потрібна була мова зображеним на картині людям? Про що вони могли говорити?*

Увесь клас активно включився в бесіду. Учень Олег П. розповів, що «на картині зображено, як жили люди у первісно-общинному суспільстві. Діти принесли рослини і показують їх досвідченій жінці. Вона відбирає їстівні і пояснює, які отруйні рослини, щоб діти знали їх і більше не приносили». Наташа Г. додала: «Треба було розповісти старому мисливцю, як йшло полювання. Він уже не ходив полювати, але його порадами користувалась молодь». Іра Л. зробила висновок: «Не можна було б спільно працювати, якби не було мови». Отже, малюнок дав учням конкретний матеріал для міркування. Висновки

про значення мови, причини її виникнення були осмислені учнями самостійно і впливали з їх міркувань. Дуже уважно слід ставитись до вироблення в учнів уявлень про речі, предмети, які належать до одного роду (наприклад, до знарядь праці, до озброєння і т. д.). Часто в учнів виникає невірне примітивно-спрошене уявлення про мотику і плуг. Вони визначають плуг як велику мотику, яку тягнуть віл або люди. Це виникає внаслідок того, що учитель недостатньо організував самостійну роботу учнів над порівнянням зображень двох знарядь праці. Учні недостатньо засвоїли, що в цих знаряддях спільного і яка між ними відмінність. Учитель також не звернув належної уваги на усвідомлення учнями поступовості розвитку знарядь праці.

Важлива роль у створенні образних уявлень в учнів у процесі вивчення історії належить навчальним історичним картинам. Досвід викладання показує, що кожну картину з успіхом можна використовувати на різних уроках. Це значною мірою сприяє виробленню в учнів стійкої системи історичних знань. Наприклад, картину «Храмове господарство в стародавньому Єгипті» вчителька М. Ф. Скрипник використала на трьох дослідних уроках. На першому з її допомогою вона образно показала природні умови Єгипту. Вона запропонувала учням подивитися уважно на картину і розповісти про природу Єгипту: які там були рослинність, ґрунт? Як використовувалась вода Нілу? Що свідчить про жаркий клімат країни? Чи широка була долина Нілу? Для домашньої роботи, крім відповідного параграфу підручника, вчителька запропонувала порівняти природні умови нашої країни з природними умовами Єгипту.

Розгорнута бесіда над картиною відбулася на наступному уроці під час вивчення розвитку землеробства і виникнення ремесел у стародавньому Єгипті. Учні відзначили, що одні єгиптяни сіють, інші жнуть, отже, урожай в Єгипті збирався не один раз. Учні помітили також, що в стародавньому Єгипті багато людей займалось зрошенням полів, і робили висновок про те, як багато праці забирало землеробство. Вчителька звертає увагу на знаряддя праці єгиптян, їх одяг. На цьому робота з картиною не закінчується. Учитель повертається до неї і тоді, коли розповідає про релігію у стародавньому Єгипті. Картина допомогла також дохідливо розкрити перед учнями важливу історичну закономірність — пригноблення у рабовласницькому суспільстві. Таким чином, дана картина викликала в учнів різні асоціації мислення. На ній будувалися не тільки їхній чуттєвий досвід, а й осмислення понять, закономірностей, виявлення причинно-наслідкових зв'язків тощо. Через місяць після вивчення теми «Стародавній Єгипет» без усякої підготовки учні не лише розкрили основний зміст даної навчальної картини, а й вільно пов'язували його з засвоєними історичними поняттями, закономірностями. Отже, вони привчалися застосовувати свої знання. Чим більше зв'язків може ученя встановити, тим глибше, ґрунтовніше його знання з історії.

При використанні наочних посібників у 6 класі ускладнюються мислительні дії учнів навколо зображення історичних подій та явищ. Учителі звертають більше уваги на з'ясування причинно-наслідкових зв'язків. На дослідному уроці «Англія в XII—XV ст.» вчитель школи № 92 м. Києва В. Н. Лихач вдало використав діапозитив «Вільгельм-завойовник наділяє леном герцога Бретонського», щоб пояснити типово феодальну політику англійського короля. У даному випадку через одиничне характеризувався принцип феодалізму «розділяй і пануй». Вчитель підкреслює, що король роздає феодалам невеликі ділянки землі, щоб мати для себе опору. Учні самостійно роблять висновок: король сам був

найбільшим феодалом, але йому була потрібна підтримка дрібних феодалів.

Засвоєнню історичних знань сприяє використання текстових таблиць. За їх допомогою виявляється тенденція у історичному розвитку, учні глибше проникають у суть явищ. Діти люблять таблиці за лаконічність, чіткість. Щоб успішно користуватись таблицями, учні повинні уміти встановлювати зв'язки між історичними явищами і узагальнювати конкретний історичний матеріал.

Навчаючись самостійно складати таблиці, учні поступово оволодівають вмінням розчленовувати матеріал, виділяти в ньому основне, визначати, у якому напрямі буде іти узагальнення, порівняння тощо. Широко використовуються текстові таблиці звичайно в старших класах середньої школи. Але є цікавий досвід цієї роботи і в 5—6 класах. Так, у 6 класі Ірпінської середньої школи Києво-Святошинського району, Київської області, вчителька С. М. Вовк в кінці навчального року поставила перед учнями завдання скласти порівняльну таблицю про становище раба, кріпосного селянина і робітника мануфактури. В процесі складання таблиці учні мали відповіді на запитання: *від кого залежав кожний з них, чим володів, як ставився до праці, що примушувало його працювати*. Учителька показала, як розграфити таблицю.

Аналіз одержаних робіт свідчить про те, що не всі відповіді були повні. Найкраще учні охарактеризували становище кріпосного селянина — однієї з основних фігур курсу історії середніх віків. Найгірше написали шестикласники про робітника мануфактури. Вони нечітко визначали лінію залежності робітника від власника мануфактури, слабо усвідомили, що примушує його працювати. Складання учнями таблиці допомогло вчителю виявити труднощі у засвоєнні програмного матеріалу, а при аналізі робіт правильно спрямувати думки учнів та розвинути їх історичне мислення.

Засвоєння історичних знань вимагає проникнення у суть явищ, з'ясування причинно-наслідкових зв'язків, узагальнення. Засоби унаочнення не знімають загальних труднощів засвоєння учнями історичного матеріалу. Але вони допомагають учителеві повідомляти учням історичні знання. Застосування наочних посібників активізує пізнавальну діяльність учнів. Врахування психологічних умов використання унаочнення сприяє формуванню в свідомості учнів правильних образів, уявлень, понять. Розкриття загальних положень, суджень через одиночні явища і факти, розчленування історичного матеріалу допомагає засвоєнню знань з історії.

ПО СТОРІНКАХ ІСТОРИЧНИХ ЖУРНАЛІВ

ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛІВ «ВОПРОСЫ ИСТОРИИ» І «ИСТОРИЯ СССР» ПІСЛЯ ХХ З'ЇЗДУ КПРС

В історичних рішеннях ХХІІ з'їзду, Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу дано глибокий аналіз закономірностей сучасного світового розвитку, покладено початок новому періоду боротьби за здійснення принципів комунізму в нашій країні. В розв'язанні корінних завдань комуністичного будівництва велика роль належить науці, в тому числі суспільним наукам, які «становлять наукову основу керівництва розвитком суспільства»¹. Головним у цьому, підкреслюється в Програмі партії, є «вивчення і теоретичне узагальнення практики комуністичного будівництва, дослідження основних закономірностей економічного політичного і культурного розвитку соціалізму і переростання його і комунізм, розроблення проблем комуністичного виховання»². В процес комуністичного будівництва вирішуватимуться нерозривно зв'язані між собою завдання створення матеріально-технічної бази комунізму і виховання нової людини, людини комуністичного суспільства. Програма КПРС ставить перед усією партією бойове завдання — виховувати радянський народ у дусі наукового комунізму, добиватися, щоб усі трудящі оволодівали ідеями марксистсько-ленінського вчення, глибоко розуміли хід і перспективи сучасного світового розвитку, правильно розбиралися в міжнародних і внутрішніх подіях, свідомо будували життя по-комуністичному. Суспільним наукам належить найпочесніше місце у здійсненні цього історичного завдання.

Нові, підвищені завдання стоять нині перед історичною наукою. ХХІІ з'їзд закликав істориків зосередити свої зусилля на дослідженні тих проблем історії, які дають можливість найпереконливіше «розкривати закономірний процес руху людства до комунізму, зміну співвідношення сил на користь соціалізму, загострення загальної кризи капіталізму, крах колоніальної системи імперіалізму і його наслідки, піднесення національно-визвольного руху народів»³. Йдеться, отже, про те, щоб повернути дослідників до вузлових проблем, що вимагають невідкладного вирішення, керуючись при цьому тим загальновідомим положенням, що в історії людства неактуальних епох немає. Все залежить від того, на якому науковому і політичному рівні висвітлюється те чи інше питання.

¹ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, стор. 111.

² Там же.

³ Там же, стор. 112.

Розгорнуте комуністичне будівництво означає новий етап у розвитку національних відносин в нашій країні. Комуністична партія дбає про всебічний розвиток економіки й культури всіх радянських націй і народностей, забезпечує їх все тісніше співробітництво і взаємодопомогу, згуртовує і зближує їх в усіх галузях життя. Завдання полягає в тому, щоб ще більше посилити виховання мас у дусі соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму, з усією більшовицькою неспримиренністю викорінювати найменші прояви націоналістичних пережитків, вести рішучу боротьбу проти національної обмеженості і винятковості, проти тенденцій ідеалізації минулого і затушовування соціальних суперечностей в історії народів, проти звичаїв і моралі, що заважають комуністичному будівництву. Це — безпосереднє завдання істориків, предметом дослідження яких є історія народів СРСР, історія окремих радянських республік.

Значне місце у вивченні історії СРСР займає дослідження історії українського народу. Його ведуть, насамперед, наукові установи і вищі навчальні заклади Української РСР, а також Інститут історії АН СРСР, наукові установи і окремі вчені Москви, Ленінграда, Мінська та інших міст нашої країни. Питання історії України знаходять своє відображення і на сторінках журналів «Вопросы истории» і «История СССР». За 1957—1961 рр. в них надруковано ряд статей, повідомлень та інших публікацій, в яких висвітлюються окремі питання різних періодів історії українського народу.

Ряд важливих питань боротьби трудящих за встановлення Радянської влади на Україні, боротьби проти іноземних загарбників та історії громадянської війни на Україні порушено в статтях М. І. Супруненка «Встановлення Радянської влади на Україні» («Вопросы истории», № 10, 1957), М. Є. Раковського «Крах австро-німецької окупації на Україні в 1918 році» («История СССР», № 2, 1961), П. М. Пономаренка «До питання про союз робітничого класу з середнім селянством на Україні в 1919—1920 роках» («Вопросы истории», № 12, 1958), Д. Я. Фрейліхера «Трудящі України в боротьбі з Врангелем» («Вопросы истории», № 7, 1960) та ін.

У статті М. І. Супруненка («Вопросы истории», № 10, 1957) розв'язується ряд важливих питань встановлення Радянської влади на Україні, події з'ясовуються на основі глибокого аналізу співвідношення класових сил. Автор вказує, що процес боротьби за перемогу соціалістичної революції в основних і головних своїх закономірностях відбувався на Україні так само, як і в усій країні, але разом з тим мав ряд характерних рис, обумовлених соціально-економічними і політичними особливостями. У статті підкреслюється, що промисловий розвиток України до 1917 р. був дуже значним в результаті зростання вугільної, залізрудної та металургійної промисловості. Перед першою світовою війною промисловість України давала понад 20% усієї промислової продукції Росії, в ній було зайнято 16% усіх робітників країни. Це, вказує автор, привело до створення численних і згуртованих пролетарських кадрів, зосереджених переважно у Донбасі, Харкові і Криворіжжі, які стали основною базою боротьби за владу Рад на Україні. Особливістю українського села було те, що тут прошарок куркулів і особливо заможних середняків, які переростали в куркулів, був вищий, ніж в інших областях країни. Ці верстви селянства разом з численною міською дрібною буржуазією становили головну опору буржуазно-націоналістичної контрреволюції й угодовських партій. Наявність буржуазно-націоналістичної контрреволюції зумовила затяжний характер боротьби за владу Рад на Україні.

На конкретних фактах автор переконливо показує участь широких мас трудящих у боротьбі за встановлення Радянської влади, організуючу і керівну роль більшовиків і особисто Володимира Ілліча Леніна в перемозі Радянської влади на Україні, братерську допомогу, що її подавав великий російський народ українському народові в його героїчній боротьбі проти численних внутрішніх і зовнішніх ворогів, нещадно викриває контрреволюційну, зрадницьку роль буржуазно-націоналістичної Центральної ради. У статті докладно розповідається про більшовизацію Рад і боротьбу більшовиків за скликання I Всеукраїнського з'їзду Рад, аналізуються його рішення і визначається його історичне значення в боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні.

Певний документальний матеріал зібрано у статті М. Є. Раковського. На його основі показано діяльність більшовицьких організацій у тилу австро-німецьких окупантів, наведено нові факти про партизанський рух у Балтському повіті і в Придністров'ї (Тилігуло-Березанський центр). У висвітленні інших важливих подій (повстання робітників Миколаєва і Херсона в березні 1918 р., залізничний страйк та ін.) автор, на жаль, обмежився переказом уже відомих в історичній літературі фактів. Слід також сказати, що деякі важливі питання у статті трактуються нечітко, інколи навіть неправильно. Автор вважає, що Центральна рада «остаточно себе викрила в очах мас і тому більше не потрібна була окупантам» (стор. 139). Цього дуже мало для характеристики Центральної ради. Насправді ж Центральна рада була розігнана тому, що не могла виконати взятих на себе перед окупантами зобов'язань по пограбуванню України, виявилася неспроможною придушити революційний рух трудящих мас. Переворот, здійснений окупантами при підтримці кадетсько-октябристських елементів всеросійської буржуазії і націоналістичної контрреволюції, означав, як відмічав В. І. Ленін, реставрацію буржуазно-поміщицького монархізму на Україні. Неправильно робить автор, зводячи боротьбу українського народу лише до «національно-визвольної боротьби проти австро-німецьких окупантів» (стор. 140), ігноруючи боротьбу трудящих мас України проти буржуазно-поміщицької націоналістичної контрреволюції.

Важливому питанню присвячена стаття П. М. Пономаренка. Конкретними даними автор доводить, що на Україні, як і в інших радянських республіках, після VIII з'їзду РКП(б) Комуністична партія твердо проводила курс на зміцнення союзу робітничого класу з середнім селянством, спираючись на бідноту при збереженні керівної ролі робітничого класу в цьому союзі. В статті непогано висвітлено організацію комбідів, показано їх значення як одного з важливих факторів у боротьбі за зміцнення союзу робітничого класу і селянства. Але стаття не позбавлена істотних недоліків і помилок.

Одним з недоліків статті є те, що в ній окремі питання теми висвітлюються у дусі застарілих положень, а також використовуються ненаукові методи для доведення деяких положень автора. Так, щоб «довести», нібито В. П. Затонський і О. М. Скрипник у 1919 р. проявляли сепаратистські тенденції в питанні взаємовідносин радянських республік, а М. О. Скрипник пізніше висував лозунг конфедерації, П. М. Пономаренко посилається на виступ Сталіна на IV нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік і областей в національному питанні, яка відбулася в червні 1923 р. В той же час з матеріалів наради та інших документів відомо, що М. О. Скрипник і В. П. Затонський як у 1919, так і в 1923 р. в усіх найважливіших питаннях національного будівництва займали правильну позицію. Далі П. М. Пономаренко пише, нібито політичні директиви Центрального Комітету

РКП(б) Центральному Комітетові КП(б)У в питанні про ставлення до середняка лишилися проектом. Насправді ж у грудні 1920 р. ці директиви схвалив ЦК РКП(б)⁴. Стаття має й деякі інші недоліки.

Науковий інтерес становить змістовна стаття Д. Я. Фрейліхера. Воєнно-стратегічна історія боротьби з Врангелем достатньо висвітлена в радянській історіографії, і автор цього питання не торкається, а зосереджує увагу на розкритті ролі робітничого класу і трудового селянства в розгромі Врангеля. У статті яскраво і переконливо показано організуючу роль Комуністичної партії, профспілок, комсомолу і комітетів незможних селян у мобілізації сил на розгром Врангеля, докладно висвітлено господарське будівництво, без чого був неможливий успішний розгром ворога. Автор говорить, що для організації швидшого розгрому «чорного барона» з ініціативи комуністів проводились суботники, недільники, «тижні допомоги фронту» та ін. На підприємствах Донбасу створювались бригади і групи, які переходили на ударні темпи роботи. На основі нових документів у статті досить глибоко і всебічно показано дружбу народів, її значення для долі українського народу.

Цікаве і дуже важливе питання висвітлюється в статті М. І. Куліченка «Роль В. І. Леніна в створенні й зміцненні державного союзу Радянської Росії і Радянської України в 1917—1922 рр.» («Вопросы истории», № 4, 1961). На великому документальному матеріалі, в тому числі й досі не опублікованому, автор яскраво і переконливо показав велич Володимира Ілліча Леніна як державного діяча, творця Української Радянської соціалістичної держави, значення дружби російського і українського народів для перемоги над внутрішніми і зовнішніми силами контрреволюції.

Серед матеріалів, в яких висвітлюється боротьба трудящих за перемогу і зміцнення Радянської влади, є огляд «Документи з історії Жовтневої революції в національних районах» («Вопросы истории», № 7, 1958). В ньому розглядаються і ті збірники документів, що присвячені встановленню і зміцненню Радянської влади на Україні, зокрема збірники документів «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине» (т. I і II), «Борьба за власть Советов в Донбассе», «Октябрь в Екатеринославе», «Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917—1919 гг.)» та ін. Всі ці збірники загалом оцінюються позитивно.

Якщо важливі питання історії великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні знайшли певне відображення на сторінках журналів, то цього не можна сказати про питання господарського і культурного будівництва та керівної ролі Комуністичної партії у здійсненні соціалістичних перетворень на Україні. Окремі питання соціалістичного будівництва на Україні висвітлюються лише в статтях І. І. Коломійченка «Створення тракторної промисловості в СРСР» («История СССР», № 1, 1957), Г. Г. Морехіно «Відбудова народного господарства Радянського Союзу на визволеній території в період Великої Вітчизняної війни» («Вопросы истории», № 8, 1961) та в кількох рецензіях.

У статті І. І. Коломійченка наводяться цікаві факти про тракторобудування на Україні, вказується, що понад сто підприємств країни постачали устаткування та матеріали Харківському Тракторобуду. Г. Г. Морехіна наводить цікаві факти і дані про відбудову промисловості Радянської України в ході Великої Вітчизняної війни, підкреслює значення дружби народів у цій справі. Так, з 4,5 млрд. крб., що були

⁴ «Нариси історії Комуністичної партії України», К., 1961, стор. 270.

вкладені в 1943—1945 рр. у вугільну промисловість Європейської частини СРСР, 3,1 млрд. крб. витрачено на відбудову Донбасу.

Неоціненне значення для виховання трудящих у душі радянського патріотизму має глибоке розкриття героїзму радянських людей, діяльності Комуністичної партії в роки Великої Вітчизняної війни. Тематика цього періоду знайшла певне відображення на сторінках журналів. Надруковано статті М. З. Данилюка «Трудовий подвиг колгоспного селянства України в роки Великої Вітчизняної війни» («Вопросы истории», № 6, 1959), З. А. Богатиря «Рейд партизанів на правобережжя Дніпра» («История СССР», № 2, 1961), А. М. Самсонова «Про партизанський рух у 1942 р.» («История СССР», № 3, 1959) та ін.

Трудовий подвиг українського селянства перших днів фашистського вторгнення на територію України до її окупації і потім в період вигнання гітлерівських загарбників — питання актуальне, ще мало досліджене в історичній літературі. М. З. Данилюк на значному документальному матеріалі показує, як, незважаючи на надзвичайні труднощі, породжені війною, у 1941 р. було майже завершено збирання багатого врожаю. За межі України на кінець вересня 1941 р. було вивезено 2146 тис. т зерна та інших сільськогосподарських продуктів, евакуйовано 14,2% загальної кількості коней, 30,9% — свиней, 65,3% — великої рогатої худоби тощо. У статті наводяться дані про величезну шкоду, заподіяну німецько-фашистськими загарбниками сільському господарству України (88,1 млрд. крб. у старому масштабі цін), численні приклади трудового героїзму колгоспного селянства. У 1944 р. трудівники сільського господарства України здали понад план у фонд Радянської Армії 33 млн. пудів хліба. Автор підкреслює виняткову роль жінок, які становили тоді 77,2% загальної кількості працездатного сільського населення. В цілому стаття цікава і написана на достатньому науковому рівні.

Стаття активного учасника партизанського руху З. А. Богатиря присвячена одному з надзвичайно важливих періодів народної партизанської війни в тилу німецько-фашистських загарбників — славному героїчному рейду партизанських з'єднань О. М. Сабурова і С. А. Ковпака восени 1942 р. на Правобережжя України. За даними автора, під час рейду народні месники здійснили 67 бойових операцій, в результаті яких знищили 1157 ворожих солдатів і офіцерів, захопили значні трофеї. Успішні бойові дії партизанів підносили їх авторитет, наводили жах на ворога. Почастішали випадки дезертирства і втечі поліцаїв до партизанів. За період рейду партизанські з'єднання значно поповнились відданими радянськими людьми (з'єднання збільшилось з 1620 до 2800 чоловік). Автор зробив ряд цікавих висновків і узагальнень. Він справедливо вважає, що рейд був передвісником могутнього розмаху народної війни, новим її етапом.

Кілька повідомлень, рецензій і оглядів, що їх надрукували журнали, присвячені історії України періоду капіталізму. Серед них найбільший інтерес становить повідомлення І. О. Гуржія і В. Г. Сарбея «В. І. Ленін про деякі питання історії України» («История СССР», № 2, 1960). У порівняно невеликій за розміром статті автори зуміли проаналізувати майже всі найважливіші праці В. І. Леніна, в яких тією або іншою мірою порушуються питання історії України. У статті правильно підкреслюється, що В. І. Ленін «був не тільки вождем а й істориком робітничого руху в Росії, в тому числі і на Україні» (стор. 173). Автори переконливо показали значення ленінських праць для вивчення соціально-економічної історії України, а також для вивчення історії робітничого і селянського руху на Україні у другій половині ХІХ—на початку

XX ст. У статті підкреслюється глибоко теоретичне і політичне значення праць В. І. Леніна, спрямованих на викриття українських буржуазних націоналістів типу П. Юркевича в роки реакції та революційного піднесення (1907—1914), дружби українського та російського народів у боротьбі за владу Рад.

Повідомлення Д. П. Пойди «Заворушення чиншовиків і чиншова реформа 1886 року на Правобережній Україні» («История СССР», № 2, 1957) присвячене важливому і до того ж ще не висвітленому в історичній літературі питанню. Зібравши значний документальний, переважно архівний матеріал, автор зумів визначити загальну кількість чиншовиків у краї (85 417 сімей і 464 343 душі), навів численні факти про тяжке становище цих одвічних орендарів, підкреслив, що внаслідок наполегливої боротьби чиншовиків (за даними автора, протягом 70-х років заворушення відбулися у 42 населених пунктах) була проведена реформа 1886 р. За чиншовиками визнавалось 138 740 дес. землі (в середньому на чиншовика 1,98 дес.). Автор вважає, що чиншова реформа мала більш послідовний буржуазний характер у порівнянні з реформою 1861 р., бо чиншовики після реформи перебували в меншій правовій і економічній залежності, ніж колишні поміщицькі селяни.

Питання аграрної історії України другої половини XIX ст. висвітлюються у повідомленні І. С. Лободи «Аграрне перенаселення на Лівобережній Україні в кінці XIX століття» («История СССР», № 5, 1958), написаному на матеріалах Полтавської і Чернігівської губерній. Жаль, що автор використав переважно відомі друковані джерела. Це, зрозуміло, не дало йому можливості більш повно висвітлити питання проблеми. Розглядаючи відхідництво, яке після реформи набрало широкого розмаху, автор твердить, що воно було прогресивним явищем, але чому саме, не з'ясовує.

У повідомленні Л. В. Сохань і П. С. Соханя «Поширення творів Маркса, Енгельса, Леніна на Харківщині в 1905—1917 рр.» («История СССР», № 2, 1959) наводиться багато цікавих фактів про поширення на Харківщині творів класиків марксизму-ленінізму, зокрема творів В. І. Леніна. Наводяться також цікаві дані про розповсюдження газети «Правда» та іншої марксистської літератури. В цілому ж повідомлення цікаве і заслуговує позитивної оцінки. У повідомленні Ю. І. Киринова «Страйкова боротьба робітників Катеринославської губернії в роки першої світової війни (липень 1914—лютий 1917 рр.)» («История СССР», № 4, 1960) уточнюються дані про кількість страйків у губернії. За підрахунками автора, за період з липня 1914 по лютий 1917 рр. на Катеринославщині відбулося 170 страйків, з них 143 економічних і 27—політичних.

В огляді Л. М. Іванова «До питання про формування пролетаріату України» («Вопросы истории», № 6, 1957) дається позитивна оцінка праць О. О. Нестеренка «Очерки истории промышленности и положение промышленного пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в.», Ф. Є. Лося «Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба», кандидатської дисертації О. С. Компан «Формирование рабочего класса железорудной и металлургической промышленности юга Украины 80—90-х гг. XIX в.» та ін., вказується на те, що в них поставлено важливу і потрібну проблему, використано великий фактичний, переважно архівний матеріал і тим самим зроблено крок вперед у вирішенні важливого питання історії України періоду капіталізму.

В рецензії М. Є. Найдьонова («Вопросы истории», № 2, 1961) розглядається праця М. Н. Лещенка «Крестьянское движение на

Україне в зв'язі з проведенням реформи 1861 г.». Автор в цілому дає високу оцінку дослідженню, вважає, що монографія М. Н. Лещенка є першою в радянській історіографії працею, в якій висвітлено не лише історію селянського руху на Україні в 60-х роках, а й історію падіння кріпосного права в українських губерніях. За багатством і різноманітністю фактичного матеріалу, а також проблематикою, вказує рецензент, за методом аналізу фактів та їх узагальненням монографія є, безперечно, цінним вкладом у радянську історіографію.

Журнали надрукували ряд статей, повідомлень і рецензій з історії України періоду феодалізму. Цікавому питанню присвячена стаття В. Д. Отамановського «Розвиток міського ладу на Україні в XIV—XVII ст. і Магдебурзьке право» («Вопросы истории», № 3, 1958). У статті правильно вказується, що на Україні до введення Магдебурзького права існував самобутній міський лад, заснований на традиціях і нормах древньоруського і українського побутового права, що не привілей Магдебурзького права визначили правове становище українських феодальних міст та форм міського ладу, а їх економічний розвиток. Автор підкреслює, що для українського міста, як і для російського, завжди були чужими норми середньовічно-католицького права, що Магдебурзьке право в руках польських королів було засобом, за допомогою якого вони прагнули розірвати віковічні зв'язки українського народу з російським, ідеологічним знаряддям поневолення українського народу. В цілому стаття цікава. В ній по-новому висвітлюється ряд питань історії українського міста. Проте слід зауважити, що повністю ігнорувати роль Магдебурзького права в житті українських міст не можна.

Значний науковий інтерес становить стаття О. І. Барановича «Спустошення і відбудова Правобережної України в другій половині XVII і на початку XVIII ст.» («История СССР», № 5, 1960). Відомо, що Грушевський та його однодумці, «обгрунтовуючи» свою «теорію» про безкласовість українського народу, твердили, що «боротьба з Степом протягом віків віднімала всю енергію народу». Польська шляхетська і буржуазно-націоналістична історіографія, намагаючись обгрунтувати претензії польського дворянства на Правобережну Україну, теж проповідувала теорію «пустель» і доводила, що життя у край принесли польські магнати. У статті спростовується безпідставність цих теорій, доводиться, що ніякого повного спустошення Правобережної України не було, хоч, звичайно, в південній її частині руйнування були великі. Але не польські магнати і шляхта, а народ, трудящі України, піднімали край з руїн. Автор правильно вказує, що феодалі, жорстоко експлуатуючи народні маси і відбираючи у них час і засоби, гальмували відбудову країни. Те, що питання, порушені в статті, мають не тільки важливе наукове, а й політичне значення, свідчать відзиви, які надійшли до редакції від радянських читачів (див. «История СССР», № 4, 1961).

Нові цікаві факти спільної боротьби українського і російського народів проти шведських загарбників на початку XVIII ст. наводяться у повідомленні В. Є. Шутото «Про листи населення України російському уряду у зв'язку з зрадою Мазепи» («История СССР», № 2, 1961). Буржуазні націоналісти у своїй писанині замовчують спільну боротьбу українського і російського народів проти шведських загарбників. Вони також твердять, нібито листи населення України російському уряду були наслідком боязні російських військ, дворушницьким актом. В. Є. Шутотой наводить і аналізує ряд листів від населення міст Лівобережної України (Лубни, Лохвиця, Миргород та ін.), переконливо показує, що український народ рішуче відмежувався від гетьманської зради і закликав російський уряд у готовності спільно з російським народом вест

непримиренну боротьбу проти зрадників та іноземних загарбників. Все в листах, вказує автор, говорилося чистосердечно і щиро. Підтвердженням цього були славні бойові діла українського народу, його мужність і стійкість у боротьбі, що розгорнулася на Україні проти шведських загарбників.

Стаття О. О. Нестеренка «Первісне нагромадження капіталу на Україні» («Вопросы истории», № 11, 1958) є першою спробою в історичній літературі висвітлити процес первісного нагромадження капіталу на Україні. Автор правильно зазначає, що «тільки виникнення багатств внаслідок застосування найманої праці у виробництві означає перехід до капіталізму». На Україні концентрація багатств здійснювалась різними способами: пожалування царів, гетьманів і полковників землями, млинами, мануфактурами і т. д., торгівля і лихварство, розбій, війни, податки, відкуп, експлуатація робітних людей. У статті наводяться численні приклади збагачення представників козацької старшини (М. Міклашевський, брати Василь і Іван Ханенки, Я. Лизогуб, А. Гамалія та ін.), які збили величезні капітали. Другою важливою стороною нагромадження капіталу є, як відомо, відокремлення безпосереднього виробника від засобів виробництва. Автор наводить приклади створення на Україні уже в дореформений період кадрів вільнонайманих робітників. Обезземелення селянства, розорення дрібних ремісників — суть первісного нагромадження. У статті вміщено цікаві (правда, уже відомі з праць) факти обезземелення селянства. Насильна експропріація в селян землі, як основного засобу виробництва, що почалась задовго до реформи 1861 р., одержала своє завершення після реформи. Говорячи про особливості первісного нагромадження капіталу на Україні, автор підкреслює, що ці особливості полягали «головним чином у формі збагачення, з одного боку, і формуванні пролетаріату, з другого». Але це ж закон капіталізму, і він скрізь діє однаково. Характерних же особливостей первісного нагромадження капіталу на Україні автор по суті не розкриває.

Надруковано ряд рецензій на праці, присвячені окремим важливим періодам і питанням історії феодалізму на Україні. Дві рецензії опубліковано на монографію І. О. Гуржія «Зародження робітничого класу України» (Г. І. Підлужцького — «Вопросы истории», № 7, 1961, і П. Г. Риндзюньського — «История СССР», № 3, 1959). Автори дають високу оцінку монографії — першій в радянській історіографії праці, в якій висвітлюється процес зародження робітничого класу на Україні. В цілому позитивна оцінка дається праці В. А. Дядиченка «Нариси суспільно-політичного ладу Лівобережної України кінця XVII—початку XVIII ст.» в рецензії В. Л. Романовського («История СССР», № 6, 1960). Водночас рецензент відзначає, що автор не використав багатьох матеріалів і це не дало йому можливості з достатньою глибиною розкрити ряд питань теми.

Ряд рецензій присвячено працям, в яких йдеться про суспільно-політичний рух на Україні в 40—50-х роках XIX ст. Так, у рецензії С. О. Нікітіна розглядається праця П. А. Зайончковського «Кирилло-Мефодиевское общество» («Вопросы истории», № 2, 1960). Даючи в цілому позитивну оцінку праці, рецензент зауважує, що автор монографії неправильно розглядає Т. Г. Шевченка єдиним представником революційного напрямку в товаристві. Те, що Т. Г. Шевченко був найбільш послідовним революціонером товариства — незаперечний факт, але ж безсумнівним є й те, що М. І. Гулак, М. І. Савич та деякі інші члени товариства також стояли на революційних позиціях, були готові до будь-яких методів боротьби проти самодержавства. Отже, рецензент

має рацію, коли вважає «сумнівною спробу» П. А. Зайончковського хаактеризувати все товариство (за винятком Т. Г. Шевченка) як таке що стояло на ліберально-реформістських позиціях. Рецензія В. А. Дьякова («История СССР», № 6, 1961) присвячена працям про революційних демократів на Україні, що вийшли з друку в 1957—1960 рр. У ній правильно зауважується, що у висвітленні революційних гуртків і організацій, які існували на Україні в кінці 50—на початку 60-х років XIX ст., «панує повна нерозбериха не тільки щодо чисельності, хронологічних рамок і кола їх діяльності, а й навіть і щодо їх назв» (стор. 179) Високу оцінку дає С. Я. Боровой праці С. І. Дружиніної «Северное Причерноморье в 1775—1800 гг.» («История СССР», № 3, 1960), і якій на основі переважно нових, вперше введених у науковий обіг джерел показано процес заселення і освоєння краю, спустошеного турецько-татарськими набігами. Освоєння Північного Причорномор'я — трудовий подвиг українських і російських народних мас. Цілком можна погодитись з автором рецензії, що книга є серйозним вкладом у вивчення історії Півдня України.

Огляд матеріалів, опублікованих у журналах «Вопросы истории» «История СССР» за 1957—1961 рр., свідчить про те, що питанням історії України, правда не всіх періодів, приділялась певна увага. Журнали широко відомі в СРСР і за його межами, висвітлюючи на своїх сторінках питання історії України, знайомлять широку громадськість з героїчним минулим і сучасним українського народу, з його самовідданою творчою працею в ім'я торжества комунізму. Журнали подали конкретну допомогу «Українському історичному журналу», надрукувавши два огляди вміщених у журналі матеріалів («Вопросы истории», № 2, 1959, та «История СССР», № 1, 1962), в яких даються цінні поради для піднесення науково-теоретичного рівня журналу. Та проте хотілося б бачити на сторінках центральних історичних журналів більше матеріалів з важливих питань історії України, особливо радянського періоду.

Зважаючи на те, що Донбас, Криворіжжя та інші промислові райони України мають виняткове значення для розвитку економіки СРСР, хотілося б, щоб на сторінках союзних журналів публікувались статті про соціалістичне перетворення цих районів. На Україні в період будівництва соціалізму виникло багато нових форм соціалістичного змагання у народному господарстві. Бажано, щоб журнали якоюсь мірою висвітлили і ці питання. Варто, щоб журнали вмістили ряд узагальнюючих статей про рух колективів та ударників комуністичної праці, про трудовий вклад українського народу, як і трудящих інших Радянських республік в побудову комунізму. Журнали мають націлювати істориків нашої країни на об'єднання сил для висвітлення важливих питань у галузі національних відносин, розкриття джерел дружби народів СРСР. Хотілося б побачити на сторінках журналів статті, в яких показувалась би роль Української РСР на міжнародній арені, співробітництво Української РСР з країнами соціалістичного табору.

Українська РСР є складовою і невід'ємною частиною великого багатонаціонального Радянського Союзу. Викриття фальсифікацій її історії, що ведеться на сторінках зарубіжних буржуазних і націоналістичних видань, не може не знайти відображення на сторінках «Вопросов истории» і «Истории СССР». Останнім часом матеріали, що викривають намагання зарубіжних буржуазних істориків «спростувати» марксизм-ленінізм, паплюжити історію СРСР і України, на жаль, зустрічаються в журналах рідко. А статті такі потрібні.

«Неодмінною умовою розвитку науки,—говориться в Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу,— є вільні, товариські дискусії,

що сприяють творчому розв'язанню назрілих проблем»⁵. Подібні дискусії журналами організовувались, але вони майже зовсім обходили матеріали з історії України. Одним з надійних і випробуваних шляхів поліпшення висвітлення питань історії України є зміцнення зв'язків з науковою громадськістю, всебічне розширення авторського активу.

Корисну і потрібну справу роблять журнали, приділяючи велику увагу рецензуванню нових книг. Але рецензування окремих видань, що вийшли в Москві, на Україні та інших містах СРСР з окремих питань, не дає повного уявлення про стан історичної науки на Україні. Широкі огляди джерел та літератури з питань історії України є дійовим засобом обміну досвідом у розробленні важливих проблем, а також у координації наукових досліджень. Хотілося б, щоб журнали частіше давали такі оглядові статті.

*М. І. ГОРЛАЧ,
Л. В. ОЛІЙНИК*

СПЕЦІАЛЬНІ НОМЕРИ ПОЛЬСЬКИХ ЖУРНАЛІВ

Урочисто й радісно відзначив польський народ у січні 1962 р. 20-річчя Польської робітничої партії (ППР) — цього бойового, передового загону робітничого класу Польщі, славної попередниці Польської об'єднаної робітничої партії. Створена в січні 1942 р., ППР відіграла винятково важливу роль у боротьбі польського народу за національне і соціальне визволення в роки другої світової війни, за встановлення в країні народно-демократичного ладу, за здійснення величезної ваги революційних перетворень у перші післявоєнні роки.

До цього славного ювілею центральні і воеводські видавництва Польської Народної Республіки (ПНР) випустили велику кількість літератури — монографічних досліджень, збірників статей, науково-популярних брошур, спогадів тощо, — значна частина якої вже здобула оцінку на сторінках польської преси. Випустили до знаменної дати свої спеціальні номери й два історичні журнали, які виходять чотири рази на рік: «З поля валькі» (1961, № 4), який є органом Інституту історії партії при ЦК ПОРП, і «Войськови пшегльонд гісторични» (1962, № 22) — орган Військово-історичного інституту Міністерства національної оборони ПНР.

Звичайно, в коротенькій замітці неможливо переказати зміст двох журнальних номерів, обсяг кожного з яких становить близько 50 друкованих аркушів. Тому звернімо увагу читача лише на найголовніші матеріали, вміщені в згаданих журналах. Спинимось спочатку на спеціальному номері кварталника «З поля валькі».

Мабуть, найкраще враження в розділі «Статті» справляє ґрунтовне дослідження Маріана Маліновського⁶ «Формування програмних основ польського комуністичного руху в 1939—1942 рр.» Як видно з назви і хронологічних рамок статті, вона висвітлює найменш досліджений період в історії польського революційного і робітничого руху — від трагічного розпуску Комуністичної партії Польщі, який стався влітку 1938 р. в умовах, породжених культом особи Сталіна, і до січня 1942 р., коли було утворено ППР.

⁵ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», стор. 113.

⁶ Маріан Маліновський є автором ряду змістовних праць про діяльність польських комуністів у перший період після польсько-німецької війни 1939 р. Див., зокре-

Автор статті розповідає про такі маловідомі факти, як діяльність у Парижі, починаючи з перших місяців 1939 р., так званої Ініціативної групи, завдання якої полягало в підготовці кадрів і опрацюванні планів відновлення марксистської робітничої партії в Польщі; як спеціальне рішення Виконкому Комінтерну від 16 травня 1939 р. про необхідність швидкого відновлення революційної робітничої партії в Польщі і про утворення тимчасового керівного центру, що повинен був, спираючись на актив комуністів у країні, створити єдину і централізовану партійну організацію; як нарада в Москві в тому ж таки травні поляків-комуністів. Значний інтерес становить також розповідь про діяльність створеної в середині 1941 р. у Москві Ініціативної групи, яка поставила своїм завданням створення в Польщі робітничої партії марксистсько-ленінського типу, про те, як на одному із засідань цієї групи було вирішено назвати створювану партію Польською робітничою партією, про вироблення членами групи тексту програмної декларації ППР, опублікованої в січні 1942 р. у Варшаві.

З великим інтересом читається стаття Фридерика Збіневича «Роль польських комуністів в організації та діяльності Спілки польських патріотів і польських збройних сил в СРСР (травень 1942—липень 1944 рр.)», написана на основі, передусім, архівних документів Спілки польських патріотів і Центрального бюро польських комуністів у Радянському Союзі, польської армії в СРСР і Польського партизанського штабу, який перший час діяв на території України (в районі м. Ровно). Наскільки відомо авторові цих рядків, який свого часу писав про діяльність Спілки польських патріотів і взагалі про польську прогресивну еміграцію в СРСР у роки другої світової війни, стаття Ф. Збіневича є ґрунтовним дослідженням про ту винятково велику роль, що її відіграли польські комуністи у формуванні і зміцненні дивізії ім. Тадеуша Костюшка та інших польських дивізій, створених на землі братнього радянського народу з його безкорисливою допомогою.

Не буде перебільшенням сказати, що найбільше зацікавлять дослідника новітньої історії Польщі матеріали, вміщені в розділах «Документи» і «Спогади». В першу чергу, варто назвати добірку радіограм ЦК ППР на ім'я голови Виконкому Комінтерну тов. Георгія Димитрова, які охоплюють період з червня 1942 р. до січня 1943 р. З першої телеграми видно, що вже через п'ять місяців після створення ППР налічувала чотири тисячі членів, а її збройна сила — Гвардія людова — три тисячі чоловік, що партія, поділена в організаційному відношенні на десять округів, видавала три центральних і п'ять місцевих газет. Чимало цікавих даних міститься в інформації представника ЦК ППР Маріана Спихальського на зборах польських комуністів у Москві в червні 1944 р., а також у звітах діячів ППР про перші дні народної влади у Варшаві, Радомі, Лодзі, на Західному Помор'ї.

В розділі «Спогади» опубліковано вісім матеріалів, кожний з яких по-своєму цікавий і висвітлює, як правило, найменш досліджені сторінки історії польського революційного робітничого руху. На нашу думку, найбільше нових даних вводить у науковий обіг Юзеф Ковальський. Надрукований уривок з його спогадів присвячений діяльності польської радіостанції ім. Тадеуша Костюшка. Автор спогадів, мабуть,

ма, М. Malinowski, Z dziejów powstania Polskiej partii robotniczej, Warszawa, 1958; його ж, Komuniści polscy w walce o odbudowę rewolucyjnej partii i program wyzwolenia (X 1939—I 1942), Warszawa, 1961; його ж, W obronie stolicy, Warszawa, 1960.

вперше в літературі, говорить, що співробітники радіостанції ім. Тадеуша Костюшка (Зофія Дзержинська, Вацлав Левіковський, Стефан Вербловський, Юліуш Бургін, Юзеф Ковальський, Юзеф Ольшевський, Тадеуш Данішевський та ін.) працювали під безпосереднім керівництвом Виконкому Комінтерну. Цікаво відзначити, що тексти передач радіостанцій ім. Костюшка за час з жовтня 1941 р. до липня 1944 р., які становлять загалом 28 товстих томів, зараз зберігаються в Архіві Інституту історії партії при ЦК ПОРП.

Заслугують на докладну увагу цікаві спогади одного з членів другої Ініціативної групи Ядвіги Людвінської, яка в травні 1942 р. була скинута на парашуті над територією Краківського воєводства і яка діяла також на Жешовщині і в Мазовше; старого діяча Компартії Польщі, делегата її І з'їзду в 1918 р. Влодзімежа Домбровського, який також брав участь у першому організаційному засіданні ППР; Ядвіги Іссат-Кошутської, Павла Вояса, Фелікса Барановського та ін. Чимало цінного знайде читач і в інших розділах журналу — «Бібліографічні статті й матеріали», де, до речі, міститься з багатьма коментарями автобіографія одного із засновників ППР, першого секретаря її Центрального Комітету Марцелі Новотка, і «Рецензії», де надруковано докладний огляд праць, які вийшли з друку протягом останніх п'яти років і які присвячені діяльності ППР, Гвардії людової, Армії людової, Крайової Ради Народової і Спілки боротьби молодих під час німецько-фашистської окупації (автор огляду — Марія Турлейська).

Дещо пізніше з'явився спеціальний номер квартальника «Войскови пшегльонд гісторични», який, подібно до журналу «З поля валькі», складається з статей, повідомлень, документів і спогадів. Серед статей привертають увагу серйозні дослідження військових істориків Ігнаци Блюма («Роль партії в організації та формуванні Війська Польського») і Вальдемара Тушинського («Здійснення оперативних планів Армії людової в партизанських діях на Люблінщині і Келеччині в 1944 р.»). Обидва автори давно працюють над тими темами, які вони висвітлюють на сторінках журналу, кожному з них належить по кілька книг. Загалом непогане враження залишається і від статті Богдана Гілленбрандта, присвяченої бойовим діям другої бригади Армії людової.

Як і в квартальнику «З поля валькі», дуже цінними у науковому і пізнавальному відношеннях є спогади. Серед їх авторів ми бачимо колишнього віце-міністра оборони ПНР, генерала армії Станіслава Поплавського, партизанських командирів Густава Алека-Больков'яка, Єжи Півоварєка та ін. З документів слід назвати, передусім, добірку матеріалів про діяльність Польського партизанського штабу, керівником якого був нинішній голова Державної Ради ПНР Александр Завадський.

На закінчення хотілося б відзначити бібліографічний показчик матеріалів по історії ППР, Гвардії людової, Армії людової і Спілки боротьби молодих в період тимчасової гітлерівської окупації, а також великого формату карти, на яких зображено бойові дії Гвардії людової і Армії людової. В цілому розглянуті номери двох польських історичних журналів становлять значну наукову цінність і не можуть не зацікавити всіх, хто в тій чи іншій мірі займається вивченням героїчного минулого братнього польського народу.

ПІСЛЯВОЄННА ІСТОРІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО РАДЯНСЬКОГО МІСТА

Міста нашої Вітчизни є важливими адміністративними, промисловими і культурними центрами. Тому цілком закономірно, що висвітлення минулого й сучасного міста становить певний інтерес для дослідників-істориків. За післявоєнні роки опубліковано фундаментальні праці з історії найбільших міст СРСР — Москви, Ленінграда, Мінська та ін. Видано двотомну «Історію Києва»¹, в якій висвітлено минуле і сучасне столиці Радянської України. За останній період вийшли й інші праці з історії Києва радянського періоду². Досить ґрунтовно досліджується минуле і сучасне великих обласних промислових і культурних центрів України — Харкова, Львова, Одеси. Історію радянського Харкова вивчає Г. М. Окладной³. Значну увагу приділяють цьому місту також інші дослідники⁴. Змістовні книжки і статті про Львов написано до його 700-річчя⁵. Радянський період в центрі уваги істориків Одеси⁶. Написано змістовну працю з історії міста-героя Севастополя в двох томах (другий том присвячено радянському періоду 1917—1957 рр.) та інші монографії про це місто⁷. Історики підготували книги, брошури і статті про минуле і сучасне ряду обласних центрів України — Луганська, Чернігова, Херсона, Луцька, Житомира, Черкас та ін.⁸ Про значне вивчення історії українського радянського міста за останні роки свідчить ряд опублікованих історичних нарисів⁹. Отже, радянські історики досліджують історію різних міст України.

¹ «Історія Києва», В двох томах, т. I, 1960, 802 с.; т. II, 1960, 946 с.

² І. Д. Мишко, Київ, Короткий історичний нарис, К., 1954, 116 с.; І. Старовойтенко, Соціалістичний Київ, К., 1958, 256 с.; О. І. Давидов, Роста і квітне соціалістичний Київ, К., 1961, 135 с.; И. Михайлов, Столица Украины, журн. «Советская Украина», 1957, кн. 8, стор. 137—143.

³ Г. М. Окладной, Социалистический Харьков, Харьков, 1951, 200 с.; Итого ж, Очерки по истории развития советского Харькова, Харьков, 1956, 360 с. (фактично друге виправлене й доповнене видання першої книги).

⁴ В. Астахов, Ю. Кондуров, Пролетариат Харькова в борьбе за победу Октября, Харьков, 1957, 182 с.; А. Ф. Михайлик, Харькову 300 лет, Краткий историко-экономический очерк, Харьков, 1958, 150 с.; В. Гавриленко, Місто трудової слави, журн. «Прапор», 1956, № 6, стор. 87—94.

⁵ «Нариси історії Львова», Львів, 1956, 440 с.; «Історія Львова, Короткий нарис», Львів, 1956, 294 с.; І. Крип'якевич і Г. Ковальчак, На порозі восьмого століття, журн. «Жовтень», 1956, № 9, стор. 94—106.

⁶ «Одесса, Очерк истории города-героя», Одесса, 1957, 320 с.; Г. Ф. Ладвищенко, Місто, в якому ми живемо, Одесса, 1959, 46 с.; А. В. Фадеев, Подвиг Одессы, М., 1960, 79 с.; А. Д. Борисов, Одесса — город-герой, М., 1954, 80 с.

⁷ «История города-героя Севастополя 1783—1917», ч. I, К., 1960, 364 с., ч. II, К., 1958, 339 с.; Г. Сьомін, Революційний Севастополь, К., 1958, 212 с.; Г. И. Семин, Город-герой Севастополь, Исторический очерк, Симферополь, 1958, 254 с.; Людмила Павличенко, Героическая быль, Оборона Севастополя 1941—1942 гг., М., 1958, 72 с.; Е. Кельнер, Героическая оборона Севастополя, 1941—1942, Симферополь, 1958, 160 с.; П. И. Мусьяков, Город-герой Севастополь, М., 1954, 32 с.

⁸ И. Премыслер, Луганск, журн. «Советская Украина», 1957, кн. 8, стор. 144, 150; М. Т. Яцура і І. І. Єдомаха, Чернігів, К., 1958, 136 с.; Л. В. Данилов, Наш Херсон, Херсон, 1960, 80 с.; «Луцьк (Нарис історії міста)», Луцьк, 1959, 120 с.; Л. А. Коваленко, Житомир (Історичний нарис), Житомир, 1951, 47 с.; С. Найден, Рідне місто (про минуле і сучасне Черкас), альманах «Дніпрові зорі», 1956, № 2, стор. 145—152.

⁹ Ф. Т. Гусаров і Л. И. Чуистова, Керчь, Историко-краеведческий очерк, Симферополь, 1955, 248 с.; Ю. А. Клочков, Славянск, Историко-публицистический

Праці про міста відрізняються за своїм характером. В таких ґрунтовних колективних творах, як «Історія Києва», «История города-героя Севастополя», «Нариси історії Львова», «Одесса», велика увага приділяється радянському періоду. Значне місце займають ювілейні видання. Зокрема, до 40-річчя Жовтневої революції було видано праці про міста — Одесу, Севастополь, Ялту, Умань, Білу Церкву та ін.

Ряд творів здебільшого розраховано на певні кола читачів. Так, брошура про Чернігів (в-во «Радянська школа») призначена для вчителів, які проводять з учнями краєзнавчу роботу; про Житомир (видання обласного відділення товариства для поширення політичних і наукових знань Української РСР), відзначається популярним викладом історії міста і розрахована на широкі кола читачів. Розділи, присвячені дослідженню історії українського радянського міста, звичайно побудовані за загальноприйнятою в радянській історіографії періодизацією. Здебільшого в них чітко виділяються три періоди, які відповідають найважливішим етапам нашої країни: перший період — 1917 р. — червень 1941 р.; другий — червень 1941—1945 рр.; третій — 1946 р. — рік видання твору. У великих працях (з історії Києва, Харкова, Одеси та інших міст) виділяють такі періоди: перший — боротьба за встановлення і зміцнення Радянської влади в місті (1917—1918 рр.); другий — місто в роки громадянської війни та іноземної інтервенції (1918—1920 рр.); третій — відбудова народного господарства і культури, (1921—1925 рр.); четвертий — соціалістичні перетворення (1925 — червень 1941 рр.); п'ятий — місто у Великій Вітчизняній війні; шостий — відбудова і дальший розвиток економіки і культури міста (1946 р. — рік видання твору). Проте в періодизації історії західноукраїнських міст, що довгі роки були відірвані від Вітчизни, є свої особливості. Так, «Нариси історії Львова» містять розділ «Боротьба трудящих Львова за Радянську владу (1918—1939 рр.)», який входить до частини «Львів в епоху капіталізму». І це цілком виправдано. Тоді коли трудящі Радянської України після перемоги Жовтневої революції будували соціалістичне суспільство, у Львові та інших містах і селах Західної України залишався капіталістичний лад. Довоєнному радянському періоду у Львові (1939—1941 рр.) присвячено розділ «Возз'єднання Західної України в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі і перші успіхи соціалістичного будівництва у Львові». Далі періодизація історії Львова та інших західноукраїнських міст у цілому збігається з загальною періодизацією минулого України.

Заслуговують на увагу деякі особливості періодизації історії західноукраїнських міст, що на час Жовтневої революції входили до складу Росії. Тут для історичного процесу 1917—1920 рр. характерні основні події, якими жила вся наша Вітчизна. Тому в нарисі історії міста Луцька автори поділяють період 1917—1939 рр. на три історичні етапи: перший — Луцьк у період боротьби за владу Рад; другий — Луцьк в роки іноземної інтервенції та громадянської війни; третій — Луцьк за часів польської окупації 1921—1939 рр. Отже, в основному періодизація історії міст Радянської України правильно відображає загальне і специфічне в їх минулому.

Проте в окремих дослідженнях трапляються відступи від прийнятих основних принципів періодизації. Так, Л. Данилов виділяє у брошурі про Херсон розділ «В роки буремні», в якому висвітлюються події з початку ХХ ст. до кінця громадянської війни¹⁰. Автор розглядає в одному й тому самому розділі розвиток міста за двох антагоністичних формацій. Це неправильно. Подібної періодизації дотримується у брошурі про Слов'янськ Ю. О. Клочков, який відкриває розділ «Слов'янськ радянський» викладом подій відбудовного періоду (1921 р.)¹¹. Автори нарисів про Одесу і Чернігів поділяють матеріал про період громадянської війни та іноземної інтервенції між двома розділами. Розглядом остаточного встановлення Радянської влади в цих містах закінчуються розділи «Одеса в роки іноземної інтервенції і громадянської війни», «Чернігів у роки боротьби за владу Рад». Далі йдеться про події 1920 р., тісно зв'язані з громадянською війною¹². Автори виходили з формальної ознаки про те, що в кінці громадянської війни на території Одеси і Чернігова вже не відбувались воєнні дії і віднесли 1920 р. до відбудовного періоду. Однак це невірно, бо на міста, що навіть не знаходились в сфері безпосередніх воєнних дій, мав великий вплив воєнний час. Отже, не можна виключати якесь місто із загальноісторичного процесу, а значить і з загальної періодизації.

Джерельно-літературна база праць з історії українського радянського міста досить широка. Правда, її дослідження ускладнюється тим, що в більшості праць або зовсім відсутній, або дуже незначний науковий апарат посилення. Це пояснюється популярним

очерк. Донецьк, 1960, 166 с.; Н. В. Лопатин, У колыбели Донбасса. К 250-летию Лисичанска, 1710—1960, Луганск, 1960, 279 с.; Переяслав-Хмельницький и его исторические памятники, К., 1954, 128 с.; «Умань, Историко-географический та економічний нарис», Черкаси, 1957, 152 с.; «Минуле і сучасне міста Білої Церкви», Біла Церква, 1957, 104 с.

¹⁰ Л. Данилов, назв. праця, стор. 16—27.

¹¹ Ю. А. Клочков, назв. праця, стор. 105—110.

¹² «Одесса», стор. 181—184, М. Т. Яцур, І. І. Єдوماха, назв. праця, стор. 95.

характером видань, а іноді і тим, що видавництва не хочуть рахуватись з прийнятими науковими нормами. Проте великий науковий апарат таких праць, як «Історія Києва», т. II, «Історія міста-героя Севастополя», певна кількість посилань в інших виданнях (характерно, що з наближенням викладу подій до нашого часу посилання у переважній більшості праць зникають зовсім) дають можливість зробити висновки про джерела і літературу, якими користувались автори. В них використовувались матеріали і документи партійних і державних архівів, історичних краєзнавчих музеїв, поточні архіви різних міських установ, місцева преса, спогади учасників історичних подій (особливо для періодів громадянської та Великої Вітчизняної війни).

Велике значення для безпосереднього вивчення історії міст і написання їх історії мають публікації документів і матеріалів. Але їх поки що дуже мало. Як зразок можна навести збірник про радянський Львів¹³. На жаль, випуск подібних збірників з історії інших міст не набув великого поширення. Звичайно, окремі документи з певних історичних періодів можна знайти в численних документальних збірниках, які випускаються до ювілейних дат. Але в таких збірниках документи з історії певного міста (особливо невеликого) мають випадковий характер і охоплюють в основному події, зв'язані з певною ювілейною датою.

В нарисах історії міст значна увага приділяється розкриттю керівної, спрямовуючої ролі Комуністичної партії в усіх галузях життя. Однак ще слабо висвітлюється конкретна діяльність партійних організацій окремих підприємств, установ, про які йдеться. Крім того, зосереджуючи основну увагу на внутрішньому житті міста, автори звичайно недостатньо розкривають роль його як обласного або районного центру, керівництва з боку партійних, радянських організацій області, районом.

Докладно висвітлюються події Жовтневої революції, громадянської війни та іноземної інтервенції, Великої Вітчизняної війни. Автори на конкретному матеріалі показують боротьбу за більшовизацію Рад після лютневої революції, переможне встановлення Радянської влади у певному місті. Діяльність трудящих міста України в роки громадянської війни, іноземної інтервенції та Великої Вітчизняної війни відображається в трьох напрямках: по-перше, в героїчних боях на фронті; по-друге, в підпіллі міста; по-третє, в партизанських загонах. Переконаливо розкриваються героїчна оборона радянськими воїнами та народним ополченням Одеси¹⁴, Севастополя¹⁵, Києва¹⁶, запеклі бої за кожне місто у початковий період Великої Вітчизняної війни, навальний наступ радянських військ у роки визволення України від німецько-фашистських загарбників (1943—1944 рр.). Автори наводять багато прикладів масового героїзму радянських воїнів. На основі архівних матеріалів, спогадів учасників висвітлюється підлілля боротьба в наших містах, тимчасово захоплених ворогом. Багато місця автори відводять керівній, спрямовуючій ролі партійних організацій у створенні та діяльності підпілля в тилу ворога. В працях про міста, як правило, яскраво і переконливо розкриваються подвиги керівників і рядових учасників підпілля. Особливо докладно описано партійне підпілля в роки Великої Вітчизняної війни в «Історії Києва»¹⁷.

В працях про Київ, Харків, Чернігів, Севастополь, Керч, Старий Крим, Алушту та інших висвітлюються героїчні діла партизанських загонів, що діяли навколо цих міст. Так, у Чернігівській області розгортали бойові дії партизанські з'єднання на чолі з Героями Радянського Союзу О. Ф. Федоровим, М. М. Попудренком, Ю. О. Збанашким, з'єднання під командуванням М. М. Таранушенка, численні загопи народних месників.

Відомо, що в період Великої Вітчизняної війни перед тимчасовою окупацією фашистами наших міст і сіл широкими темпами проводилася евакуація людей, майна, підприємств у східні райони країни. З міст України було евакуйовано багато трудящих, які самовіддано працювали на нових місцях, кували перемогу над ворогом. В «Історії Києва» значне місце відводиться евакуації і роботі киян у східних районах (т. II, стор. 577—584). Проте в інших працях про українські міста цій важливій проблемі автори приділяють надзвичайно мало уваги. Зважаючи на те, що головним об'єктом дослідження є люди, історик, пишучи про трудящих певного міста, не може обійтись ту або іншу частину населення, яка змушена була тимчасово залишити свій край. Звичайно, це не легке завдання: підприємства і установи, а також жителі одного міста евакуювались у різні місця. Але, як свідчать праці, присвячені історії окремих підприємств, це завдання цілком здійсненне. Так, у монографії про Одеський порт докладно описується самовіддана праця евакуйованих портовиків у Краснодарську, Николаєвську на Амурі, Архангельську, Мурманську та інших містах¹⁸.

Частина розділу «Все для перемоги (1941—1943 рр.)» у нарисі про Дніпропет-

¹³ «Радянський Львів, 1939—1955, Документи й матеріали», Львів, 1956, 708 с.

¹⁴ «Одесса, Очерк истории города-героя», стор. 230—254.

¹⁵ «История города-героя Севастополя», ч. II, стор. 207—219.

¹⁶ «История Киева», т. II., стор. 490—518.

¹⁷ «История Киева», т. II, стор. 529—534, 545—554 та ін.

¹⁸ Я. Штернштейн, Морские ворота Украины, Одесса, 1958, стор. 181—196.

ровський трубопрокатний завод ім. В. І. Леніна присвячується роботі евакуйованого на Урал підприємства¹⁹. Це стосується й історії інших заводів.

В усіх дослідженнях минулого і сучасного міст, хоч і неоднаково, знайшли відображення проблеми соціально-економічного і культурного розвитку. У найбільших працях («Історія Києва», «Нариси історії Львова») кожній з цих проблем присвячується окремих розділ. Особливу увагу автори приділяють величезному зростанню промисловості цих міст за роки Радянської влади. Після Великої Вітчизняної війни успішно відновлюється довоєнний рівень розвитку міст Радянської України і небачено зростають темпи промислового виробництва. На промисловий розвиток міст держава асигнує величезні кошти. Наприклад, лише за період з 1944 по 1950 р. на відбудову і розвиток промисловості Львова було витрачено близько мільярда карбованців. Випуск промислової продукції у місті в 1950 р. перевищив довоєнний рівень більше як у 3,5 раза²⁰. В працях показано успішне зростання промисловості міст Радянської України, особливо у післявоєнні роки, безпосередньо зв'язане з великою дружньою допомогою, яку подавали цим містам трудівники всієї країни. Так, індустріалізації Львова багато допомогли робітники та інженерно-технічні працівники підприємств Москви, Ленінграда, Горького, Саратова та інших міст²¹. Після закінчення Вітчизняної війни трудящі Дагестану взяли шефство над містом-героєм Севастополем і подавали йому систематичну допомогу²². У відбудові м. Умані активну участь брали трудящі Москви, Ленінграда, Саратовської області, Кірова, П'ятигорська, Татарської РСР та ін.²³ Однак, описуючи розвиток індустріальних міст, автори, цілком вірно акцентуючи увагу читача на провідних галузях промисловості, інколи поверхово показували процеси, що відбувалися в легкій і харчовій промисловості. Це, зокрема, стосується «Короткого нарису історії Львова» (стор. 256), нарису Ф. Гусарова і Л. Чуїстової про Керч (стор. 218—219) та ін.

За роки Радянської влади, особливо в післявоєнний період, у наших містах розгорнулось величезне будівництво промислових підприємств, різноманітних культурних закладів, житлових будинків, цілих масивів. Надзвичайно швидко зростає житловий фонд України, що переконливо свідчить про загальні темпи будівництва і досягнення архітектури. Так, за семирічку в Києві передбачається збудувати близько 4 млн. кв. м житлової площі, що в два рази більше, ніж споруджено за попередні сім років, і більше, ніж за сто років до Жовтневої революції²⁴. В «Історії Києва» є розділи, спеціально присвячені будівництву й архітектурі. Проте, на жаль, в більшості інших праць про міста висвітлення цього питання зводиться переважно до більш або менш докладного переліку статистичних даних. Рідко автори показують архітектурне обличчя міста, розкривають напрями і перспективи його забудови. Правда, вийшли окремі архітектурно-історичні нариси про Харків, Львів, Дніпропетровськ, Чернігів, Чигирин і Суботів²⁵. Але вони далеко не охоплюють усіх тих міст, історія яких досліджується.

Недостатньо ще висвітлюється зростання добробуту трудящих міст. Почесний обов'язок радянського історика — показати, як здійснюються завдання Комуністичної партії у галузі піднесення матеріального добробуту народу, як рік у рік зростає життєвий рівень радянських людей, яке велике значення це має для трудящих. Питання про зростання добробуту трудящих мас повинно зайняти належне місце в історіографії міст.

В працях про міста України висвітлюються трудові подвиги виробничих колективів, окремих робітників, службовців, промислових підприємств. Автори називають кращі колективи, новаторів і передовиків виробництва, наводять численні дані про проценти виконання планових завдань, але часом не розкривають шляхів, джерел значного підвищення продуктивності праці, яке дає можливість досягти таких високих показників у розвитку промисловості. Тому дуже важливо докладно розкрити, як трудящі підходять до своїх великих досягнень. Свідомий радянський трудівник продумує кожний момент виконуваної ним операції, виступає справжнім творцем виробничого процесу. Це переконливо показано у працях з історії Києва, Харкова, Одеси. Хід соціалістичного змагання трудящих, рух раціоналізаторів знаходять своє відображення (правда, неоднаково) в усіх працях про міста. Особливо відзначається посилення трудової активності, творчої думки трудящих у післявоєнні роки. Досить згадати, що на Лисичанському хімікомбінаті у 1956—1959 рр. кожний третій працівник

¹⁹ «Історія родного заводу, Очерки прошлого и настоящего ордена Ленина Днепропетровского трубопрокатного завода им. Ленина», Днепропетровск, 1957, стор. 120—127.

²⁰ «Історія Львова, Короткий нарис», стор. 248.

²¹ Там же, стор. 244.

²² «Історія города-героя Севастополя», ч. II, стор. 298.

²³ «Умань, історико-географічний та економічний нарис», стор. 117.

²⁴ «Історія Києва», т. II, стор. 908.

²⁵ А. М. Касьянов, Харьков, К., 1955, 66 с.; С. М. Земцов, Львов, М., 1956, 118 стор.; О. А. Швидковскій, Днепропетровск, М., 1960, 160 с.; И. А. Игнаткин, Чернигов, М., 1955, 86 с.; Г. Логвин, Чигирин, Суботів, К., 1954, 72 с.

був раціоналізатором²⁶. Лише в 1959 р. раціоналізатори і винахідники Києва подали 50 тис. пропозицій, від впровадження яких одержано понад 156 млн. крб. економії²⁷. В історії кожного міста певне місце (переважно в плані констатації) займає соціалістичне змагання окремих трудящих, бригад, дільниць, цехів, підприємств. Проте слабо розкриваються його результати. Боротьба колективів (бригад, цехів, підприємств) за успішну працю ще не знайшла широкого відображення в більшості праць про міста. В «Історії Києва» (т. II) цьому питанню приділяється значна увага. Автори пишуть про змагання бригад і цехів підприємств за звання колективів передових методів праці²⁸. В середині 1952 р. в Києві вже налічувалося 285 цехів, 583 змін, 1838 бригад передових методів праці²⁹. 25 травня Київському мотоциклетному заводу присвоєно почесне звання «Завод колективної передової праці»³⁰. В «Історії Києва» розкривається хід змагання за комуністичну працю. Звичайно, у дослідженнях про міста переважно висвітлюються лише виробничі показники бригад комуністичної праці. На жаль, ні в «Історії Києва», ні в інших подібних творах конкретно не розкриваються навчання і побут членів цих бригад. В історичній літературі ще часто обминається виховна сторона колективів комуністичної праці.

У працях, що розглядаються, допомога міста селу розкривається в плані постійного, централізованого постачання селу машин, обладнання, матеріалів тощо; посилення кваліфікованих кадрів для постійної роботи на селі; шефської роботи різноманітних видів (сприяння в електрифікації, допомога в сільськогосподарських кампаніях, культурно-масова, лекційна робота). Допомога міста селу у відповідних працях простежується на всіх етапах розвитку радянського міста (правда, не завжди однаково повно). Так, у нарисі про Одесу шефська робота на селі у відбудовний період відображається схематично без конкретних фактів³¹. Допомога Одеси селу в роки великих соціалістичних перетворень подана значно переконливіше³². Так само автори висвітлюють допомогу колективів одеських підприємств колгоспам і МТС у відбудові й розвитку сільського господарства в післявоєнні роки. У працях з історії невеликих міст України (Умань, Біла Церква)³³ та особливо курортів³⁴ значна увага приділяється не тільки допомозі робітників селянам, а й розкриттю діяльності радгоспів, колгоспів на території цих міст і навколишніх районів.

Велике місце в житті кожного міста займає культурне будівництво. Однак, за винятком великих колективних досліджень, у більшості праць цим питанням приділяється недостатня увага. Автори переважно наводять загальні статистичні дані (про число вчителів та інших представників інтелігенції, шкіл, бібліотек, лікарень і т. д.), перелічують авторів та назви літературних, мистецьких творів. Такі розділи або сторінки дуже нагадують відомості довідкових видань. Питання науки звичайно висвітлюються в дослідженнях про центри України, які мають кадри вузівських викладачів, науковців. Так, у «Нарисах історії Львова» автори спіняються в основному на провідних проблемах, над якими працюють львівські вчені. Зокрема, хоч і коротко, але переконливо розкрито роботу істориків Львова по дослідженню соціально-економічного розвитку, історії класової боротьби і революційно-визвольного руху в Західній Україні, історичного минулого братніх російського і білоруського народів, а також окремих питань історії Болгарії, Угорщини, Туреччини, Китаю та історії стародавнього Риму³⁵. Виклад згаданих проблем підкріплюється переконливими, хоч і нечисленними, конкретними прикладами. В «Історії Києва» на сторінках, присвячених науці, автори спіняються переважно на організаційних питаннях, недостатньо розкриваючи проблеми, які розробляють київські вчені, вкрай несадовільно показують розвиток гуманітарних наук, зокрема історії. Досить відзначити, що гуманітарним наукам у післявоєнний період, коли вони особливо інтенсивно розвивались, присвячується менше сторінки³⁶, на якій, звичайно, неможливо розповісти про працю істориків, економістів, філософів, літераторів, мовознавців столиці України.

Висвітлення розвитку літератури і мистецтва в історії міст у великих працях можна простежити на прикладі «Історії Києва» (т. II). Автори досить широко розкривають організаційні питання (роботу літературних об'єднань, проведення художніх виставок і т. д.), описують багато мистецьких і літературних творів, досить широко показують зв'язки українських літераторів і митців з їх колегами у братніх республіках СРСР та зарубіжних країнах. Однак впадає в око велика дробленість підрозділів

²⁶ Н. В. Лопатин, У колыбели Донбасса, стор. 215.

²⁷ «Історія Києва», т. II, стор. 727.

²⁸ Там же, стор. 677—678.

²⁹ Там же, стор. 693.

³⁰ Там же, стор. 695.

³¹ «Одесса, Очерк истории города-героя», стор. 190.

³² Там же, стор. 208—210.

³³ «Умань», стор. 97, 127—128; «Минуле і сучасне Білої Церкви», стор. 75, 95—96.

³⁴ «Ялта за 40 лет Советской власти», стор. 19; Г. Перепелица, Алуста, стор. 71—73, 123—129; Ф. С. Прилипко, Старий Крим, стор. 69—79.

³⁵ «Нариси історії Львова», стор. 401—402.

³⁶ «Історія Києва», т. II, стор. 806—808.

(література, музика, театр, образотворче мистецтво, кіно). Це призводить до численних повторень. Наприклад, «Пісня про рушник» згадується тричі (стор. 818, 824, 846). Про зміст літературного твору йдеться в одному підрозділі, а про його художнє оформлення в готовій книзі — в іншому. Отже, напевно, недоцільно давати ізольовані нариси з історії окремих видів мистецтва, а єдиний підрозділ про місце мистецтва на службі людини. Автори основну увагу приділяють викладу змісту твору, аналізу того, як у ньому відображена дійсність, що, безумовно, вірно і важливо. Та історик не може обминути питання, як ці твори сприяють вихованню наших співгромадян у дусі комуністичних ідей. Звичайно, нелегко показати цей вплив. Але такий аналіз цілком можливий і вкрай необхідний. Для цього доведеться вивчати попит у бібліотеках і книгарнях на твори літератури і мистецтва, аналізувати результати читачьких конференцій, обговорення виставок образотворчого мистецтва, відгуки на ці твори в книгах зауважень і побажань, облік відвідування театральних вистав, результати зустрічей глядачів з акторами і т.п. Якщо це було б зроблено, думка авторів, напевно, спинилася б на небагатьох творах, які знайшли своїх численних шанувальників і які визначають напрям розвитку літератури і мистецтва. Як не парадоксально, а в «Історії Києва» у розділі «Перші кроки радянського культурного будівництва» повнокровніше показано розвиток літератури і мистецтва, ніж у наступних розділах з цієї тематики. І це за тїєї умови, що невпинно зростає ідейна наснага наших літераторів та митців, їх майстерність. Напевно, що й тут проявилась горезвісна теорія «дистанції»: автори останніх розділів недостатньо освоїли відповідний матеріал.

Праці про міста, що вийшли перед ХХ з'їздом КППС, позначені деякими вадами, зв'язаними з культурою особи. Слід зазначити, що у переважній більшості випадків це не провина, а біда авторів, оскільки в обставині культу особи вони були позбавлені можливості користуватись багатьма документами, історичними творами, розкривати діяльність численних безпідставно звинувачених історичних діячів та осіб. У період культу особи історики применшували роль Комуністичної партії, народних мас. Яскравим проявом вад, зв'язаних з культурою особи, є апологізація редагованого Й. В. Сталіним «Короткого курсу історії ВКП(б)», коли ряд авторів без усякої потреби цитує цю книгу, викладаючи загальновідомі положення.

В багатьох працях про міста, описуючи їх розвиток в 1921—1941 рр., автори або зовсім не згадують місцевих історичних діячів (паприклад, у нарисі про Херсон)³⁷, або слабо висвітлюють їх діяльність. У брошурі про Луганськ³⁸ не наводиться жодного прізвища передовика праці, не розкриваються їх самовіддані діла. У досить великих за обсягом нарисах про радянський Харків автор пише про діячів науки і культури, які працювали в згаданий період, але зовсім не показує трудівників виробництва³⁹. Часом у працях трудові діла робітників та службовців у післявоєнний період міст описуються загальними фразами. Іноді певному діячу присвячувалось в історії міста непропорціонально велике місце. Це характерно навіть для деяких праць, що вийшли після ХХ з'їзду КППС. Так, у нарисі про Луганськ, розглядаючи дореволюційний період (з 1903 р.) і перші роки після Великого Жовтня, автор переважно пише про К. Є. Ворошилова, який, хоч і мав певні заслуги перед народом, але не один організував луганчан на боротьбу за Радянську владу. Скромне місце в нарисі відводиться О. Я. Пархоменку, який очолював комісію оборони Луганська в кінці 1917 р. — на початку 1918 р., зовсім не розкривається видатна діяльність в роки громадянської війни таких луганчан, як Ф. Якубовський, Д. Рудь⁴⁰.

Для всебічного розкриття ролі народних мас в історії, особливо у радянський період, важливо показати участь певних історичних осіб на різних етапах розвитку нашої Вітчизни. Кожна радянська людина швидко зростає разом з своєю країною, прагне брати якнайактивнішу участь в її житті. В працях про міста є відповідні приклади. Так, в історії міста-героя Севастополя відзначається важлива роль у керівництві партизанським рухом під час Великої Вітчизняної війни в Криму з боку старого комуніста А. В. Мокроусова, який очолював партизанські загони ще в роки громадянської війни⁴¹. Мужній і хоробрий учасник громадянської війни М. І. Карнаухов керував партизанським загonom у Слов'янському районі у роки Вітчизняної війни⁴². Корисними є також довідкові відомості про жителів міст. Так, у нарисі про Одесу автори наводять у підрядкових примітках короткі дані про одеситів, які вписали свої імена в історію⁴³. Н. В. Лопатін до книги про Лисичанськ додає короткий біографічний довідник про лисичанців, згадуваних у праці⁴⁴.

³⁷ Л. Данилов, Наш Херсон, стор. 38—55.

³⁸ Л. М. Белогуб, Луганськ, 1956, стор. 48—63.

³⁹ Г. М. Окладной, Очерки по истории развития советского Харькова, стор. 123—180.

⁴⁰ Л. М. Белогуб, Назв. праця, стор. 29—36.

⁴¹ «История города-героя Севастополя», ч. II, стор. 131, 209.

⁴² Ю. А. Клочков, Славянск, стор. 116.

⁴³ «Одесса, Очерк истории города-героя», стор. 164, 165.

⁴⁴ Н. В. Лопатин, У колыбели Донбасса, стор. 245—259

Проте, на жаль в більшості праць про міста автори, звичайно, розповідають про трудівника на одному етапі історичного розвитку, рідко повертаються до нього на наступних етапах (за винятком видатних історичних діячів). В працях про міста також часом зустрічається лише перелік прізвищ. У ході і після ліквідації наслідків культу особи прізвища історичних діячів, трудящих в значній кількості з'явилися у працях з історії, але деякі автори ще не вправно використовують відкриті в зв'язку з цим можливості для того, щоб широко, різнобічно показати вирішальну роль народних мас в історії. А загалом опубліковані за післявоєнні роки (особливо після XX з'їзду КПРС) праці з минулого і сучасного українських міст цілком заслуговують позитивної оцінки. У них в основному вірно розкривається історичний процес в певному місті за роки Радянської влади, керівна роль партійних організацій, соціально-економічний і культурний розвиток, акцентується увага на трудовій і громадській діяльності трудящих, на специфічних особливостях міста.

В більшості праць, що розглядаються, певне місце відводиться короткому огляду перспектив дальшого розвитку міста. Звичайно, сама постановка цього питання заслуговує найширшого схвалення. Однак цей огляд є досить сухим викладом статистичних даних з перспективних планів міста. Слід лише відзначити присвячену перспективам розвитку Одеси цікаво написану брошуру Г. Ф. Ладвищенка «Місто, в якому ми живемо». Досі ще написано порівняно небагато праць з історії міст України. Чекають докладного і кваліфікованого висвітлення минулого і сучасного такі великі промислові й культурні центри України, як Дніпропетровськ, Донецьк, Запоріжжя, такі міста багатой історії, як Ужгород, Станіслав, Білгород-Дністровський та ін. Попереду велика робота в цьому напрямі. Ознайомлення з опублікованими книгами, брошурами і статтями, їх ґрунтовий аналіз, врахування їх позитивних якостей і недоліків допоможуть створювати повсюдно історії міст, досконаліше розробляти минуле і сучасне міст, про які вже написані перші, багаті в чому слабі нариси. Дуже актуальним є дослідження певних частин міста — міських районів, підприємств, установ, а також шкіл, вузів, науково-дослідних установ і т. д. Вивчення минулого і сучасного радянських людей, об'єднаних певними територіальними рамками, спільними виробничими і громадськими інтересами, сприятиме виконанню величезних накреслень XXII з'їзду КПРС, грандіозних завдань розгорнутого будівництва комунізму.

А. В. САНЦЕВИЧ

НОВІ ЗБІРНИКИ ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ

У рішеннях XX і XXII з'їздів Комуністичної партії Радянського Союзу звертається особлива увага наукової громадськості на необхідність посилення розробки проблем історії радянського суспільства, на створення справді наукової історії робітничого класу нашої країни. У цьому значну роль відіграє вивчення історії фабрик і заводів, створених після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Історія будівництва нових підприємств, великих промислових комбінатів країни є історією славного робітничого класу, який, переборюючи великі труднощі, в найкоротші строки споруджував нові і здебільшого реконструював старі підприємства. «Індустріалізація СРСР, — говориться в Програмі КПРС, — великий подвиг робітничого класу, всього народу, який не шкодував ні сил, ні засобів, свідомо йшов на жертви, щоб витягти країну з відсталості»⁴⁵.

Історія робітничого класу СРСР нерозривно зв'язана з історією Комуністичної партії. На кожному історичному етапі життя нашої країни робітничий клас творчо розв'язував завдання соціалістичного будівництва. Почесним обов'язком істориків є правдиве висвітлення героїки боротьби Комуністичної партії і робітничого класу за соціалістичну індустріалізацію країни.

Велику роль у цій важливій справі покликані відіграти збірники документів та матеріалів, що розкривають історію будівництва великих підприємств. Цінну і корисну ініціативу проявили Харківський і Запорізький партійні архіви, які підготували і видали збірники про будівництво Харківського тракторного заводу, його виробничу діяльність за десять років (1930 червень — 1941 р.) і про будівництво Дніпровської гідроелектростанції ім. В. І. Леніна⁴⁶. Упорядники збірників виконали значну роботу по

⁴⁵ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, стор. 12.

⁴⁶ «История Харьковского тракторного завода им. Орджоникидзе». Збірник документів та матеріалів, т. I (1930 р. — червень 1941 р.), Харківське книжкове видавництво, 1960, 431 с. Упорядники Н. К. К а л ю ж н а, Л. Ф. М а й с т р е н к о, В. К. О н і ш е н к о, Є. І. П а х н і н, А. І. Е п ш т е й н. Вступна стаття К. К. Ш и я н а. Загальна редакція

відбору та систематизації документів, що висвітлюють історію цих двох гігантів промисловості. На основі архівних та друкованих джерел у збірниках розкривається керівна роль Комуністичної партії, її центральних та місцевих органів, первинних партійних організацій у боротьбі за успішне будівництво та освоєння одного з перших найбільших тракторних заводів та потужної гідроелектростанції в СРСР. Документи відображають самовіддану працю будівельників та монтажників, які потрібно переборювали безліч труднощів, що зустрічалися на її шляху в ході будівництва велетнів індустрії. Із збірників читач дізнається про тисячі передовиків виробництва—робітників, інженерів, техніків, партійних, профспілкових і комсомольських працівників які проявили величезну енергію, винахідливість при спорудженні та освоєнні підприємств. Багато місяць відведено лантанням господарської діяльності будов та заводу, соціалістичному змаганням та ударництву, раціоналізаторському та винахідницькому руху, культурно-масовій роботі, побуту робітників.

Великим достоїнством збірника з історії Харківського тракторного заводу є те, що упорядники широко використали документи та матеріали центральних та місцевих архівів, а також включили у збірник багато матеріалів з республіканської і місцевої преси, багатотиражок. Усього використано 271 документ, а не 360, як помилково сказано у вступі (стор. 29). Значно вужча джерельна база збірника документів з історії будівництва Дніпровської гідроелектростанції. Упорядники зовсім не використали документів, що зберігаються в Центральному Державному архіві Жовтневої революції та соціалістичного будівництва СРСР і в Центральному Державному архіві Жовтневої революції та соціалістичного будівництва Української РСР. Недостатньо подані документи Державного архіву Запорізької області. А втім використання їх значно збагатило б збірник. Упорядники обмежились здебільшого документами партійного архіву Запорізького обкому КП України (у збірнику подано 42 документи), 5 документів ними взято з партійного архіву Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КППС та 6 документів з Державного архіву Запорізької області. Більшість матеріалів становить періодична преса. У передмові говориться, що збірник має 75% архівних документів, що не відповідає дійсності: з 161 тільки 43 — архівні.

Збірник, присвячений історії Харківського тракторного заводу, вигідно відрізняється від збірника з історії Дніпрогесу і за своїм науковим апаратом та архіографічним оформленням. Він відкривається широким вступом. У кінці подано примітки, списки скорочень установ, організацій та підприємств, покажчик використаних джерел. Нічого цього (крім невеликого вступу) у збірнику про Дніпрогес нема. Під час його підготовки до видання упорядники допустили деякі прикрі помилки та неточності, здебільшого в легендах, наприклад до документів № 3, 15, 37, 38, 133, 138 та ін. Збірники містять багатий статистичний матеріал, зв'язаний з будівництвом і освоєнням підприємств. І це дуже добре. Проте деякі дані викликають сумнів в їх достовірності. Так, у збірнику про Харківський тракторний завод в документах № 74 (стор. 157) і № 166 (стор. 287) вказано, що в IV кварталі 1931 р. було випущено заводом 1304 трактори, тоді як у спеціальному збірнику документів про роботу важкої промисловості за 1930—1933 рр., підготовленому до XVII з'їзду ВКП(б), говориться, що за цей період було вироблено 977 тракторів⁴⁷; в документі № 131 (стор. 242) сказано, що в 1933 р. на заводі склали технічні іспити 1413 чоловік, а в стенограмі XVII з'їзду ВКП(б) — 1750 чоловік⁴⁸. Якщо упорядники вважають, що наведені ними дані більш точні, то це слід було б пояснити в примітках.

Вивчаючи документи, читач знайде в них висвітлення організації та підготовки будівництва двох найбільших об'єктів першої п'ятирічки. Будівництво гігантів першої п'ятирічки, в тому числі і спорудження Дніпрогесу та Харківського тракторного заводу було оточене піклуванням усього радянського народу. На будівництво першої потужної гідроелектростанції надходив ліс з Білорусії та Брянської області, цемент — з промислових центрів Російської Федерації, Азербайджан забезпечував будівництво нафтою, Донбас — вугіллям, Придніпров'я — металом, Крим — високоякісним піском, харківські машинобудівники виготовляли залізні конструкції. Більше ста заводів країни постачали Харківському Тракторобуду будівельні матеріали та механізми. На обох будовах працювали росіяни, українці, білоруси, грузини, вірмени, узбеки та багато інших представників національностей СРСР. На жаль, ці питання недостатньо розкриті. Правильно зробили упорядники збірника про Дніпробуд, вмістивши цілий ряд документів, в яких показано той широкий відгук, що викликали серед трудящих рідення Комуністичної партії та Радянського уряду про спорудження гідроелектростанції, а також розпові-

А. Д. Скаби. «Первенец индустриализации страны — Днепрогэс имени В. И. Ленина». Збірник документів про будівництво Дніпрогесу ім. В. І. Леніна. 1926—1932 рр. Запорізьке книжково-газетне видавництво. 1960, 287 с. Редакційна колегія та упорядники: А. С. Шерстюк (редактор), С. В. Гринько, П. Т. Кривчик, П. К. Чебащенко, І. П. Шербак.

⁴⁷ «Тяжелая промышленность СССР от XVI к XVII съезду ВКП(б) за 1930—1933 гг.», Сборник статей, М.—Л., 1934, стор. 133.

⁴⁸ «XVII съезд ВКП(б). Стенографический отчет», М., 1934, стор. 242.

дається про те, як робітники, селяни, різні громадські організації, розуміючи необхідність високих темпів індустріалізації, розгорнули з власної ініціативи збирання коштів у фонд Дніпробуду. Не менш цікавим було б навести загальну суму коштів (хоча б по Українській РСР), зібраних трудящими для будівництва Дніпрогесу.

Будови весь час прискорювали темпи. На трудовий подвиг будівельників електростанції та тракторного заводу піднімали партійні організації, які зростали та міцніли. Якщо на початку спорудження Дніпрогесу було лише 7 комуністів, то на 1 травня 1932 р. їх налічувалось уже 5120. Організаційно оформлена в травні 1930 р. партійна організація Тракторобуду мала в своїх рядах близько 60 комуністів, а в квітні 1931 р. — уже близько тисячі. Всій країні були відомі видатні досягнення каменярів, теслярів, монтажників та інших будівельників Дніпробуду і Тракторобуду. Вони обмінювались досвідом з трудівниками багатьох важливих будівельних об'єктів першої п'ятирічки. Про все це розповідають документи збірників.

Проте з таких видань, присвячених окремим підприємствам, хотілося докладніше дізнатися про історію, розвиток вищих форм організації праці. Взяти, наприклад, рух госпрозрахункових бригад, які у свій час відіграли важливу роль у поліпшенні організації виробництва. Про це у збірниках читач не знайде вичерпних відомостей. В них висвітлюється динаміка розвитку госпрозрахункових бригад, показники їх роботи, але не розповідається, коли виникли перші госпрозрахункові бригади на будовах, хто їх очолював тощо. А такі дані і про Дніпробуд і про Тракторобуд є в газетних та інших джерелах.

Важливу роль у прискоренні будівництва Дніпровської гідроелектростанції та тракторного гіганту в Харкові відіграли центральні та місцеві керівні партійні органи. Питання, зв'язані з будівництвом, обговорювалися на Політбюро ЦК ВКП(б) та Політбюро ЦК КП(б)У. Так, у серпні 1926 р. Політбюро ЦК КП(б)У, виходячи з постанови Політбюро ЦК ВКП(б) про розгортання капітального будівництва, в тому числі і по Дніпробуду, а також враховуючи величезне значення та роль Дніпробуду в індустріалізації країни, доручив Раднаркомом Української РСР форсувати роботу по закінченню експертизи проекту гідроелектростанції⁴⁹. Такі документи невинуватно упушено упорядниками.

ЦК ВКП(б) ухвалив спеціальні рішення про хід будівництва гідроелектростанції та Тракторного заводу: 25 січня 1929 р. — «Про стан та постановку роботи на Дніпробуді»⁵⁰, 21 березня 1931 р. — «Про партійну, масову роботу та підготовку кадрів для Харківського Тракторобуду»⁵¹. На жаль, ці рішення у збірниках подані не зовсім вдало. Дату постанови ЦК ВКП(б) про Дніпробуд вказано невірно (док. № 150). Постанову ЦК ВКП(б) про Харківський тракторний завод названо в збірнику не точно, дата її прийняття не 7 квітня 1931 р., як зазначено у вступі (стор. 9) та в документі № 30 (стор. 82), а 21 березня 1931 р. Зрозуміло, що у читача виникає запитання: як рішення ЦК ВКП(б) впливали на хід будівельних робіт. Партійні організації будов поліпшили свою організаційну та політичну роботу, послалили зв'язок з робітничими колективами, дійовіше почали керувати виробництвом. Про це розповідають кілька документів, вміщених у збірниках. Однак діяльність партійних організацій по реалізації постанов ЦК ВКП(б) упорядники не висвітлили повністю. Наведемо деякі приклади. Виконуючи вказівки ЦК ВКП(б), партійна організація Харківського Тракторобуду перебудувала організаційну структуру (замість 13 осередків було створено 30 на кожному виробничому об'єкті). Кількість партійних груп зросла з 31 до 67⁵². Під час встановлення світових рекордів по бетонуванню рішенням партійного комітету Тракторобуду на вирішальні ділянки були послані комуністи. У період найбільш відповідальних бетонних робіт при спорудженні ливарного цеху було введено чергування партійного активу безпосередньо на об'єктах⁵³. Після постанови ЦК ВКП(б) партійна організація Дніпробуду оперативніше почала займатись господарською діяльністю. Проте ці та деякі інші факти не знайшли відображення у збірниках.

Велике значення для виконання виробничих завдань мали безпосередні відвідування будов та підприємств керівниками Комуністичної партії та уряду СРСР та Української РСР. Вважаємо, що матеріали про відвідування підприємств керівниками Комуністичної партії та Радянського уряду, про їх безпосередню допомогу в організації та налагодженні нових виробництв необхідно було включити у збірники.

Однією з складних та важких проблем соціалістичної індустріалізації, створення нових галузей промисловості була проблема технічних кадрів. У збірниках докладно показано, яка велика робота проводилась по підготовці та перепідготовці робітників, майстрів, інженерів та техніків для нових підприємств. Триумфом соціалістичної праці

⁴⁹ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 18, арк. 208.

⁵⁰ «Справочник партійного работника», Вип. сьомий, М., 1930, стор. 385.

⁵¹ Там же, Вип. восьмий, М., 1934, стор. 415—417.

⁵² «Газ. «Правда» від 21 квітня 1931 р.

⁵³ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 87, оп. 1, од. зб. 1, арк. 38.

був пуск Харківського тракторного заводу ім. Орджонікідзе (1 жовтня 1931 р.)⁵⁴ та Дніпровської гідроелектростанції ім. В. І. Леніна (10 жовтня 1932 р.). Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили працю будівельників, нагородивши багатьох з них орденом Леніна. В обох збірниках цей урочистий момент докладно висвітлений цілим рядом документів.

Багато зусиль доклав колектив Харківського тракторного заводу, освоюючи нову техніку. Уже в травні 1932 р. завод випускав 100 тракторів на добу, а на кінець 1933 р.— повністю освоїв проектну потужність, тобто випускав по 144 і більше тракторів на добу. Шлях освоєння нового виробництва—нелегкий. Труднощі були зв'язані з нестачею підготовлених кадрів, недоліками технічного керівництва, з перебоями у постачанні сировини та матеріалів, плинністю робочої сили. Все це викликало велике занепокоєння у комуністів, комсомольців, ударників виробництва. Ці труднощі та шляхи їх подолання слід було б показати глибше, використавши для цього матеріали Центральних державних архівів СРСР та Української РСР, а також періодичну пресу.

Нових вичерпних успіхів досягли тракторобудівники в роки другої п'ятирічки. На залик Комуністичної партії колектив заводу розгорнув грандіозну роботу по дальшому оволодінню технікою. За виробничі досягнення в 1933 р. Харківський тракторний завод занесено на Червону дошку ім. XVII з'їзду ВКП(б). У другому році п'ятирічки завод знову добився значних успіхів і завоював перше місце у Всесоюзному конкурсі за оволодіння техніки. Шляхи цих досягнень були б ще більш повніше висвітлені, якби упорядники розкрили те, як тракторобудівники відгукнулись на рух відмінників виробництва, що розгорнувся на початку 1934 р. Уже в середині другої п'ятирічки країна почала пожинати багаті плоди освоєння техніки. На початок 1937 р. країна одержала більше 160 тис. тракторів з маркою Харківського тракторного заводу. Передовики виробництва, як і інших підприємств, відіграли величезну роль у піднесенні культурно-технічного рівня робітників, добилися високих показників продуктивності праці, освоєння нових видів продукції.

У збірнику на багатьох фактах переконливо показано, що всі ці досягнення заводу були прямим результатом великої напруженої роботи партійної організації, її вміння мобілізувати колектив на високопродуктивну працю. Якщо на 1 січня 1938 р. кількість стахановців та ударників на заводі становила 5787 чоловік, то на 1 січня 1940 р.— 7877. Але мирна праця тракторобудівників, як і трудящих всієї країни, була порушена віроломним нападом німецько-фашистських загарбників.

За період, що минув після спорудження Дніпровської гідроелектростанції ім. В. І. Леніна, радянські енергобудівники навчилися проектувати і споруджувати ще більш потужні електростанції. Якщо чверть віку Дніпрогес ім. В. І. Леніна була однією з найбільших гідроелектростанцій Європи, то тепер їй довелось поступитись першістю такій гідроелектростанції, як, наприклад, Волзька ГЕС ім. В. І. Леніна. Ще потужнішими будуть Братська та Снісейська ГЕС. Далеко пішли сучасні трактори від тих, що випускалися в 30-х роках. Радянська тракторна промисловість виробляє тепер машини більш потужні та економічні. Та хіба можна забути народний героїзм, проявлений на новобудовах першого потужного гіганта радянської енергетики, перших тракторних заводів? Чи можна забути стрічки перших конвейерів? Сотий, тисячний, стотисячний трактор, який сходить з конвейера? Все це з допомогою документів та матеріалів правдиво та яскраво розглянуто у виданнях.

Незважаючи на окремі недоліки, про які вже говорилося, збірники заслуговують позитивної оцінки. Вони є добрими помічниками для дослідників, які вивчають історію заводів і робітничого класу. Їх з вдячністю зустрінуть викладачі та пропагандисти, в них знайдуть багато цікавого й широкі кола читачів. Сподіваємось, що приклад харківських та запорізьких працівників партійних архівів знайде собі послідовників.

І. І. КОЛОМІЙЧЕНКО

⁵⁴ У вступі (стор. 11) помилково вказується, що мітинг, присвячений пуску ХТЗ, відбувся 2 жовтня 1931 р.

ЛИСТИ ТА ЗАМІТКИ

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

(НА МАТЕРІАЛАХ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

XXII з'їзд КПРС поставив величне завдання в галузі сільського господарства: за двадцять років збільшити загальний обсяг продукції приблизно в три з половиною рази. У Програмі партії в нерозривній єдності розглядається розвиток продуктивних сил на селі та формування комуністичних суспільних відносин. «Розв'язуючи завдання комуністичного будівництва на селі, — говорив М. С. Хрущов, — ми повинні спиратись на багатий досвід, нагромаджений нашою країною в розвитку соціалістичного сільського господарства»¹. Отже, перед радянськими істориками постає завдання: дослідити історію колгоспів на всіх етапах їх розвитку. Автор на матеріалах Сумської області розкриває діяльність партійних організацій і колгоспників по дальшому зміцненню колгоспного ладу в післявоєнний період.

Відбудова зруйнованого німецько-фашистськими загарбниками сільського господарства, як і в цілому народного господарства СРСР, була винятково важкою і складною справою. Про це переконливо свідчить приклад Сумської області. За два роки тимчасової окупації гітлерівці зруйнували економіку області. Загальні матеріальні збитки становили 14 231 034 тис. крб., у тому числі в колгоспах — 5 471 618,9 тис. крб.² Повністю знищено понад 21 тис. і частково 6530 колгоспних будівель і споруд. Колгоспи і МТС залишились без техніки і тягової сили. Значних втрат зазнало рільництво: знищено 1 263 425 га посівів, площі технічних культур зменшились на 58%, а цукрових буряків — більш як у шість разів, різко знизилась родючість ґрунту. Величезної шкоди було заподіяно тваринництву: коней зменшилось на 87% (на 165 792 голови), великої рогатої худоби — на 87% (на 147 246 голів), свиней — на 82% (на 125 195 голів), овець і кіз — на 99% (на 158 717 голів)³.

Відбудова сільського господарства на Сумщині почалась з перших днів визволення її Радянською Армією. В 1943—1945 рр. трудівники села відновили колгоспи, зробили перші кроки у відбудові громадського господарства. Проте повністю здійснити відбудову і дальший розвиток господарства стало можливим тільки після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни, коли було спрямовано на розвиток господарства всі сили і матеріальні ресурси. У боротьбі за піднесення сільськогосподарського виробництва першорядне значення мало організаційно-господарське зміцнення колгоспів: необхідно було зміцнити керівництво ними, виховати колгоспні кадри, поліпшити організацію праці тощо.

Однією з вирішальних умов успішної боротьби трудящих за піднесення сільського господарства стало всебічне зміцнення партійних організацій. Наполегливу повсякденну боротьбу за поліпшення партійної роботи проводив ЦК КП України. Було забезпечено регулярне проведення звітів і виборів у місцевих парторганізаціях. Важливе значення в цьому мав XVI з'їзд Комуністичної партії України. Велика роль у поліпшенні партійної роботи на Україні в післявоєнні роки належить М. С. Хрущову. Він був тісно зв'язаний з партійними організаціями та колгоспами, особисто знав багато передовиків і керівників артільей. У вересні 1945 р. М. С. Хрущов відвідав деякі райони Сумської області, де ознайомився з проведенням збирання врожаю, з ходом хлібозаготівель, сівбою озимих тощо. М. С. Хрущов брав участь у роботі наради секретарів райкомів КП(б) України, голів виконкомів, районних уповноважених наркомату заготівель, завідуючих

¹ М. С. Хрущов, Про Програму Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 54.

² Партархів Сумського обкому КП України, ф. 4, оп. 3, од. зб. 82-б, арк. 30, 14 (Всі ціни подаються за старим масштабом).

³ Партархів Сумського обкому КП України, ф. 4, оп. 3, од. зб. 82-б, арк. 22, 23, 28.

райземвідділами і директорів МТС. На нараді М. С. Хрушов виступив з промовою⁴. Його практичні зауваження і ділові поради допомогли обласній парторганізації краще організувати роботу в першому році п'ятирічки, глибше зрозуміти завдання.

Велику увагу сумська обласна партійна організація приділила відновленню сільських парторганізацій, розширенню їх складу. Вже в 1946 р. кількість колгоспних парторганізацій збільшилась у порівнянні з 1945 р. більш як у п'ять разів. На кінець четвертої п'ятирічки в сільському господарстві працювало 31,2% комуністів. В 1951 р. парторганізації були майже в усіх колгоспах⁵. Зросли сили і можливості колгоспних партійних організацій. Вони забезпечили розстановку комуністів на вирішальних ділянках виробництва і піднесли їх авангардну роль, значно посилили виховну роботу та створили численний безпартійний сільський і колгоспний актив.

Особливо характерно це було для Недригайлівської районної парторганізації. Тут уже в 1948 р. 70% усіх комуністів працювало в сільському господарстві, дві третини — безпосередньо в колгоспному виробництві. Комуністи навчилися поєднувати партійно-політичну роботу з господарською діяльністю і на цій основі добивались високих виробничих успіхів. Наприклад, у 1948 р. район одержав на площі 3322 га озимого пшениці по 18,5 ц, на площі 2146 га гречки — по 10,5 ц⁶.

Центральне місце в роботі партійної організації сільськогосподарської артілі «Ударник», Лебединського району, займало виховання безпартійного активу. Великого значення цьому питанню надавало і правління колгоспу на чолі з головою — здібним організатором комуністом М. Ф. Коротуном. У колгоспі вирости і працювали ланковими комуністи Іван Пишало, Григорій Радчук, Клавдія Пустовар і безпартійні П. Стегній і А. Новик. Спираючись на широкий актив, парторганізація мобілізувала колгоспників на якнайшвидшу відбудову сільського господарства і забезпечила його успішній розвиток. У 1947 р. середній урожай з гектара становив: зернових—14,3 ц, цукрових буряків—251 ц; середній надій на фуражну корову перевищив 2 тис. літрів. Грошові прибутки від саду досягли 1,6 млн. крб. Одним з дієвих засобів виховання були відкриті партійні збори. У 1950 р. проведено 11 таких партійних зборів, на яких обговорювались важливі питання господарської діяльності колгоспів. У них активну участь брали колгоспники, які внесли чимало цінних пропозицій.

Багато партійних організацій велику увагу приділяли підвищенню авторитету і особистої ролі комуністів у житті колгоспів. Так, в партійній організації колгоспу ім. Жовтневої революції, Ямпільського району, з 38 комуністів переважна більшість працювала на найвирішальніших ділянках колгоспного виробництва. Колгосп очолював комуніст, заступником голови правління теж був комуніст, всім працювали бригадирами, два — агрономами і решта безпосередньо у виробничих бригадах. Завдяки такій розстановці сил у п'яти бригадах були створені партійні групи, які мобілізували зусилля колгоспників на вирощування високих урожаїв⁷.

Цікавий досвід роботи нагромадила партійна організація колгоспу «Піонер», Глухівського району. Вона зросла за рахунок демобілізованих воїнів та кращих виробничників і в 1948 р. налічувала у своїх рядах 19 членів ВКП(б) і 2 кандидати в члени ВКП(б). Як зазначалось на IV Сумській обласній партійній конференції (8 січня 1940 р.), тут регулярно проходили партійні збори, на яких обговорювались важливі питання розвитку колгоспного виробництва. Кожний комуніст мав партійне доручення. В напружені періоди робіт (весняна сіьва, збирання врожаю тощо) комуністів закріплюли відповідальними на вирішальних ділянках. Отже, було забезпечено контроль за господарською діяльністю правління колгоспу і активну участь всіх комуністів у виконанні завдань, поставлених перед колгоспом⁸.

Партійні організації, спираючись на дедалі зростаючу активність комуністів мобілізували трудівників села на виконання завдань Комуністичної партії і Радянського уряду по організаційно-господарському зміцненню колгоспів. У 1946 р. було проведено велику роботу по ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі. Прийнята тоді постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про заходи по ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах» (19 вересня 1946 р.) широко обговорювалась на районних партійних зборах і активах, у первинних партійних організаціях колгоспів, МТС, сіл, в земельних органах, на зборах колгоспників. Тоді ж було проведено районні наради агітаторів, пропагандистів, лекторів, робсількорів і членів редколегій стінних газет, на яких з доповідями виступали секретарі райкомів КП(б)У. Народи, партійні і колгоспні збори були дієвим засобом пробудження творчої ініціативи широких мас, виховання їх у дусі непримиренного ставлення до порушників законів колгоспного життя, до розкрадачів громадського добра. В процесі обговорення постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) та в ході перевірки колгоспів були виявлені

⁴ Газ. «Правда України» від 16 вересня 1945 р.

⁵ Партархів Сумського обкому КП України, ф. 4, оп. 8, од. зб. 59, арк. 108.

⁶ Газ. «Більшовицька зброя» (орган Сумського обкому КП України) від 12 січня 1949 р.

⁷ Журн. «Більшовик України», 1951, № 3, стор. 63.

⁸ Партархів Сумського обкому КП України, ф. 4, оп. 4—10, од. зб. 1, арк. 232.

численні факти розбазарювання трудовнів, що приводило до їх знецінення. На зборах в колгоспі ім. Ілліча, Краснопільського району, комуністи тт. Хлопков і Дудіна виявили, що правління тільки в 1946 р. сторожам по сільській Раді нарахувало 3 тис. трудовнів⁹. В Охтирському районі було встановлено надмірне зростання витрат на адміністративно-управлінські потреби. Так, у колгоспі «Червоний партизан» витрати на утримання апарату становили 31,1% загальної кількості трудовнів¹⁰. Партійні організації, колгоспники повели рішучу боротьбу проти надмірного витрачання трудовнів. В усіх артілях було перевірено штати адміністративно-управлінського апарату, переглянуто порядок нарахування трудовнів. У результаті цього тільки в 1946 р. було скорочено зайві штати адміністративно-управлінського апарату на 4615 одиниць, з яких 1943 не були взагалі зв'язані з колгоспним виробництвом. Знято з оплати 736 тис. трудовнів і зекономлено до кінця року за рахунок скорочень 350 тис. трудовнів¹¹. Боротьба проти роздування штатів адміністративно-управлінського апарату не припинялась і в наступні роки.

Особливо принципова і гостра боротьба розгорнулась проти розкрадання громадських земель. В ряді колгоспів з загальних земельних масивів виділялись присадибні ділянки для колгоспників, робітників і службовців, а також виділялись ділянки для створення підсобних господарств різних організацій. У Путівльському районі незаконно було взято 1463 га колгоспних земель, в Тростянецькому—1156. Такі факти широко обговорювались на колгоспних зборах, у пресі. В селах і колгоспах були створені комісії по обмірюванню присадибних ділянок, перевірені господарські книги. Все це сприяло упорядкуванню землекористування. У 1946 р. колгоспам було повернуто 32 725 га земель; відновлено шнурові книги, державні акти на вічне користування землею.

Великої школи колгоспному будівництву завдало адміністрування. У рішенні виконкому Сумської обласної Ради депутатів трудящих (24 грудня 1946 р.) вказувалося, що у значній частині сільськогосподарських артілей колгоспники не брали участі в керівництві господарською діяльністю. Ці функції виконували переважно голови правління¹². А це призводило до звуження внутріколгоспної демократії, до зниження ініціативи мас. Важливим засобом дальшої активізації трудівників села, залучення їх до управління громадським виробництвом, суворе додержання норм Статуту в управлінні господарством були колгоспні збори та інші масові заходи, на яких обговорювались результати роботи спеціальних комісій по перевірці дотримання в колгоспах Статуту. Важливу роль у цьому відіграли також проведені на початку 1947 р. в усіх колгоспах звітно-виборні збори. Партійні організації посилили контроль за дотриманням принципів колективності в управлінні колгоспами.

В результаті спільної роботи партійних і радянських органів і широких мас в колгоспах було зміцнено демократичні основи управління громадським господарством. Колгоспні збори проводилися регулярно, голови правлінь систематичніше звітували перед трудовими колективами. Однак повністю принцип демократизму в колгоспному житті тоді не було відновлено. Ініціатива і права членів сільськогосподарської артілі були обмежені в розв'язанні багатьох важливих питань розвитку сільського господарства (наприклад, планування посівних площ здійснювалось у суворо централізованому порядку, колгоспи не мали дозволу самостійно купувати трактори, комбайни та ін.).

Партійні організації України, в тому числі й Сумщини, трудівники села не поставили до боротьби за ліквідацію порушень Статуту сільськогосподарської артілі як до короткочасного заходу, а розглядали її як одне з першорядних завдань. Успішна боротьба партійних організацій і колгоспників за зміцнення громадської власності як бази, що забезпечує зростання матеріального добробуту колгоспників, дала можливість правильно здійснювати поєднання особистих і громадських інтересів колгоспників. Показовим у цьому є зростання неподільних фондів. Так, за п'ятиріччя (1946—1950 рр.) неподільні фонди колгоспів зросли з 213,6 млн. крб. до 373,4 млн. крб.¹³, або в 1,75 раза. Це створило умови для значного зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів, поповнення основних засобів виробництва, розмір яких за п'ятиріччя збільшився більш як у 2 рази і становив 329 млн. крб.¹⁴.

У післявоєнні роки великого розмаху набрало спорудження громадських будівель, яке зростало в міру зміцнення колективного господарства і збільшення неподільних фондів. За п'ятиріччя (1946—1950) обсяг будівництва збільшився майже в 5 разів, причому, кількість корівників і вівчарень — у 6, свинарників — 7, птишників — у 10 разів¹⁵. Масштаби будівництва можна простежити на прикладі окремих районів. У селах і колгоспах Глухівського району було збудовано 1297 житлових

⁹ Газ. «Більшовицька зброя» від 19 жовтня 1946 р.

¹⁰ Газ. «Більшовицька зброя» від 2 жовтня 1946 р.

¹¹ Газ. «Більшовицька зброя» від 30 грудня 1946 р.

¹² Там же.

¹³ Сумське обласне управління сільського господарства. Архів, Зведені річні звіти колгоспів за 1945—1950 рр.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Газ. «Більшовицька зброя» від 21 жовтня 1950 р.

будинків, 9 клубів, 6 хат-читалень, 4 школи, 386 тваринницьких приміщень, 296 інших господарських споруд, 17 підприємств будівельних матеріалів, відбудовано 16 шкіл, 23 клуби, 14 лікувальних закладів¹⁶.

Важливого значення у післявоєнні роки набула проблема колгоспних кадрів. У Сумській області, як і в цілому по країні, складність цього завдання полягала в тому, що підготовлених керівних колгоспних кадрів не вистачало. У роки війни в боях проти німецько-фашистських загарбників загинуло багато керівних кадрів — голів правлінь, бригадирів, механізаторів. Треба було підготувати сотні керівних працівників колгоспів і спеціалістів масових професій. З цією метою було створено обласну дворічну сільськогосподарську школу, а в містах і селах — сітку курсів, шкіл механізаторів тощо. Спеціальну підготовку пройшла велика кількість голів колгоспів і тих, які готувалися стати головами правлінь і їх заступниками. Тільки за 1946—1950 рр. 6-місячні курси закінчили 626 чоловік, Сумську дворічну сільськогосподарську школу — 229 чоловік, пройшли підготовку на районних курсах 2708 чоловік¹⁷. Важливу увагу було приділено підготовці і перепідготовці масових колгоспних кадрів, підвищенню їх загальноосвітнього рівня, спеціальної підготовки, майстерності та ділової кваліфікації. Багато з колгоспних працівників навчалися в однорічній сільськогосподарській школі. Велика кількість бригадирів, ланкових, тваринників, колгоспників відвідували семінарські заняття, що організовувалися в районах, а також агротехнічні й зоотехнічні гуртки, курси і школи при МТС і колгоспах. У 1946 р. навчанням було охоплено 16 615 ланкових, що становило 63% їх загальної кількості¹⁸. Взимку 1950—1951 рр. тільки на трирічних курсах налічувалося 35 667 колгоспників¹⁹. Вони вивчали основи агрономії, зоотехніки, організацію колгоспного виробництва та його економіку.

У післявоєнні роки зростає роль механізаторів сільськогосподарського виробництва. Для їх підготовки було створено широку сітку курсів, на яких підготовлено 12,4 тис. трактористів, майже 1 тис. комбайнерів і 1,5 тис. бригадирів тракторних бригад. Для підготовки колгоспних кадрів партійні організації широко використовували сільськогосподарську пропаганду і читання лекцій, доповідей, проведення конференцій, демонстрування агрофільмів, поширення передового досвіду. Підвищення ділової кваліфікації масових колгоспних кадрів було важливим засобом підвищення врожайності і продуктивності тваринництва, кращого використання внутрішніх резервів і можливостей сільськогосподарського виробництва. На Сумщині вирости майстри високої урожаїв — ланкові А. Пармузіна і О. Баранова, бригадир тракторної бригади Я. Шульга, доярка М. Савченко, свинарка П. Богодушко та багато інших.

В ході боротьби за відбудову і розвиток громадського виробництва на одне з перших місць висунулися питання організації та правильної оплати праці, зміцнення соціалістичної виробничої дисципліни. Велику допомогу в цьому місцевим партійним організаціям, працівникам сільського господарства подала постановою Ради Міністрів СРСР про заходи по поліпшенню організації, підвищенню продуктивності і упорядкування оплати праці в колгоспах (19 квітня 1948 р.). В ході обговорення постанови було виявлено ряд недоліків в організації й оплаті праці, зокрема знеособітку у використанні земель, застосуванні застарілих занижених норм виробітку і підвищенні розцінок робіт у трудових, зрівнялівку в оплаті і т. д. У постанові вказувалося на необхідність дотримання в колгоспному виробництві принципу матеріальної заінтересованості, який стимулює колгоспників до активнішої участі в розвитку громадського виробництва. Відповідно до постанови бригади і особливо ланки, що добивалися підвищення врожаїв, одержували додаткову оплату. Широко застосовувалась додаткова оплата у виробництві цукрових буряків і конопель, а також у тваринництві. Це допомогло в короткі строки відновити виробництво технічних культур. Так, у колгоспі «Комуніст», Ямпільського району, з ініціативи партійної організації була встановлена додаткова оплата на основні види робіт по вирощуванню конопель — вибирання, замочування і т. д. Додаткову оплату також одержували ланкові, бригадир, голова колгоспу. В результаті введення додаткової оплати зросло виробництво конопель, доходив збільшилися на 2 млн. крб., підвищилась оплата трудовія²⁰.

Проте додаткова оплата праці в ті роки не розв'язала складного комплексу питань, зв'язаних з підвищенням матеріальної заінтересованості колгоспників у розвитку громадського господарства. Заготівельні ціни на ряд сільськогосподарських продуктів були низькими, оплата основних трудових у цілому ряді колгоспів залишилась невисокою. Проте й ці заходи відіграли значну роль у підвищенні продуктивності праці, зміцненні трудової дисципліни, підвищенні активної участі колгоспників у громад-

¹⁶ Газ. «Колгоспне село» від 31 січня 1951 р.

¹⁷ Сумське обласне управління сільського господарства. Архів відділу кадрів, Довідка про підготовку кадрів масових професій для МТС і колгоспів Сумської області за 1943—1949 рр. і 1949—1954 рр.

¹⁸ Партархів Сумського обкому КП України, ф. 4, оп. 8, од. 221, арк. 111.

¹⁹ Сумське обласне управління сільського господарства, Архів. Протокол обласної наради агрономів 14 березня 1951 р., арк. 31.

²⁰ Матеріал автором одержано безпосередньо в колгоспі.

ському виробництві. Якщо в 1946 р. додаткову оплату в колгоспах одержали 18 335 чоловік, то в 1950 р. — 75 867²¹. А це означало, що тисячі колгоспників почали працювати продуктивніше. В доповіді М. С. Хрушова на XVI з'їзді КП(б) України відзначалось, що в Сумській та інших областях кількість колгоспників, які не виробили мінімуму трудовнів у напружений період догляду за посівами і збирання врожаю в 1948 р. скотилась у порівнянні з 1947 р. більш як у два рази²².

У післявоєнний період колгоспні бригади перетворилися у великі виробничі одиниці із закріпленими за ними земельними ділянками і тягловою силою. Проте тоді в ряді місць країни були допущені деякі перекоєчення в організації праці, зокрема щодо виробничих бригад. 19 лютого 1950 р. газета «Правда» в статті «Проти перекоєчень в організації праці» викрила серйозні порушення в організації праці в колгоспах, зокрема підміну бригади відособленими ланками. Газета «Правда» допомогла широкому колу керівних партійних, радянських, сільськогосподарських і колгоспних кадрів, колгоспникам усвідомити суть перекоєчень в організації праці. Подібні недоліки спостерігалися в окремих колгоспах Ульянівського, Дубов'язівського і Ахтирського районів, де виникли відособлені ланки, за якими закріплювалось від 10 до 15 різних сільськогосподарських культур. В Конотопському районі було створено «спеціальні» технічні та «штурмові» бригади і ланки²³. Роль бригадира і бригади в таких умовах, безумовно, знижувалась. Усунення недоліків в організації праці, дальше зміцнення бригад сприяло організаційно-господарському піднесенню в колгоспах і підвищенню трудової активності колгоспників.

Досягнуті успіхи, а також створення матеріально-технічної бази, підвищення технічної озброєності сільського господарства висунули перед Комуністичною партією і колгоспним селянством нове завдання: укрупнити дрібні сільськогосподарські артілі. Рух за укрупнення колгоспів на Сумщині розгорнувся в перші роки післявоєнної п'ятирічки. Так, у Лебединському районі ще в 1948 р. три дрібних сільгоспартілі об'єдналися в один колгосп, який назвали ім. Леніна. Вже в перший рік об'єднання доходи колгоспу значно зросли, а в 1949 р. вони становили 2030 тис. крб. У 1950 р. тут виростили врожай зернових на всій площі по 20 ц з га, а цукрових буряків — по 324 ц. Укрупнення колгоспів дало можливість краще використовувати техніку, збільшити неподільні фонди, розширити будівництво. В результаті укрупнення угіддя колгоспів значно зросли, земельні масиви стали придатними для застосування машин, визначення і впровадження правильних сівозмін. Якщо на початку 1950 р. на один колгосп припадало в середньому 826 га орної землі, то в 1951 р. — понад 2 000 га. Там, де до укрупнення дрібних колгоспів поставились по-діловому, вже в перші місяці були досягнуті хороші результати в розвитку господарства. Так, до об'єднання в колгоспах «Комуніст» та ім. Петровського, Охтирського району, налічувалось 20 технічних працівників, а після об'єднання — 13. Сівбу ранніх зернових проводили в колгоспі ім. Петровського за 13 днів, в колгоспі «Комуніст» — за 11, а в об'єднаному — за 5 днів. Зросла трудова активність колгоспників. Улітку 1950 р. виробіток трудовнів у порівнянні з 1949 р. зріс на 34%²⁴. Укрупнені колгоспи почали успішно розвивати громадське виробництво, що сприяло зростанню доходів. Так, колгосп «Більшовик», Шосткинського району, де головою правління було обрано агронома, колишнього працівника Міністерства сільського господарства Української РСР П. Цибенка, в 1950 р. одержав 384 тис. крб. доходів, в 1951 р. — вже 1072 тис., а в 1952 р. — 2 754 тис. Значно зросли доходи в колгоспі «Жовтнева революція», Ямпільського району, колгоспі ім. Леніна, Глухівського району, та ін.

Отже, напружена боротьба партійних організацій і трудящих Сумщини за розвиток внутріколгоспної демократії, виховання колгоспних кадрів, впорядкування і поліпшення оплати праці, укрупнення дрібних сільськогосподарських артілей привела до зміцнення колгоспного ладу, дальшого вдосконалення соціалістичних виробничих відносин на селі. В цілому були ліквідовані наслідки варварської німецько-фашистської окупації, освоєні придатні для оранки землі. Валовий збір зернових збільшився з 3 545 тис. ц у 1945 р. до 7 841 тис. ц у 1950 р., тобто в 2,2 раза. Врожайність цукрових буряків (фабричних) становила в 1951 р. 196 ц, у 1952 р. — 175 ц з кожного гектара посіву проти 156 ц у 1940 р.²⁵ Збільшилось поголів'я громадської худоби в колгоспах: на 1 січня 1953 р. кількість великої рогатої худоби зросла на 160,9 тис. голів порівняно з 1 січня 1941 р. корів відповідно — з 33,7 тис. голів до 72,1 тис.; свиней — з 154,1 тис. голів до 251,8 тис. голів. До 1951 р. включно щорічно зростали середньорічні надої молока на кожну фуражну корову²⁶.

²¹ Дані із зведених річних звітів за 1946 і 1950 рр.

²² «XVI съезд КП(б)У», К., 1949, стор. 36.

²³ Газ. «Більшовицька зброя» від 18 червня 1950 р.

²⁴ Газ. «Радянська Україна» від 3 серпня 1950 р.

²⁵ «Валові збори і врожайність сільськогосподарських культур по Українській РСР», стор. 18, 19, 272, 273.

²⁶ «Народне господарство Української РСР, Статистичний збірник», К., 1957, стор. 239, 241, 243, 250.

Успіхи в розвитку сільського господарства були значні. Однак на кінець четвертої п'ятирічки і особливо в перші роки п'ятої п'ятирічки темпи розвитку сільського господарства знизились, а ряд галузей, насамперед тваринництво, тупцювало на місці. Рівень сільського господарства відставав від дедалі зростаючих потреб населення в продуктах харчування, а промисловості в сировині. Пояснюється це порушення принципів матеріальної заінтересованості колгоспників і колгоспів у розвитку громадського виробництва, недоліками в керівництві сільським господарством, зайвою централізацією в плануванні сільського господарства тощо. Ці причини багато в чому породжувались і ще більш поглиблювались культом особи Сталіна, який придушував народну ініціативу, сковував діяльність партійних організацій. Проте, культ особи не міг змінити природи соціалістичного ладу. Аналіз боротьби трудящих, в даному випадку трудящих Сумщини, приводить до правильного висновку, що в партійних організаціях України діяли демократичні принципи, що творча енергія мас творила справжні чудеса і в період післявоєнного розвитку народного господарства.

І. Я. МАКУХІН

СТОРИНКА З ІСТОРИЇ СПІВДРУЖНОСТІ НАРОДІВ СРСР У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Велика Вітчизняна війна була яскравою демонстрацією сили і могутності радянської багатонаціональної держави, основаної на непорушній ленінській дружбі народів. Сила цієї дружби полягає в тому, що Комуністична партія і в роки мирного соціалістичного будівництва і в дні Великої Вітчизняної війни невтомно продовжувала виховувати радянських людей в дусі братерського співробітництва, солідарності і взаємної допомоги. Спираючись на підтримку і палку любов радянського народу до своєї Вітчизни, Комуністична партія підняла всі нації і національності СРСР на захист великих завоювань Жовтня від зазіхань німецько-фашистських імперіалістів, мобілізувала їх на розгром найлютішого ворога людства — німецького фашизму.

В дні Великої Вітчизняної війни ще більше зміцніла дружба узбецького народу з російським, українським та іншими народами СРСР, бо доля узбецького народу, як і доля всіх радянських людей, вирішувалась на полях битв під Москвою і Ленінградом, на Україні і в Білорусії. З перших днів війни узбецький народ самовіддано трудився в ім'я перемоги над ворогом. Кращі сини узбецького народу пліч-о-пліч з росіянами, українцями, білорусами, грузинами, таджиками та іншими представниками народів СРСР героїчно боролись на фронтах Вітчизняної війни. Імена Курбана Умарова, Сабіра Рахімова, Усмана Ібрагімова, Ахмеда Алієва, Ахмеджана Шукурова та багатьох інших відомі в країні як імена доблесних синів узбецького народу, що своїми героїчними подвигами відзначились у боях з німецько-фашистськими загарбниками. У дні боїв за визволення України від німецько-фашистських окупантів бійці відділення Примкула Нурматова — колгоспника Пай-Ариського району, Самаркандської області, — одними з перших форсували Дніпро. Переважаючи сили гітлерівців десять разів атакували окопи, де знаходились бійці відділення Примкула Нурматова, але кожного разу відступали, зустрічаючи стійкість і мужність радянських воїнів. Героїчно утримували воїни-узбеки захоплені плацдарми на правому березі Дніпра. Вони розуміли, що борючись проти ненависного ворога на російській, українській та білоруській землях, вони захищали і сонячний Узбекистан. У листі воїнів-узбеків 1-го Українського фронту говорилося, що «узбецький народ, який пізнав радість свободи, завойованої під керівництвом ВКП(б), з допомогою свого старшого брата — великого російського народу, — завжди свято берегтиме і зміцнюватиме цю дружбу»²⁶. У боях за визволення радянської землі від німецько-фашистських загарбників понад 70 тис. бійців і офіцерів — представників узбецького народу — прославились героїчними подвигами і удостоєні високих урядових нагород — орденів і медалей Радянського Союзу, 66 воїнам-узбекам присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу²⁷.

У роки Великої Вітчизняної війни фронт і тил становили єдиний бойовий табір, готовий подолати будь-які труднощі на шляху до перемоги над фашизмом. З великим патріотичним і трудовим піднесенням працювали робітники і колгоспники, інтелігенція Узбекистану, віддаючи всі свої сили, знання і талант для зміцнення могутності Радянської Армії. Коли в країні розгорнувся рух за створення фонду оборони, трудящі Узбекистану взяли в ньому активну участь. До 1' лютого 1942 р. у фонд оборони надійшло 62 млн. крб., 3 тис. ц зерна, 2 190 ц м'яса, 22 кг золота і срібла, 13,500 овчин, 2 тис. кг шерсті та ін.²⁸ Значний вклад у фонд оборони внесли колгоспники Узбекистану. Так, трудівники Колба-Пойянської сільської Ради, Комсомольського району,

²⁶ Газ. «Правда Востока» від 2 лютого 1942 р.

²⁷ Газ. «Правда Востока» від 24 грудня 1944 р.

²⁸ Партархів Інституту історії партії при ЦК КП Узбекистану, ф. 58, оп. 86, од зб. 138, арк. 167.

Самаркандської області, у фонд оборони за серпень і вересень 1941 р. внесли 42 720 крб. і на 35 тис. крб. облигацій²⁹.

У травні 1942 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову про створення з урожаю 1942 р. хлібного фонду армії. Це рішення Комуністичної партії і Радянського уряду палко підтримали колгоспники Узбекистану. Трудівники сільськогосподарської артілі ім. Пушкіна, Самаркандського району, одними з перших засіяли значну площу зерновими у фонд оборони. Їх почин підтримали всі трудівники сільського господарства. У фонд оборони було засіяно більше 8 тис. гектарів зернових³⁰. У 1942 р. у фонд оборони колгоспи Узбекистану здали 3 тис. т бавовни, 18 т шовку, 18,5 тис. т шкір, 12 т шерсті та багато інших продуктів³¹.

У грізні дні літа 1942 р. трудящі Узбекистану на свої заощадження збудували бронепоезд «Узбекистан», який брав участь в багатьох боях з фашистами. На початку серпня 1943 р. бронепоезд героїчно боровся у боях з фашистами на Курській дузі. Бойовий екіпаж бронепоезда за своїм національним складом був найрізноманітніший: командиром площадки був білорус Михайло Гранюк, командиром батареї — українець Петро Поюко, навідником — росіянин Микола Кондрат'єв, кулеметниками — узбеки Барат Тешабаєв і Абдула Назрулаєв, артилеристом — туркмен Халлі Акамурадов. 64% особового складу бронепоезда становили комуністи, 28% — комсомольці. За героїзм і відвагу бойовий екіпаж бронепоезда було нагороджено орденами і медалями. Серед нагороджених був молодший сержант Барат Тешабаєв — син узбецького народу.

15 грудня 1942 р. саратовський колгоспник Феропонт Головатий з особистих заощаджень вніс у фонд оборони 100 тис. крб. на будівництво бойового літака в подарунок Радянській Армії³². Ця благородна ініціатива представника великого російського народу була підхплена усіма народами СРСР і знайшла палкий відгук також серед трудівників Узбекистану. Колгоспники-узбеки виступили з пропозицією зібрати кошти на виготовлення танкової колони та ескадрильї літаків «Колгоспник Узбекистану». Завдяки значній організаторській роботі партійних організацій Узбекистану за шість днів серед колгоспників було зібрано 260 млн. крб. на будівництво танків і бойових літаків³³. Колгоспник сільськогосподарської артілі «III-ій Інтернаціонал», Карасуйської сільської Ради, Середньо-Чирчикського району, Павло Лім, відповідаючи на заклик Комуністичної партії і Радянського уряду всемірно допомагати радянським військам громити ненавистного ворога — фашизм, вніс на будівництво танкової колони і авіаескадрильї «Колгоспник Узбекистану» з особистих збережень 303 тис. крб.³⁴ 21 грудня 1942 р. понад 30 колгоспників Карасуйського та Янги-Іюльського районів прийшли в Центральний Комітет КП(б) Узбекистану з пропозицією віддати свої збереження на будівництво танкової колони та авіаескадрильї «Колгоспник Узбекистану». Колгоспне селянство Узбекистану в 1942 р. внесло на будівництво танкової колони і літаків 327 млн. крб.³⁵ з них 46,5 млн. крб. внесли колгоспники Ташкентської області, 42 млн. крб. — Самаркандської області³⁶.

На початку війни з України, Білорусії, Молдавії в далекий Узбекистан евакуювалось багато підприємств, колгоспів, громадських закладів і трудящих. Узбецький народ тепло зустрів радянських людей, евакуйованих з тимчасово зайнятих гітлерівцями районів. З ініціативи трудівників Янги-Іюльського району широкого розмаху в Узбекистані набрав рух за подання допомоги евакуйованим. У радгоспі «Дальверзин» 350 сімей червоноармійців і 195 сімей евакуйованих одержали матеріальну допомогу: було виділено для них близько 15 тис. крб.³⁷ До Узбекистану було евакуйовано десятки дитячих закладів, багато дітей шкільного і дошкільного віку. До 1 січня 1942 р. в Узбекистан прибув 61 дитячий будинок, в яких налічувалось понад 3 тис. дітей. Сюди також евакуювались 20 шкіл фабрично-заводського навчання і ремісничих училищ³⁸. Через Центральний евакопункт Узбекистану за період Великої Вітчизняної війни пройшло понад 43 тис. дітей³⁹. Трудящі Узбекистану оточили дітей батьківським піклуванням і турботою. На зборах активу жінок Ташкента 21 січня 1942 р. було прийнято звернення до всіх жінок Узбекистану з закликом подати всебічну допомогу ді-

²⁹ Газ. «Правда Востока» від 4 лютого 1942 р.

³⁰ Партархів Інституту історії партії при ЦК КП Узбекистану, ф. 58, оп. 86, од. зб. 54-а, арк. 137.

³¹ Там же, од. зб. 58-а, арк. 17.

³² Газ. «Правда» від 18 грудня 1942 р.

³³ Партархів Інституту історії партії при ЦК КП Узбекистану, ф. 58, оп. 86, од. зб. 54-а, арк. 137.

³⁴ Там же, арк. 138.

³⁵ Партархів Інституту історії партії при ЦК КП Узбекистану, ф. 58, оп. 86, арк. 138.

³⁶ Газ. «Правда Востока» від 9 грудня 1944 р.

³⁷ Партархів Інституту історії партії при ЦК КП Узбекистану, ф. 58, оп. 86 од. зб. 144, арк. 7—8.

³⁸ Там же.

³⁹ Газ. «Правда Востока» від 12 жовтня 1943 р.

тям. Для евакуйованих дітей створювались спеціальні дитячі будинки, школи тощо. Раднарком і ЦК КП(б) Узбекистану створили республіканську комісію по влаштуванню і вихованню дітей. При виконкомх обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих працювали спеціальні дитячі комісії, які займалися питаннями влаштування і виховання дітей. Велику роботу по влаштуванню і вихованню дітей провели партійні організації. Андижанський обком КП(б) Узбекистану широко залучив до цієї справи громадськість. У містах і кишлаках евакуйовані діти зустрічали справді батьківське піклування і увагу. Тисячі патріотів виявили бажання взяти на виховання дітей, у яких війна відібрала батьків і рідних. Наслідуючи приклад заслуженого учителя Узбекиської РСР Акта Шарафутдінова, який взяв на виховання дітей-сиріт, колгоспниця Бархіхан Амір-Ходжаєва усиновила восьмеро дітей різних національностей. Евакуйованих дітей приймали у свої сім'ї вчені і колгоспники, службовці і робітники, керівні радянські і партійні працівники. Такий патріотичний гуманізм міг виникнути тільки при соціалізмі, в братерській сім'ї народів СРСР, де восторжествували марксистсько-ленінські ідеї дружби народів.

У роки Великої Вітчизняної війни Комуністична партія і Радянський уряд приділяли велику увагу відродженню народного господарства визволених від німецько-фашистських окупантів районів. 21 грудня 1943 р. Центральний Комітет ВКП(б) і Раднарком СРСР прийняли постанову про невідкладні заходи по відродженню господарства в районах, визволених від німецької окупації. У цій постанові було накреслено широку програму відбудови підприємств, шахт, МТС, колгоспів, радгоспів, громадських будівель і житла робітників, службовців і колгоспників. Радянська держава, колгоспи, радгоспи та підприємства Узбекистану посилали у визволені райони України насіння, хліб, реманент, машини, будівельні матеріали, одяг, медикаменти тощо. 1 вересня 1943 р. в ЦК КП(б) Узбекистану відбулася нарада партійно-господарського активу, на якій було схвалено ініціативу підприємств Ташкента, що вирішили подати трудящим Харкова всебічну допомогу у відбудові рідного міста⁴⁰. За неповними даними, для трудящих Харкова було відправлено близько 40 млн. крб., 4 тис. ц зерна, майже 30 ц фруктів та овочів, більше 9,5 тис. голів худоби⁴¹. Всього трудящі Узбекистану надіслали у визволені від німецьких окупантів райони України 182 тис. голів худоби⁴². У визволені райони Ростовської області з Термезького району, Сурхан-Дар'їнської області, було відправлено трактори з повним набором запасних частин. Туди ж виїхали і трактористи та механіки. Весною 1943 р. з Узбекистану у визволені райони Краснодарського, Ставропольського країв та України було відправлено близько 2 тис. тракторів, автомашин і сільськогосподарських машин, виїхало багато спеціалістів сільського господарства⁴³. Колектив Чирчикського електрохімічного комбінату взяв шефство над Дніпродзержинським азотно-туковим заводом. Чирчикські друзі надіслали дніпродзержинцям обладнання, матеріали, продовольство. Робітники одного з цехів комбінату виготовили і відправили для дніпродзержинців 150 комплектів спецз'єднань, 100 двосторонніх штуцерів, 500 мідних прокладок, тисячу бирок для маркування проводів та багато інших матеріалів і приладів. Працівники відділу робітничого постачання Чирчикського комбінату відправили для створення підсобного господарства при Дніпродзержинському азотно-туковому заводі 40 свиней, 50 овець, 11 голів великої рогатої худоби⁴⁴. Підприємства системи Узбекиської промради взяли шефство над промисловою кооперацією України. Вони відправили на Україну десятки комплектів гвоздильного, слюсарного та іншого обладнання, 100 швейних машин, 20 механічних ткацьких верстатів, кілька десятків олійниць тощо⁴⁵. Крім того, для забезпечення сировиною і матеріалами нових кооперативних виробництв було виділено 60 тис. метрів шовкових і напівшовкових тканин, 100 т вати, 25 т шкіряної сировини, 10 т шерсті, 10 кг сахарину та ін.⁴⁶ Ташкентські залізничники, як і працівники інших залізниць Радянського Союзу, розгорнули величезну роботу по відбудові залізничного транспорту у визволених районах. Залізничники Узбекистану надіслали у визволені райони сотні паровозів, а також відремонтували близько 4 тис. товарних і понад 3,5 тис. пасажирських вагонів⁴⁷. Сотні комсомольців і молоді Узбекистану добровільно виїхали в Донбас для участі у відбудові шахт і заводів.

Наслідуючи благодійний почин Остречовського колгоспу, Родниківського району, Івановської області, який взяв шефство над смоленським колгоспом «Вперед, до соціалізму!», багато узбецьких колгоспів взяли активну участь у відродженні тварин-

⁴⁰ Газ. «Труд» від 2 вересня 1943 р.

⁴¹ «Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны», К., 1961, стор. 171.

⁴² Паргархів Інституту історії партії ЦК КП Узбекистану, ф. 58, оп. 58, од. зб. 204, арк. 17.

⁴³ Газ. «Правда Востока» від 18 липня 1943 р.

⁴⁴ Газ. «Правда Востока» від 4 грудня 1943 р.

⁴⁵ Газ. «Кзыл Узбекистану» від 5 грудня 1943 р.

⁴⁶ Газ. «Правда Востока» від 4 грудня 1943 р.

⁴⁷ Газ. «Правда Востока» від 25 лютого 1943 р.

цництва у визволених районах Російської Федерації, України, Білорусії та Молдавії. Так, колгоспники Олтинкульського району, Андижанської області, відправили у Волгоградську область понад 100 овець і кіз, 15 голів племінної худоби⁴⁸. З колгоспів Джизакського району, Самаркандської області, відправлено в Північну Осетію 30 чистокровних плідників і 20 високопородних коней. Члени сільськогосподарської артілі «Скари-хасілі», Алтинкульського району, надіслали у визволені райони України 200 кг. ячменю та 100 голів худоби⁴⁹. За кілька днів колгоспники Маргиланського району, Ферганської області, відправили у визволені райони України 36 баранів, 36 корів, 189 ковдр, 112 подушок, кілька сот тарілок, чашок, а також засіяли понад 30 гектарів зернових у фонд допомоги визволеним районам⁵⁰. Трудящі Андижанської області відправили у Волгоградську область понад 100 овець і кіз, 15 голів великої рогатої худоби. Тільки з Мархаметського району було відправлено в дар колгоспникам Волгоградської області 17 голів великої рогатої худоби та 135 овець⁵¹. Колгоспники сільськогосподарської артілі ім. Акунбабаєва, Денауського району, Сурхан-Дар'їнської області, надіслали героїчним захисникам Ленінграда 50 кг зерна, 1000 крб., 15 голів великої рогатої худоби, 56 голів овець і кіз, 18 кг шерсті, 75 овчин, 165 кг рису, 365 кг сухофруктів та ін.⁵²

Працівники іригаційних систем Узбекистану посилали в райони Північного Кавказу інженерів, техніків та інших працівників водного господарства для швидкого відродження зруйнованих фашистськими загарбниками зрошувальних каналів. З Бухарського обласного управління водного господарства виїхали на Ставропольщину інженери тт. Коваленко і Ларіонов. З будівництва Кассан-Сийського водоймища на відбудову зрошувальної системи в районах Ставропольщини виїхали інженери тт. Рубін, Риб'євський та ін.⁵³ Самовіддано трудилися учні ремісничих училищ Узбекистану на відбудові одного з найбільших металургійних заводів у Єнакієвому. Про одну з груп учнів-ремісників начальник паросилового цеху Єнакієвського металургійного заводу говорив: «Слюсарна група майстра т. Промасова з ремісничого училища Ташкента локавала зразки самовідданої праці і високої дисципліни. Ремісники виконали завдання на 240%. Загальна оцінка їх роботи у жовтні — відмінно»⁵⁴.

У 1942 р. в день 25-річчя Української РСР у вітальному листі братній узбецький народ писав: «Хоч і різні у нас мови, звичаї, житла, але однакові у нас серця, одна в нас мета, одна у нас адреса, всі ми члени однієї єдиної сім'ї. Наша адреса — СРСР»⁵⁵. Цим узбецький народ підкреслив єдність і міцність братерської дружби народів СРСР, згуртованих воедино Комуністичною партією, М. С. Хрущов говорив, що дружба народів СРСР — це наше найбільше завоювання. Дружба народів нашої країни витримала всі труднощі і ще більше загартувалась у спільній боротьбі всіх радянських народів проти німецького фашизму.

РАЗАК ХУДАЙБЕРДИЄВ

РУКОПИСНА ПРЕСА ПАРТИЗАНІВ РОВЕНЩИНИ

В роки Великої Вітчизняної війни Комуністична партія поставила завдання перед усіма працівниками ідеологічного фронту, в тому числі і преси, — перебудувати свою роботу відповідно до воєнних умов і потреб, розгорнути якнайширшу діяльність по мобілізації радянських людей на боротьбу проти німецько-фашистських загарбників. Важливу роль у цьому відіграла партизанська та підпільна преса.

На окупованій фашистами Ровенщині продовжували виходити українською і польською мовами обласна газета «Червоний прапор», газета «Син України», в яких комуністи закликали населення саботувати всі накази і розпорядження гітлерівського командування, ухилятися від мобілізації в Німеччину, вести активну боротьбу проти поневолювачів. У листопаді 1943 р. Ровенський підпільний обком партії відновив випуск районних газет: «Більшовицький шлях» (орган Рокитянського підпільного району КП України), «Богунець» (орган Рафалівського району КП України) та ін. Поряд з цими друкованими органами партизани Ровенщини видавали рукописні стінні газети, листівки і журнали, які допомагали партійним організаціям мобілізувати трудящих. виховували в радянських людей почуття патріотизму, підносили бойовий дух і впевненість у неминучій перемозі радянського народу над фашистською Німеччиною, ви-

⁴⁸ Газ. «Правда Востока» від 3 грудня 1943 р.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Газ. «Правда Востока» від 25 лютого 1943 р.

⁵¹ Газ. «Правда Востока» від 2 липня 1943 р.

⁵² Газ. «Правда Востока» від 19 лютого 1943 р.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Газ. «Правда Востока» від 3 грудня 1943 р.

⁵⁵ Газ. «Правда Востока» від 30 грудня 1942 р.

кривали і спростовували міф про гітлерівський «новий порядок», зривали маску з націоналістів — цих вірних хололів Гітлера.

Очевидно, далеко не все з партизанської рукописної преси дійшло до нас. Виконавши своє важливе політико-виховне завдання, чимало партизанських листівок, газет, бойових листків і журналів загубилося серед читачів. Однак і те, що потрапило до державних архівів, свідчить про багатство рукописної преси партизанів Ровенщини і про те, що партійні організації області зуміли підпорядкувати важливу форму агітаційно-пропагандистської роботи боротьбі проти німецько-фашистських загарбників.

Основний зміст стінної партизанської преси полягав у мобілізації зусиль підрозділу на виконання бойових завдань командування, у висвітленні героїзму бійців загону, роти, взводу, відділення. Випуском партизанської стінної преси керували партійно-політичні органи загонів і з'єднань.

Найбільшою масовою формою партизанської стінної преси на Ровенщині були, як і в частинах регулярної Радянської Армії, бойові листки. В них досить уміло та оперативно висвітлювалося бойове життя підрозділів, визначалися плани й завдання на найближчий період, змальовувалися героїчні будні партизанської сім'ї тощо. Бойовий листок № 14 партизанського загону ім. Кутузова, випущений 10 вересня 1943 р.⁵⁶, починається передовою статтю «Підсумки диверсії загону за серпень місяць», в якій повідомляється, що за минулий місяць загonom було здійснено два рейди, знищено шість шосейних містків, два маєтки гітлерівських посіпак, 760 м залізничного полотна, пушено під укіс три ворожих ешелени з живою силою і технікою. В замітці «На фронт не пішли» деталізуються операції, зв'язані із знищенням ворожих військових ешелонів. Такий самий характер має й кореспонденція «Завдання виконано», в якій йдеться про знищення обмолоченого хліба, що призначався для відправки в Німеччину. Замітка «Хороший розвідник» популяризує одного з багатьох майстрів своєї справи, розвідника Морозова, який уславився в загоні вмінням і наполегливістю у виконанні бойових завдань.

В основному такий самий зміст і розміщення матеріалів має бойовий листок № 24 партизанського загону ім. Суворова (випущений 15 грудня 1943 р.)⁵⁷. У передовій статті «Напередодні 26-х роковин» йдеться про 26-річчя Радянської України, коротко описуються величезні досягнення, здобуті трудящими України під керівництвом Комуністичної партії, визначаються бойові завдання загону в боротьбі за визволення своєї Вітчизни від фашистських загарбників. Стаття «Авангардна роль комуністів» націлює партійну організацію загону на розв'язання тих величезних завдань, які стоять перед партизанами в найближчий час. У зарисовці «Наш герой» розповідається про командира підривної групи загону Максима, якого за зразкове виконання бойових завдань представлено до відзначення найвищою урядовою нагородою — орденom Леніна. Замітка «Розвідник» присвячена змалюванню бойових буднів кращого розвідника загону України.

Подібне ідейно-тематичне спрямування має і бойовий листок № 25 цього ж загону, випущений 25 грудня 1943 р.⁵⁸ У передовій статті «Визволення України» аналізується воєнна обстановка того часу і наголошується увага на бойових ділах партизанів. У ній, зокрема, говориться: «Ми, партизани Ровенської області спільно з українським народом ще сильніше завдаємо удару ворогові. Ми всіма силами допомагаємо нашій Червоній Армії добивати жалюгідні недобитки фашистських банд, що тікають з української землі». Про звитяжні подвиги підричника Петра Кашпарова, який пустив під укіс десятки ворожих військових поїздів, розповідає замітка «Безстрашний герой». Багато славних бойових діл здійснив цей відважний партизан з своїми товаришами. Петро Кашпаров загинув смертю хоробрих, виконуючи чергове завдання. Замітка є своєрідним некрологом, де підсумовуються бойові заслуги загиблого товариша. Бойові будні партизанів висвітлюються і в кореспонденції «Точно». В ній повідомляється, що завдання командування загону по знищенню телефонно-телеграфного зв'язку й залізничного полотна виконано успішно, з партизанською точністю й кмітливістю. Закінчується бойовий листок віршем «Борцю України», в якому автор прагнув пов'язати події навколишнього життя із завданнями партизанської війни, запалювати своїх товаришів по зброї на ще рішучішу боротьбу проти фашистської нечисті.

Слід зауважити, що стінна преса партизанів Ровенщини відзначалася і багатством вміщуваного матеріалу, і високим рівнем художнього оформлення. Зразком поєднання високих ідейно-тематичних і художньо-естетичних вимог може бути бойовий листок І-ї роти І-го батальйону партизанського загону ім. Олександра Невського, випущений 1 січня 1941 р. Петром Ярославцем і Емілем Білау в с. Млинку, Бровської сільради, Заріччянського району, на Ровенщині⁵⁹. У лівому кутку Бойового листка намальований

⁵⁶ Оригінал зберігається в Ровенському історико-краєзнавчому музеї.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Оригінал зберігається в партархіві Ровенського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 4, арк. 166.

⁵⁹ Фотокопія бойового листка разом з іншими документами з історії загону ім. Олександра Невського зберігається в клубі с. Борові, Заріччянського району, Ровенської області.

Дід Мороз, який тримає за френч переляканого фашиста, а другого такого ж гітлерівця «підсаджую» ногою. Через усю верхню частину стінгазети своєрідним аншлагом проходить намальована кулеметна стрічка з патронами, на фоні якої напис: «З новим роком, товариші партизани!». В невеличкій передовій статті «Наша перемога» підсумовуються величезні успіхи Радянської Армії на фронті. Під передовою — заставка: танк з цифрою «1944», а праворуч — будівлі з написом «Берлін». Нижче вміщено малюнок і жарт «В гебітскомісаріаті»:

— Герр Геббельскомісар, чому ви, йдучи спати, надягаєте парашут?

— Болван! Якщо ми злетимо у повітря, щоб можна було вдало приземлитися!

Нижче вміщено кореспонденцію «З листа фрїца», в якому йдеться про грізну радянську зброю — гвардійський міномет. Закінчується бойовий листок ребусом і відповідями на ребуси й шаради, вміщені у попередньому номері.

В роки Великої Вітчизняної війни серед партизанів Ровенщини поряд з бойовими листками великим успіхом користувался і такий вид стінної преси, як рукописний журнал. Цікавим у цьому відношенні є «Народний месник» — ілюстрований щомісячний історичний, літературно-художній і військово-політичний журнал Ровенського підпільного обкому КП(б)У і з'єднання № 2 партизанських загонів Ровенської області. В нашому розпорядженні є лише третій номер цього журналу за грудень 1943 р.⁶⁰ Видавався він редколегією на чолі з Л. Є. Кізею, як додаток до газети «Червоний прапор». Журнал має 77 машинописних сторінок, переважна більшість заголовків до матеріалів, як і малюнки, робилися від руки кольоровими олівцями. Однак деякі карикатури були зроблені за допомогою кліше. Відкривається журнал великим, на всю сторінку, кольоровим малюнком про Радянську Конституцію. В статті «Золота книга боротьби і перемог» подаються відомості з історії прийняття Конституції. Нижче вміщена замітка «Висока нагорода», в якій перелічуються прізвища 11 партизанів, удостоєних високих урядових нагород за особливі заслуги, проявлені в боротьбі проти гітлерівських загарбників. Важливому питанню партизанського життя присвячена стаття секретаря партійного комітету тов. Бельського «Справою прийому в партію потрібно керувати». В ній дається аналіз політичної роботи в загоні й робиться висновок: «Дотримуючись строго індивідуального підходу до кожного бажаного вступити в ряди ВКП(б), партійні організації повинні забезпечити прийом у партію відданих і вірних патріотів Радянської Батьківщини, які довели своє вміння боротися і працювати з енергією, дисципліною і стійкістю, що потрібні у воєнний час».

Проблеми ідеологічної роботи порушуються і в статті «Партійно-комсомольська робота серед населення Ровенської області», де підбиваються підсумки пропагандистсько-агітаційної діяльності партизанів серед трудящих. Із статті довідуємось, що тільки за два місяці з мешканцями району партизанських дій було проведено понад 5850 політичних бесід і зборів, які охопили 72 тис. чоловік.

Кореспонденція «Бойовий наказ виконано» відтворює картину тридцятигодинного бою партизанів за містечко Городно, що закінчився визволенням населеного пункту від фашистських окупантів. Водночас тут розглядаються тактика й сміливі бойові прийоми партизанів при захопленні містечка.

Про животворний радянський патріотизм, про безмежну любов до Вітчизни дізнаємося з кореспонденції «Самооборона села Стара Гута». В ній подається коротка історія цього населеного пункту на Сумщині, акцентується увага читачів на тих грандіозних змінах, що сталися в селі за роки Радянської влади. З приходом гітлерівців у Старій Гуті під керівництвом комуністів була створена самооборона, яка налічувала 180 бійців, 4 кулемети тощо. Самооборона була настільки міцною і організованою, що фашисти не тільки боялися заходити в село, а й навіть не змогли перешкодити диверсійно-підривній діяльності гутянців. Загін гутянської самооборони, крім того, брав активну участь у розгромі фашистських гарнізонів у навколишніх селах.

Особливою популярністю й любов'ю користувалися серед партизанів майстри підривної справи. Героям-підривникам присвячено два вірші, вміщені в журналі. Про бойові партизанські будні розповідається в статті під назвою «Епрон». У ній ідеться про одну з каральних експедицій фашистських військ у Брянські ліси з метою знищення партизанів. У бою проти гітлерівців був поранений комісар Жуков. Не маючи можливості взяти безпосередню участь у бойових операціях, він вирішив боротися з ними іншим шляхом. Комуніст Жуков почав займатися водолазною справою. В результаті цього з двох Десни було піднято чимало зброї: мінометів, кулеметів, гвинтівок, толу, гранат, 4 ящики з друкарським шрифтом.

Статті «Життя в німецькому тилу» та «Вночі й вдень» відтворюють бойові будні партизанської сім'ї. Цій самій темі присвячені й вірші «Партизанская фронтовая», «Даремні мрії», «Б'ємо ворога його вогнем». У вірші «Даремні мрії» висміюється хвастовитість фашистських вояк, безпідставність їх зазіхань.

Досить цінними і цікавими є матеріали, вміщені під рубрикою «Хроніка». Скупую, лаконічною мовою зведення вони реєструють найбільш вдалі бойові епізоди з

⁶⁰ Оригінал журналу зберігається в Ровенському обласному історично-краєзнавчому музеї.

бурхливого партизанського життя: 5 жовтня на залізниці Ковель — Сарни зірвано міст; 6 жовтня пущено під укис ешелон з військами ворога, 8 жовтня на залізниці Брест — Лунінець пущено під укис ешелон противника з продовольством і нагарабованим майном; 21 жовтня на залізниці Брест — Лунінець знищено військовий ешелон: 12 платформ з танками і 7 вагонів з живою силою. Ці повідомлення відтворюють майже щоденні найбільш вдалі бойові операції партизанів і є важливим показником їх бойової діяльності.

Нарис «Темніков» воскрешає ратні подвиги партизана Петра Темнікова, який загинув смертю хоробрих у бою за с. Морочно.

Важливе політичне значення мали і статті-акти, зокрема «Акт про терористичні нальоти» фашистської авіації на мирні села Мирочнянського району, Ровенської області (в с. Муравині було спалено 480 будівель і вбито п'ять чоловік мирного населення, в с. Старих Конях знищено 554 будівлі, а також мали місце людські жертви). «Акт про звірства бандерівської банди», в якому викривалися жахливі злочини націоналістичних безбачченків, що допомагали гітлерівським душогубам катувати населення. У вірші «Дворняжка Гітлера» висміюється італійський дуче — Муссоліні. Закінчується журнал дотепним кросвордом.

З цього короткого огляду лише кількох зразків рукописної преси партизанів Ровенщини можна уявити ідейно-тематичне багатство партизанської стінної преси, яка була надійним помічником комуністів у виконанні завдань партії по мобілізації всіх сил радянського народу на розгром фашистських окупантів. Досі, на жаль, ще немає жодної статті, присвяченої вивченню партизанської стінної преси, яка, безумовно, заслуговує серйозного наукового дослідження як важливий літопис партизанської діяльності, як результат умілого партійного керівництва партизанською боротьбою. Кожна стаття, замітка, нарис, фейлетон, пародія, пісня, вірш, зарисовка, кореспонденція, сатиричні й гумористичні матеріали, дотепні карикатури, головоломки тощо, написані від широкого серця, пристрасно закликали до боротьби проти фашистських варварів та їх буржуазно-націоналістичних холоуів, освітували Комуністичну партію, під мудрим керівництвом якої радянський народ переміг гітлерівських поневолювачів. Стінна партизанська преса є важливим історичним джерелом для висвітлення подій героїчної боротьби нашого народу. На це джерело історикам слід звернути більше уваги.

П. Я. ЛЕЩЕНКО

ПРО ХАРАКТЕР НАЙМАНОЇ ПРАЦІ В ПОМІЩИЦЬКИХ МАЄТКАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.)

Готуючи інвентарну реформу 1847—1848 рр., міністр внутрішніх справ Л. О. Перовський і київський генерал-губернатор Д. Г. Бібіков виходили з так званої «системи третяка», згідно з якою одна третина посівної площі землі оброблялась селянами на користь поміщика, дві третини — на користь селян. Проте, вже в період підготовки реформи в багатьох поміщицьких маєтках це співвідношення було порушене і в 1848—1860 рр. продовжувало змінюватись на користь поміщиків. У 1841 р. у Київській губернії селяни висівали різного зерна 554,3 тис. четвертей, поміщики — 459,3 тис., а в 1860 р. — селяни висівали 609,1 тис. четвертей, а поміщики — 595,6 тис. четвертей⁶¹. У Волинській губернії у 1842 р. селяни висівали 756,8 тис. четвертей, поміщики — 542,4 тис., а в 1859 р. селяни висівали 529,8 тис. четвертей, а поміщики — 496,4 тис. четвертей⁶². У Подільській губернії протягом десятиріччя (1806—1815) селяни в середньому висівали 563,9 тис. четвертей, а поміщики — 331,0 тис., а в 1860 р. селяни висівали 436,9 тис. четвертей, а поміщики 810,4 четвертей⁶³. Зростання поміщицької оранки здебільшого відбувалося за рахунок перетворення тяглових і піших селянських господарств на городні, за рахунок зменшення селянських наділів.

Різне скорочення кількості тяглових селянських господарств, зростання посівів поміщицьких економій, зв'язок останніх з ринком змушували поміщиків обзаводитись власною робочою худобою і реманентом. Регламентування панщини для тяглових селян трьома днями на тиждень теж штовхало поміщиків-кріпосників на придбання живого і мертвого реманенту⁶⁴ (піші селянські господарства, як правило, не мали змо-

⁶¹ Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. 2, спр. 16420.

⁶² Центральний державний історичний архів УРСР у Києві (далі — ЦДІА УРСР у Києві), ф. 442, оп. 8, спр. 7458.

⁶³ Там же, спр. 9547.

⁶⁴ Див. ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 457, спр. 12, донесення могилівського справника київському генерал-губернатору від 12 травня 1848 р.

ги тримати достатню кількість робочої худоби і не зобов'язані були відробляти панщину з худобою). Раніш за інших почали обзаводитися власною робочою худобою і необхідним сільськогосподарським реманентом великі поміщики. Так, якщо ще в 1837 р. васильківський справник писав, що деякі поміщики мають і зберігають різніччі знаряддя і машини «більш на показ, ніж для застосування», то в 50-і роки не тільки звичайні, а й залізні плуги, молотарки і віялки досить широко застосовувалися у великих поміщицьких маєтках Правобережжя. Майже всі середні і навіть частина дрібних поміщиків мали воли, плуги, борони і вози⁶⁵. Так, у Ставищенському маєтку графів Браницьких (Таращанський повіт) у 1841 р. було 688 волів і 130 робочих коней. У Богуславському маєтку тих же Браницьких у 1795 р. було 62 робочих волів і 11 коней, а в 1852 — уже 1800 волів, 300 залізних плугів, 900 рал, 300 борін з залізними зуб'ями⁶⁶.

Наявність у поміщиків власної худоби вимагала постійних робітників для догляду за нею. Літні польові роботи з худобою також вимагали постійних робітників-погоничів. При триденній панщині з тяглового двора і зменшенні кількості тяглових неможливо було створити кадри постійних робітників, не виходячи за межі «нормальних» кріпосницьких відносин, не вдаючись до найму. Постійні робітники чи робітніші потрібні були також для догляду за неробочою худобою.

Цікаві підрахунки зробили автори «Статистического описания Киевской губернии». Загальна кількість панщини, що її відробляли селяни Київської губернії до запровадження інвентарної реформи, становила 67 млн: днів на рік, а за інвентарними правилами — вже тільки 36 млн.⁶⁷ Щоб виконати всі роботи за 36 млн. людино-днів панщини, не вживаючи додатково найману працю треба було піднести продуктивність праці кріпосних селян вдвоє. А це було неможливо.

У 1844 р. в с. Мошурові, Липовецького повіту, Київської губернії, з 164 працездатних кріпосних селян (чоловіків) 62 були на економічній службі, тобто були постійними робітниками поміщика, одержуючи певне утримання грошми і продуктами, з 167 працездатних селянок на економічній службі перебували 58⁶⁸. У Кошоватському маєтку, Таращанського повіту, обробіток поміщицької землі та збирання продуктів проводилося за рахунок панщини та найму людей⁶⁹. У Чигиринському повіті, як повідомляв справник 10 серпня 1853 р., в літній період селяни у вільні від панщини дні працювали на плантаціях цукрових буряків за 15 коп. у день, косили сіно за 30 коп. у день⁷⁰. У Кирилівському маєтку Енгельгардта (Звенигородський повіт) з 1764 працездатних селян постійними робітниками «при панській худобі і плугах» працювало 504⁷¹, тобто 28,5% всіх працездатних кріпаків. У Летичівському і Каменецькому клочах (Подільська губернія) уже в 1811 р. було 132 економічних служителів⁷². У Немирівському маєтку графа Б. Потоцького на Брацлавщині в 1824 р. було 43 економічних служителів, а в 1856 р. — 98⁷³. Особливо показовим є швидке зростання кількості постійних економічних служителів з селян у маєтках графів Браницьких на Київщині. В Ксаверівському ключі, Васильківського повіту, за період з 1850 по 1860 рр. кількість економічних служителів збільшилася на 25%. В Устимівському ключі того ж повіту, у тих же Браницьких у 1840 р. працювало 120 робітників, у 1851 р. — 239, а в 1861 р. — 320⁷⁴. Отже, за останні двадцять років кількість постійних робітників у маєтку зроста майже втричі. Таких прикладів багато.

Це все дає підставу твердити, що наприкінці кріпосницької епохи майже в усіх великих маєтках Правобережної України, у більшості середніх і навіть у деяких дрібних, поряд з панщиною вживалася і наймана праця у вигляді праці постійних або сезонних економічних служителів. Зростала також питома вага поденних робітників на збиранні хліба, косовиці сіна, обробітку буряків, картоплі тощо. Проте наймана, здебільшого поденна праця, відігравала вирішальну роль тільки у виробництві буряка. У виробництві ж хліба (основної продукції поміщицьких маєтків Правобережжя) до 1861 р. перше місце займала підневільна праця селян — панщина.

Щоденні наймані робітники набиралися з кріпосних селян. Городники та бобилі, що не мали у своєму користуванні польової (а то й садибної) землі, за звичаєвим місцевим правом, а згодом за інвентарними правилами відробляли тільки один день панщини на тиждень, а подекуди й менше. Вони також досить часто жали і молотили

⁶⁵ Див. Державна публічна бібліотека УРСР, ф. VI, № 941—942, 970—979 та ін.

⁶⁶ ЦДІА УРСР, ф. 216, оп. 1, спр. 2; О. Степанишина, Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р., 1931, к.

⁶⁷ «Статистическое описание Киевской губернии», т. II, стор. 369.

⁶⁸ ДАКО, ф. 11, оп. 1, ч. 1, спр. 20.

⁶⁹ Там же.

⁷⁰ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 457, спр. 71.

⁷¹ Там же, спр. 42. 58.

⁷² Державна публічна бібліотека УРСР, ф. VI, № 607.

⁷³ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 1, спр. 568.

⁷⁴ О. Степанишина, назв. праця, стор. 127.

панський хліб, косили сіно, обробляли бурякові та картопляні плантації і одержували за це 15—25 копійок за день або третій—п'ятий сніп.

У перші два-три десятиліття XIX ст. поміщик, беручи в економічні служителі голову або члена селянського двору, не позбавляв його земельного наділу і призначав йому невелику грошову платню (3—5 крб. за півроку, 6—12 крб.— за рік)⁷⁵. Основним джерелом існування економічного служителя та його сім'ї залишалося його господарство, а заробітна плата, яку він одержував, мала характер заохочування і повинна була піднести продуктивність його примусової праці. Поступово в умовах зростання виробництва на ринок поміщик збільшував служителя грошове утримання, і значення польового наділу, як натуральної заробітної платні, зменшувалося. В 30—40-х роках поміщики почали зменшувати польові наділи економічних служителів, а то й повністю їх відбирати. Все частіше в економічні служителі потрапляли городники, що не мали зовсім польової землі. Власник Ільїнецького маєтку (Липовецький повіт) граф Плятер у 1843—1848 рр. платив «парубкам» по 15 крб. на рік і ординарію (продовольче утримання), а вологонам — по 9 крб і ординарію⁷⁶. Про те, чи мали вони у своєму користуванні наділи, у статистичному описі маєтку не згадується. В Кирилівському маєтку Енгельгардта в 1848 р. всі економічні служителі (962 чоловіки) перебували на утриманні власника, одержували гроші і тільки деякі з них були наділені землею⁷⁷. Ясно, що значна частина служителів (мабуть, більшість) уже була обезземелена, і єдиним джерелом їх існування була заробітна плата в грошовій і продовольчій формі, яку вони одержували від поміщика. Економічні служителі с. Яновки, Радомишльського повіту, в 1848 р. одержували по 15 крб. і ординарію, польовими наділами вони вже не користувалися⁷⁸. В Богуславському і Владиславському маєтках графів Браницьких у 50-ті роки «парубки» одержували вже 24 крб. і 9 четвертей (понад 70 пудів) хліба на рік, а також засівали для себе десятину панського поля⁷⁹.

Економічний характер роботи по найму в поміщицьких маєтках Правобережної України в першій половині XIX ст. слід визначати диференційовано. Праця вільнонайманих робітників (колишніх солдатів, міщан, державних селян, прийшлих селян і т. д.) була працею по капіталістичному найму. Такою ж врешті решт слід визнати поденну працю на поміщицьких полях селян, які відробили належну панщину і одержували за свою додаткову роботу грошову платню або «четвертий сніп». Навіть неоплачена праця цих людей набирала характеру оплаченої, що властиве саме для найманої праці капіталістичної формації⁸⁰. Та й по суті витрати на заробітну платню для цих робітників були вже перемінним капіталом поміщиків, авансованим не для виробництва споживчих вартостей, а для відтворення самого капіталу в поширеному масштабі, для одержання додаткової вартості через систематичний продаж продукції на ринку, що перетворювалася на зиск.

Праця постійних (річних або піврічних) економічних служителів з кріпосних селян даного поміщика була водночас і підневільною і працею по капіталістичному найму. Служитель не мав права відлучатись з села без дозволу поміщика, він ставав служителем не за своєї ініціативи, не за вільною угодою, а з волі поміщика. Поза економічний примус і особиста залежність, а протягом певного часу і феодална власність поміщика на його, економічного служителя, земельний наділ лежали в основі його праці. З другого боку грошове й продовольче утримання, яке одержував служитель, нібито оплачувало також і неоплачену частину його праці і при досить міцному зв'язку поміщицьких господарств Правобережної України з внутрішнім та зовнішнім ринком і прагненням поміщиків до одержання прибутку становило той самий авансований перемінний капітал, призначення якого полягало у відтворенні капіталу в поширеному вигляді.

Праця постійних економічних служителів з кріпосних селян є взірцем перехідних виробничих відносин, підтвердженням того, як перероджувались виробничі відносини епохи феодалізму на нові капіталістичні відносини. Позбавлення економічних служителів польового наділу і повне переведення їх на грошове і продовольче утримання поміщика було дальшим кроком капіталізування виробничих відносин феодалізму. Роль феодалної власності на землю, як економічної основи експлуатації селянина, тут зводиться нанівещь. Достатньо було зараз юридично скасувати кріпосну залежність селянина від поміщика, щоб капіталістична суть їх відносин виявилася повністю.

Отже, зростання виробництва поміщицького хліба на ринок зумовлювало збільшення поміщицької оранки, зменшення кількості тяглових селян і зменшення селян-

⁷⁵ ДАКО, ф. 11, оп. 1, ч. 3, спр. 29, 22, 25 та ін.

⁷⁶ ДАКО, ф. 442, оп. 435, с. 80.

⁷⁷ Там же, ф. 442, оп. 457, с. 42, 58.

⁷⁸ Там же, ф. 11, оп. 99, спр. 1256.

⁷⁹ О. Степанишина, назв. праця, стор. 128.

⁸⁰ Див. Маркс і Енгельс, Сочинения, т. XIII, ч. 1, стор. 130.

ських наділів. Зменшення кількості тяглових змушувало поміщиків обзаводитися власною худобою і мертвим інвентарем. Наявність власної робочої та іншої худоби і зростання її кількості вимагало утворення кадрів постійних робітників, які набирались частково серед вільних людей, переважно з кріпосних селян. Зростання поміщицьких посівів вимагало також збільшення кількості поденних робітників. Отже, поряд з переважаючою кріпосною працею поміщики Правобережжя застосовували і працю по капіталістичному найму, і працю напіввільну — напівпримусову. Переродження кріпосницьких відносин у капіталістичні відбувалося як природно-історичний процес.

Якщо до описаних явищ у поміщицькому сільському господарстві додати аналіз відносин, що існували і розвивалися в промисловості, і відносин, що склалися в середині селянства (початок класового розшарування), то стане цілком очевидно, що економіка Росії і України першої половини ХІХ ст. була перехідною від феодалізму до капіталізму при загальній перевазі кріпосницьких елементів. Суперечності між новими продуктивними силами і кріпосницькими виробничими відносинами, що гальмували їх розвиток, найсильніший розмах селянського руху в Росії в 40-і і особливо в 50-і роки та загальні інтереси поміщицької держави, що зазнала поразки в Кримській війні, зробили необхідним скасування кріпосного права. Капіталістичне переродження феодальних виробничих відносин, яке зайшло вже досить далеко, зробило можливим це скасування до перемоги буржуазно-демократичної революції.

А. З. БАРАБОЙ

РЕЦЕНЗІЇ

В. І. ЛЕНІН ПРО УКРАЇНУ

В. П. Титаренко, В. І. Ленін про Україну. Історико-бібліографічний посібник, Вид-во Книжкової палати УРСР, Харків, 1961, 272 с.

Твори В. І. Леніна — ідейне багатство Комуністичної партії, її непохитний теоретичний фундамент — відіграють винятково важливу роль у житті всього радянського народу. В період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства в нашій країні життєвою необхідністю для кожної радянської людини стає глибоке засвоєння комуністичного світогляду, оволодіння основами марксизму-ленінізму. Комуністична партія на всіх етапах свого історичного розвитку надавала великого значення виданню і поширенню творів В. І. Леніна. За роки Радянської влади вийшли в світ чотири видання Творів В. І. Леніна. Нині за постановою ЦК КПРС здійснюється п'яте, повне зібрання Творів В. І. Леніна в 55 томах. Ленінські праці стали найпопулярнішими і найпоширенішими в нашій країні. Загальний тираж виданих тільки на Україні праць В. І. Леніна становить понад 25 млн. примірників.

У творах В. І. Леніна багато уваги приділяється Україні, її економічному і політичному розвитку, революційно-визвольній боротьбі українського народу, діяльності більшовицьких організацій України. До 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції і 40-річчя встановлення Радянської влади на Україні Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС підготував збірник «В. І. Ленін про Україну» (упорядники О. Т. Юрченко і Т. М. Колішєр), який вийшов у 1957 р. в Держполітвидав УРСР двома мовами: українською і російською. У порівнянні з аналогічними збірниками, що були видані в 1924 і 1936 р., цей збірник найповніше відображає ленінську спадщину з питань, що стосуються України. Він включає близько 200 творів, листів, промов і документів. Проте, незважаючи на свій значний обсяг, це видання не могло охопити всієї ленінської літературної спадщини, всіх творів і документів В. І. Леніна, в яких згадується Ук-

раїна. Відчувалась настійна потреба у виданні спеціального історико-бібліографічного довідника ленінських документів про Україну, який не обмежувався б даними довідкового тома до четвертого видання Творів В. І. Леніна, а включав би всі відомі ленінські твори і документи про Україну. Такий посібник, підготовлений В. П. Титаренком, нещодавно вийшов у світ.

Бібліографія охоплює праці В. І. Леніна, що ввійшли до четвертого видання Творів, а також ленінські документи з «Ленінських збірників», журналів та інших видань. У посібнику дана анотація творів В. І. Леніна про Україну, його листів, телеграм, записок та інших документів, адресованих різним керівним органам і діячам української партійної організації і уряду Радянської України. Всього до посібника включено понад 650 назв ленінських праць і документів. Це — майже вся опублікована досі ленінська літературна спадщина, в якій згадується Україна. Проте не вся. Автор чомусь не включив до посібника окремих невеликих за розміром ленінських документів, адресованих партійним діячам на Україну, — листів, заміток, що опубліковані в «Ленінських збірниках» та інших рідкісних виданнях. У посібнику нема плану листа В. І. Леніна до Л. Радченка в Полтаву, написаного 27 квітня 1901 р.¹, листів В. І. Леніна на Україну, написаних спільно з Н. К. Крупською², листів В. І. Леніна О. І. Виноградовій в Одесу, які були опубліковані у газеті «Вперед»³, робітникам з Миколаєва і Одеси,

¹ «Ленінський збірник», т. VIII, стор. 132—133.

² «Ленінський збірник», т. VIII, стор. 156—157, 171—172, 181, 210, 264—265, 312—313; «Ленінський збірник», т. XIII, стор. 134—135, 139.

³ Газ. «Вперед» від 10 березня 1905 р.; «Ленінський збірник», т. XXVI, стор. 426.

Іжичі в Миколаїв, опублікованих у тій же газеті¹, Херсонській організації РСДРП від 10 жовтня 1905 р.² та деяких інших.

Складені автором анотації в основному відповідають своєму призначенню, правильно характеризують зміст ленінського твору і вказують на його зв'язок з Україною. В багатьох випадках автор пішов далі довідника до четвертого видання Творів В. І. Леніна, зробивши вказівки на ряд нових ленінських творів, в яких йдеться про Україну. Так, він дає анотацію на ленінську працю «З приводу так званого питання про ринки» з тома четвертого видання, в якій В. І. Ленін на прикладах трьох повітів Таврійської губернії (Бердянсько-го, Мелітопольського і Дніпровського) показав економічний розвиток України кінця XIX ст. (стор. 13), хоч у довіднику до четвертого видання Творів В. І. Леніна в рубриці «Україна» ця праця чомусь не згадується. До посібника включено анотації на праці «Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве», «Гімн назичні господарства і поправні гімназії» та деякі інші, які відсутні у відповідній рубриці довідкового тома. Це говорить про творчий підхід автора до складання посібника, про доцільність його видання.

Проте в ряді випадків вказівки на зв'язок того чи іншого ленінського твору з Україною дані в дуже загальній формі, автор відсилає читача до всього твору, який інколи має по 100 і більше сторінок, хоч у ньому йдеться про Україну на якійсь одній чи кількох сторінках. Так, у рубриці «Катеринославська» (організація РСДРП — П. Ш.) він робить посилання на всю працю В. І. Леніна «Що робити?» (стор 181), тим часом у цьому творі про Катеринославську організацію йдеться лише на двох сторінках (стр. 448—449). Подібних прикладів можна навести чимало. Такий підхід автора до складання анотацій дещо утруднює користування посібником і примушує читача звертатися за допомогою до довідкового тома четвертого видання Творів В. І. Леніна.

Посібник побудований за історико-тематичним принципом. Перша частина написана в історичному плані і складається з трьох розділів, що містять анотації праць і документів В. І. Леніна про історію революційного руху на Україні кінця XIX—початку XX ст. (розділ I), про підготовку Великої Жовтневої соціалістичної революції та боротьбу за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні (розділ II), про Радянську Україну і розгор-

тання соціалістичного будівництва (розділ III). Друга частина посібника написана за тематичним принципом, відповідно до основних проблем, які більш усього можуть цікавити читача. Окремим розділом (IV) автор подав анотації ленінських праць про союз українського і російського народів, далі представив твори В. І. Леніна, які викривають великодержавний шовінізм і місцевий буржуазний націоналізм в українському питанні (розділ V), і нарешті, у заключному (VI) розділі виділив твори і документи В. І. Леніна, що містять конкретні дані з історії більшовицьких організацій на Україні та їх боротьби проти меншовицьких і буржуазно-націоналістичних груп і організацій. Автор цілком правомірно застосував історико-тематичний принцип при написанні своєї праці.

У короткій передмові він дав глибоку характеристику включених до кожного розділу документів, вказав на їх значення. Для зручності користування посібником В. П. Титаренко у додатках вмістив лімітки, алфавітний список праць В. І. Леніна, включених до посібника, і показав географічних назв України до четвертого видання Творів В. І. Леніна. При написанні приміток автор не завжди дублював відповідні примітки з довідкового апарату четвертого видання Творів В. І. Леніна, а в ряді випадків самостійно досліджував окремі питання з історії України, про які йдеться в ленінських документах. Хотілося б вказати лише на дві неточності, допущені при складанні приміток. На стор. 246 говориться про Кримський союз РСДРП, який поряд з організаціями Криму об'єднував і організації українських (материкових) повітів Таврійської губернії. Автор далі перелічує ці організації—Бердянську, Мелітопольську, Великотокмацьку та ін.—але подає їх чомусь у родовому відмінку, внаслідок чого ці назви прив'язуються не до організацій, а до повітів, яких, як відомо, було лише три: Бердянський, Мелітопольський і Дніпровський. На стор. 248 неточно вказана дата існування Поліського комітету РСДРП (замість 1904—березень 1905 рр. вказано 1904—вересень 1905 рр.).

В цілому історико-бібліографічний посібник справляє хороше враження. Це видання є першою в радянській історіографії спробою подати систематизовану бібліографію творів і документів В. І. Леніна, в яких йдеться про Україну. І автор з завданням справився успішно. Праця В. П. Титаренка «В. І. Ленін про Україну» буде корисною книгою для викладачів, студентів, бібліотечних працівників і науково-дослідницьку роботу при вивченні питань, зв'язаних з історією України.

П. М. ШМОРГУН

¹ Газ. «Вперед» від 10 березня 1905 р., «Ленинський збірник», т. XXVI, стор. 426.

² Журн. «Красный архив», 1934, т. I(62), стор. 181.

СЛАВНИЙ РУХ СУЧАСНОСТІ

Н. Ф. Шевченко, По великому почину, Харьковское областное книжное издательство, Харьков, 1961, 148 с.

Комуністична партія завжди надавала величезного значення розвитку нових форм відносин між людьми, новій дисципліні праці. Вона послідовно керувалася вказівкою В. І. Леніна, який, підбиваючи підсумки Всеросійського суботника-маївки, підкреслював: «Ми будемо працювати, щоб витравити прокляте правило: «кожний за себе, один бог за всіх», щоб витравити звичку вважати працю тільки повинністю і правомірною тільки оплачену за певною нормою працю. Ми будемо працювати, щоб вкоренити в свідомість, у звичку, в повсякденний побут мас правило: «всі за одного і один за всіх», правило: «кожний по своїх здібностях, кожному по його потребах», щоб вводити поступово, але неухильно комуністичну дисципліну і комуністичну працю»¹. В міру успіхів соціалістичного будівництва поряд з матеріальною заінтересованістю дедалі більше зростають моральні стимули до праці. Тепер заповіді В. І. Леніна безпосередньо втілюються в життя. Збулося геніальне ленінське передбачення— ми йдемо до перемоги комуністичної праці. На XXII з'їзді КПРС М. С. Хрущов вказав, що дедалі виразніше видно паростки нового в характері праці, у взаємовідносинах працівників виробництва. Найповніше і найяскравіше виявляються ці нові паростки в русі за комуністичну працю.

Недавно наша країна відзначила триріччя цього великого руху сучасності. За цей короткий строк рух набув справжнього всенародного характеру. В листопаді 1961 р., за даними ВЦРПС, кількість учасників руху за комуністичну працю досягла в СРСР 20 млн. чоловік. Почесне звання колективу комуністичної праці вже присвоєно більше як 192 тис. бригад, що об'єднують понад 2 млн. чоловік, в рядах ударників комуністичної праці налічується 828 тис. робітників. За звання підприємства комуністичної праці бореться понад 18 тис. заводів, фабрик, шахт, будов, радгоспів. Більше 4 млн. чоловік беруть участь у русі за комуністичну працю на Україні.

Виникнення і розвиток руху за комуністичну працю в усіх галузях народного господарства викликали величезний інтерес істориків України. За останні роки видано десятки книг, брошур і статей, присвячених цьому питанню². Переважна більшість опублікованих праць відзначається великою

пізнавальною цінністю і дає яскраву картину трудового героїзму робітничого класу в боротьбі за дострокове виконання семірічки. Особливий інтерес становлять книги, що розкривають роль місцевих партійних організацій у керівництві рухом за комуністичну працю. Однією з найкращих є монографія Н. Ф. Шевченка. Автор зібрав великий фактичний матеріал, що відображає невичерпну творчу ініціативу і трудовий ентузіазм робітничих мас Харкова, які добилися під керівництвом партійних організацій визначних виробничих досягнень.

Книга відкривається розділом, який показує, що рух за комуністичну працю є закономірним результатом вступу СРСР у період розгорнутого будівництва комунізму. Автор підкреслює, що історія соціалістичного будівництва—це історія самовідданої творчої праці радянського народу під керівництвом Комуністичної партії, на основі розвитку соціалістичного змагання. У цій частині дається короткий огляд розвитку основних форм соціалістичного змагання, а також виникнення і значення руху за комуністичну працю. На конкретному фактичному матеріалі розкриваються три найважливіші питання: розвиток руху за комуністичну працю на підприємствах, у транспортних і будівельних організаціях Харкова; його значення для піднесення технічного прогресу і роль у вихованні нової людини. При висвітленні цих питань особлива увага приділяється автором аналізу і узагальненню діяльності партійних організацій.

Докладно розповідається і про зачинателів руху за комуністичну працю в Харкові. Автор не тільки називає імена передовиків і новаторів виробництва харків-

статей», К., 1959; «Працювати і жити по-комуністичному, Збірник статей», Одеса, 1959; «Так велит серце, Документальные очерки о донецких последователях В. Гагановой», Донецк, 1959; «Заре коммунизма навстречу (О развитии соревнования трудящихся Запорожья за коммунистический труд), Сборник статей», Запорожье, 1961; «Зримые черты коммунизма, Сборник очерков о бригадах коммунистического труда Луганщины, Луганск, 1961; М. Черныш, Источники народной инициативы. От первых коммунистических субботников до коллективов коммунистического труда, Львов, 1961; «Живем, работаем по-коммунистически (Рассказы труженников Львовщины)», Львов, 1961; А. Оприщенко, Ростки нового, коммунистического (О бригадах и ударниках коммунистического труда Харькова), Харьков, 1961; И. Липтуга, Разведчики будущего, Одесса, 1961.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 99.

² Н. М а м а й, Слово комуніста, М., 1959 (Повести о делах и людях партии); К. С е в е р и н о в, Жить и работать по-коммунистически, Донецк, 1958; «Зарницы будущего (о соревновании за звание коллективов коммунистического труда), Сборник

ських підприємств — О. Топція, І. Сича, В. Гудкова, Ф. Амеліна, І. Горбатська, К. Кислякова та багатьох інших, а й висвітлює методи їх роботи, знайомить читача з короткими біографічними даними зачинателів руху за комуністичну працю, показує, що, наприклад, не випадково одним з них був О. Топцій — офіцер запасу Військово-Морського Флоту. Закономірним було й те, що в бригаді, яка першою підхопила у Харкові прапор комуністичного змагання, з десяти чоловік два мали вищу освіту, а вісім закінчили десятирічку або спеціальне технічне училище. Значне місце автор відводить розкриттю ролі партійних організацій у поширенні передового досвіду новаторів виробництва, висвітлює досвід роботи Харківської партійної організації у розвитку руху за комуністичну працю.

В книзі показано і труднощі, які заважали успішному розгортанню руху за комуністичну працю, вказано на випадки передчасного присвоєння звань, спроби поставити деякі бригади в привілейоване становище, що мали місце на окремих підприємствах. Траплялися і факти недостатньої допомоги з боку окремих господарських керівників зачинателів нового руху. Партійні організації вживали всебічних заходів для усунення цих недоліків, добивалися поліпшення керівництва рухом за комуністичну працю на всіх підприємствах Харкова. Так, бюро Орджонікідзевського райкому КП України відкрило серйозні недоліки в діяльності партійної та профспілкової організації Харківського підшипникового заводу, які пустили розвиток комуністичного змагання на самоплив. Завдяки допомозі райкому КП України становище на заводі різко змінилося. За короткий час в рух за комуністичну працю включилося 18 бригад, 5 змін і 2 дільниці. Велику допомогу подав райком КП України в поліпшенні керівництва рухом за комуністичну працю адміністрації, партійній, профспілковій і комсомольській організації Харківського тракторного заводу. Систематично обговорювалися питання комуністичного змагання на засіданнях бюро, пленумах і активах Харківського міського КП України, зокрема про поширення і узагальнення досвіду бригад комуністичної праці комітетами профспілки заводів ім. Малишева і «Серп і Молот», про підтримку підприємствами Харкова патріотичної ініціативи колективу металургійного заводу ім. Держинського за досягнення рівня виробництва, передбаченого на кінець семирічки у 1963 р., про досвід ідейно-виховної роботи серед колективів, які борються за звання комуністичної праці на підприємствах Орджонікідзевського району та багато ін.

У Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу підкреслюється величезне значення максимального прискорення науково-технічного прогресу як найважливішого загальнонародного завдання. Тому

цілком правомірно автор велику увагу приділяє ролі комуністичного змагання у боротьбі за технічний прогрес. У праці наводяться численні приклади діяльності раціоналізаторів і винахідників Харкова, як вносять великий вклад у технічний розвиток. Найважливіше значення в цьому мали діяльність партійних організацій. У книзі особливо відзначається позитивний досвід партійного комітету заводу транспортного машинобудування ім. Малишева, що займає провідне місце серед підприємств Харкова в боротьбі за технічний прогрес і високу продуктивність праці. Значний успіх досягло створене при підтримці парткомуністичного бюро на заводі самодіяльне конструкторське бюро. Група конструкторів цього заводу виступила ініціатором боротьби за зниження трудомісткості і собівартості виробів. Як вказується в книзі, вони зобов'язались внести за 1961 р. стільки пропозицій по зниженню трудомісткості і собівартості виробів, щоб ефективність їх запровадження дорівнювала фондові заробітної плати конструкторів. Це патріотичне починання набуло великого поширення на всіх підприємствах Харкова. Цікавий матеріал наведено і про боротьбу за технічний прогрес на харківських заводах «Електротяжмаш», тракторному, турбінному, велосипедному та ін. Вперше робиться спроба узагальнення роботи комісії партійного контролю над діяльністю адміністрації, що сприяють технічному прогресу, швидшому удосконаленню виробництва.

З великим інтересом читаються сторінки, де розкривається роль руху за комуністичну працю у вихованні нової людини. Автор розповідає про заходи Харківської партійної організації по піднесенню політичного навчання трудящих, поліпшенню ідейно-політичної роботи, посиленню значення агітколективів, університетів марксизму-ленінізму, економічних шкіл. Невтомну увагу приділяють партійні організації підприємств Харкова всім питанням підвищення технічного, загальноосвітнього та ідейно-політичного рівня робітників і службовців.

Книга не позбавлена окремих недоліків. Зокрема, автор не чітко висвітлив основні етапи розвитку за комуністичну працю (до і після Всесоюзної наради передовиків змагання бригад і ударників комуністичної праці), в період підготовки до XXII з'їзду КПРС). Третій розділ надмірно перевантажений окремими прикладами і фактами. Трапляються майже дослівні повторення. Наприклад, на стор. 86 і 144 описується патріотична ініціатива конструкторів заводу ім. Малишева, які розпочали змагання за зниження трудомісткості і собівартості виробів. В цілому ж книга має певну наукову і пізнавальну цінність і її схвально зустрине радянський читач.

В. П. СИДОРЕНКО

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

М. І. Марченко, Історія української культури з найдавніших часів до середини XVII ст., Державне учбово-педагогічне вид-во «Радянська школа», К., 1961, 285 с.

Сучасне своїм корінням нерозривно зв'язане з минулим. Стосується це всіх галузей людського життя і, зокрема, культури кожного народу. В результаті побудови соціалізму в СРСР культура піднялась на небувало високий рівень, її досягнення стали доступними сотням мільйонів людей, а не купці експлуататорів, як це було за феодалізмом чи капіталізмом. І хоч соціалістична культура докорінно відрізняється від тієї, що була на попередніх етапах розвитку, своїм змістом і навіть формою, однак вона є спадкоємицею всіх прогресивних досягнень культури минулого. Знаменні слова В. І. Леніна про те, що «без ясного розуміння того, що тільки точним знанням культури, створеної всім розвитком людства, тільки переробленням¹, можна будувати пролетарську культуру»¹, є важливою вказівкою для оцінки культурної спадщини. Тільки при соціалізмі назавжди покінчено з презирливим і високомірним ставленням до культури багатьох народів, які в умовах капіталізму були і на становищі так званих нижчих, «нерозвинених». В період феодалізму і капіталізму культура пригніченого українського народу принижувалась і переслідувалась царськими сатрапами, австрійськими чиновниками та представниками влади інших держав. Український народ лишається своїми досягненнями культурного розвитку, які в умовах соціалізму стали надбанням інших радянських народів.

За останній період опубліковано ряд праць, присвячених історії різних галузей культури українського народу (літератури, театру, музики, малярства, архітектури, історії освіти тощо). Проте досі не було праць, в яких би весь культурний процес подавався як єдине, взаємообумовлене ціле. Цю прогалину певною мірою заповнює праця М. І. Марченка з історії української культури. В ній подаються, так би мовити, першопочатки історії української культури від періоду Київської Русі до середини XVII ст. Отже, її слід вважати добрим починком. За нею напевно появляться інші праці, в яких висвітлюватимуться далші періоди і особливо новітній, зв'язаний з розвитком соціалістичної культури.

У буржуазній історіографії були книжки, присвячені історії української культури. Але, як правильно зауважує автор у передмові, «історія української культури не раз ставала і тепер стає предметом фальсифікації та навмисного її викривлення представниками буржуазно-націоналістичної історіографії» (стор. 5). Тому авторovi

монографії довелося фактично заново досліджувати розвиток української культури за згаданий період на основі справді наукового марксистсько-ленінського вчення. Список літератури, поданий в кінці книжки, свідчить про широке коло використаних джерел. Можна тільки пошкодувати, що автор не повно проаналізував літературу та джерела. Правда, в тексті книжки є ряд слушних зауважень з приводу оцінки певних явищ і фактів іншими авторами. На прикладі праці М. І. Марченка можна переконатись, що марксистсько-ленінська історична наука і в дослідженні питань культури перевершує буржуазну історіографію.

У період, що розглядається, культура українського народу розвивалася в дуже складних умовах, коли іноземний гніт загрожував навіть самому існуванню українського народу. Досягненням автора є те, що він розповідає про відповідні явища, події та про діячів культури без спрощення. В цілому монографія написана цікаво і навіть натхненно. Добре, коли автор не ставить холодну справу, про яку пише.

Марксистсько-ленінізм розглядає культуру у взаємозв'язку з способом суспільного виробництва і певними виробничими відносинами, в які вступають люди, і які незалежно від їх волі впливають на розвиток культури, визначають її характер. Автор переконливо показав роль народних мас у створенні матеріальних і духовних цінностей. Вирішення цього питання докорінно відрізняє радянську історіографію від буржуазної. Останнє висвітлення культури зводить до показу діяльності окремих осіб, які нібито стоять над народними масами. Народу не лишалося місця в історії культури, а вся його роль зводилась до підтримання етнографічних традицій. У монографії досить детально показано побут і звичай народні, житло і сімейні відносини, але майже зовсім обійдено питання про одяг. Не зовсім чітким і недостатньо аргументованим є твердження про те, що «найсильніше пронизана народністю культура народів і націй, які зазнають гноблення іноземних поневолювачів» (стор. 4). Сила народності культури визначається не цим фактором, а іншими, постійно діючими.

У монографії висвітлюється історія культури, починаючи з Київської Русі, яка є спільним періодом історії російського, українського та білоруського народів, а закінчується роками визвольної війни 1648—1654 рр., коли існувала українська народність. Безумовно, що це вимагає, щоб автор приділив значну увагу періодизації та структурі праці, які в цілому вдалі.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 251.

Хочеться висловити лише окремі міркування. Напевно, було б вірніше перший період, якому присвячено розділ «Культура стародавньої Русі», не закінчувати XII ст., а продовжити до середини XIII ст. До татари-монгольської навали культурна єдність Русі безперечна, хоч і тоді були вже окремі елементи, які, пізніше розвинувшись, характеризували три східно-слов'янські народності. Відповідно другий розділ слід було б починати з XIII ст. Третій — краще було б назвати «Культура в період формування української народності (XV—XVIII ст.)». Якщо автор краще відрегував би заголовки, то назви трьох підрозділів у різних розділах не називалися б однаково: «Загальні умови розвитку». Не зовсім вдала назва підрозділу «Розвиток шкільної освіти в зв'язку з соціальним і національним рухом» (стор. 109). Адже були й інші фактори, що впливали на розвиток освіти на Україні.

Історичний досвід переконливо свідчить, що, незважаючи на різні перепони у взаємовідносинах між народами, більш сильним було те, що їх об'єднувало, а не розділяло. Це обумовлено об'єктивним ходом історичного процесу, прагненням народів до прогресу, їх боротьбою проти того, що стояло на шляху дальшого розвитку. Автор зумів на конкретних прикладах показати розвиток різних галузей культури українського народу в тісному зв'язку з культурою братніх російського і білоруського народів. Та не зовсім достатньо показано культурні взаємозв'язки з сусідніми народами, зокрема з польським і чеським, південнослов'янськими, румунським та ін. Відзначимо, що за останній період появилась з цього питання відповідна література в Радянському Союзі і за кордоном. Не можна, наприклад, обмежуватись лише розповіддю про участь руських (українських) художників у розписі костелів і палаців у Польщі, не висвітлюючи того, як польська культура проникла на Україну. Автор показує самотність української культури. Але доцільно було б розповісти й про те, як на Україні знайшли своє відображення такі домінуючі у Європі в різний час мистецькі стилі, як романський, готичний, ренесанс, барокко. Слід було б показати і вклад українського народу в розвиток світової культури.

Відрядно, що автор приділяє увагу різним галузям культури, але він не завжди розкриває взаємозв'язок між ними. Так, поява друкованої книги мала великий вплив на розвиток освіти, літератури тощо. Варто наголосити на тому, що перші друкарі дуже часто об'єднували в своїй особі літератора-письменника, перекладача, редактора, коректора і «печатного майстра». Приділвши значну увагу ролі і значенню книгодрукування, автор порівняно мало розповідає про рукописну книгу, її виготовлення та оформлення. Адже навіть з появою друкованої книги ще довго поряд існувала рукописна. Цілоком закономірно автор приділив достатню увагу літе-

ратурі, яка займає одне з провідних місць серед різних галузей культури. Але чомусь обійдено апокрифічну літературу, яка значною мірою йшла в розріз з твердженнями, що їх тоді проповідувала церковна література.

У монографії приділяється значна увага полемічним творам. У них відобразилась боротьба проти наступу католицизму на Україні, яка набирала загальноєвропейського значення, бо перекликалась з виступами проти католицької реакції в різних країнах Європи. Зміст полемічних творів свідчить, що тодішні українські діячі були добре обізнані з різними філософськими напрямками, поширеними в Європі. Показ цього збагатив би працю у розкритті культурних зв'язків України з іншими країнами.

На конкретних фактах автор показує, як християнська церква виступала проти звичаїв, вірувань, що йшли в розріз з прийнятими нею догмами. Але язичество розглядається автором, як щось стале, хоч його пережитки, залишки змінювались у залежності від історичних умов.

Поняття культури у передмові визначається так: «Культурою ми називаємо сукупність досягнень людського суспільства в галузі створення матеріально-технічної бази виробництва, — говорить автор, — досягнень у галузі освіти, науки, мистецтва й інших сторін духовного життя народу на лівному ступені його історичного розвитку». Таке широке визначення здається досить переконливим. Але дивно, що в ньому не знайшла відображення мораль, як одне з проявів духовної культури. Недоліком праці слід вважати те, що в ній не говориться про основні, загальнолюдські моральні норми, які виробили народні маси протягом тисячоліть у боротьбі з соціальним гнітом і моральними пороками. Український народ вніс і свій вклад у цю справу.

Крім зазначених позитивних рис і окремих недоліків або спірних місць, у монографії є також дрібні похибки, невдало відрегуговані речення. Неправильно автор пише про металеву стрілу, тоді як тільки наконечник був металевим (стор. 13). На стор. 47 зазначається, що на Русі в XI—XII ст. існувала практика лікування хвороб (що, до речі, була ще з незапам'ятних часів), але не показано, які були досягнення в цій справі. Із твердження про те, що покривля Софійського собору в Києві «була з товстого металу олій'яного кольору» (стор. 51) не можна уявити собі, якою вона була насправді. Автор вірно ставить питання про час і причини формування української народності (стор. 96—98), але слід було згадати і про такий фактор, як посилення різноманітних зв'язків між українськими землями. Навряд чи вдалим є твердження про те, що «структура феодального суспільства та організація феодального класу України до кінця XVI ст. складалася за польським зразком» (стор. 101). Ділові папери XIV—XVI ст. не були!

зовсім вільні від церковних слов'янізмів (стор. 133) так само, як не всі вірменські емігранти на Україні та їх нащадки «виразились спритними купцями і ділками» (стор. 167), як зазначає автор. Спірно викладається питання створення колегіуму в Києві (стор. 211—212). Чомусь у числі літописів XVI і першої половини XVII ст. не названо дві дуже цікавих пам'ятки — «Острозький літописець» і «Львівський літопис».

Та потрібно відзначити, що згаданих та інших дрібних недоліків порівняно небага-

то в цій у цілому досить серйозній і цікавій монографії. Це перша в радянській історіографії синтетична праця з питань історії української культури. Перша, але не остання і для автора, який у передмові зазначає, що «розглядає свою працю як першу спробу створення такої історії і ставить перед собою завдання продовжити дослідження дальших її періодів» (стор. 5). У зв'язку з цим побажаємо авторів нових творчих успіхів у розробці цієї важливої, але складної галузі історичних знань.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

МОНОГРАФІЯ З ІСТОРІЇ ЗЕМЛІ ДОНСЬКОЇ

А. П. Пронштейн, Донская земля в XVIII в., Изд-во Ростовского университета, 1961, 375 с.

Праця ростовського історика А. П. Пронштейна викликає інтерес не тільки у дослідників, які займаються вивченням минулого Донського краю. Її не може обминути і історик України, особливо той, чия увага прикута до проблем козацтва. Спільність походження, міцні зв'язки російського і українського козацтва обумовили багато однакових рис в устрої і долі Донського війська та Запорізької Січі. Спільна боротьба запорізьких і донських «низів» проти феодално-кріпосницького гніту та іноземної агресії, участь українського народу і населення Донської землі в могутніх селянських війнах під проводом Степана Разіна і Омеляна Пугачова займають важливе місце в історії класової боротьби періоду феодалізму. В заселенні і освоєнні Донського краю значну роль відіграли поряд з великоруськими селянами і українськи.

Основу монографії становлять неопубліковані документальні матеріали, що їх автор вивчав у місцевому архіві, а також у московських архівах — стародавніх актів і військово-історичному (ЦДАСА і ДВІА СРСР). На жаль, автор не використав документальних матеріалів київського і харківського архівів (фонди: Коша Запорізької Січі, Київської губернської канцелярії, Канцелярії гетьмана Розумовського, Генеральної військової канцелярії, одкових канцелярій, особливо слобідських олівків та ін.), в яких є багато даних про онське козацтво. Невикористання українських архівів і, частково, праць українських істориків привело до того, що в монографії ряд процесів, які відбувалися на Дону і мали спільні риси з історичними вищими на Запоріжжі, висвітлюються ізольовано. Коли б автор зробив у цих випадках порівняльний аналіз, праця від цього тільки виграла.

Досліджуючи економічний розвиток Донської землі в XVIII ст., автор показав соборності кожного району цього краю і констатував великі зміни, що відбулися в

господарському житті Дону. Ці зміни простежуються, насамперед, у господарській структурі Дону, де провідна роль переходила від підсобних промислів до основних галузей — землеробства і тваринництва. Автор встановлює, що землеробство і тваринництво на Дону в XVIII ст., незважаючи на свій екстенсивний характер, розвивалися дуже швидко. Узагальнюючи цифрові дані документів, автор показує, що Дон тоді не тільки задовольняв свої потреби продуктами сільського господарства, а й чимало їх вивозив. Донський край поступово перетворювався в аграрний район країни, посідаючи визначне місце в системі всеросійського ринку.

Для українських істориків особливо важливим є дослідження питання заселення і освоєння Донської землі. Його висвітлення дає можливість простежити дальшу долю цієї величезної маси переселенців, які рухались безперервним потоком з України на Дон. Досліджуючи проблему заселення і освоєння Дону, автор велику увагу приділяє з'ясуванню творчої ролі народних мас в освоєнні степових просторів південно-східної України, підкреслює народний характер колонізації Дону.

Вважаємо за потрібне зазначити, що перша частина монографії, присвячена питанням економіки, не позбавлена недоліків. Особливо це стосується тих сторінок, де автор робить історичні екскурси. Так, він неправильно розглядає походи козаків проти султанської Туреччини і Кримського ханства тільки як набіги з метою захвату здобичі. Насправді це була героїчна боротьба проти агресора. Невірно висвітлює автор і похід на Азов, який, на його думку, був для козаків тільки джерелом здобичі. В той же час донські козаки, як відомо, з допомогою запорізьких козаків прагнули, перш за все, знищити цей форпост султанської Туреччини, її опорну базу в наступі на російські землі, в тому числі і на Дон. У праці недооцінюється і такий результат козацьких походів, як визволення

невільників з тяжкого турецького і татарського полону. Не можна також погодитися з твердженням автора, що зародження скотарства на Дону було пов'язано з воєнними походами козаків, з яких вони поверталися часто з великими табунами коней і гуртами худоби, відбитими у турків і татар. Насправді тваринництво виникло як результат господарської і військової діяльності донського козацтва.

В другій частині монографії, досліджуючи розвиток суспільних відносин у Донській землі в XVIII ст., автор прагнув проникнути в суть тих соціальних змін, що відбувалися на Дону в умовах розкладу кріпосного господарства і розвитку більш прогресивних відносин у всій країні. Козацтво, на думку автора, на кінець XVII ст. оформилося в замкнутий стан, який за військовою службі феодальній державі наділявся землею. Це визначило права і привілеї донського козацтва і забезпечило йому лорівняно з основною масою кріпосного селянства Російської імперії більш високий життєвий рівень. У праці водночас показується, як в умовах безперервного процесу соціальної диференціації старшина узурпувала права і привілеї рядового козацтва, використовуючи їх для дальшого пригноблення «низів». Найбільш яскраво цей процес виявився в поземельних відносинах, які автор досліджує особливо ґрунтовно і всебічно. Він доводить, що у переважній частині приватна власність на землю у Донському війську ґрунтувалася на експлуатації чужої праці. Численними фактами автор показує, як безцеремонно і зухвало захоплюючи військові, станичні та юртові землі, старшина разом з багатим козацтвом узурпувала таким чином право донського козацтва на землю. Згідно з підрахунками автора, на кінець XVIII ст. з 14 млн. дес. донської землі 4,5 млн. дес. кращої за якістю і найурочнішої для сільськогосподарства землі перебувало в розпорядженні старшини. Наводяться також важливі дані про купівлю-продаж землі, хоч юридично вона на Дону не підлягала відчуженню. Погано тільки, що автор не досліджує, наскільки це явище було пов'язане з розвитком нових буржуазних відносин на Дону.

У праці знайшло правильну оцінку питання про ставлення до козацьких прав і привілеїв різних суспільних класів Росії. Зокрема, автор справедливо вказує, що для маси закріпаченого селянства козацькі права і привілеї були ідеалом, бо вони означали, насамперед, визволення від кріпосної залежності. Старшина до одержання дворянських привілеїв цупко трималася за козацькі станиві права. Основна маса козацтва теж була зацікавлена у збереженні свого становища, як особливого військового стану. Відстоюючи права, козацька маса тим самим боролася проти закріпачення з боку старшини. Автор наводить ряд прикладів, коли старшина і рядове козацтво виступали разом за станиві привілеї і права. Але при цьому слід зазначити,

що автор недооцінює класового антагонізму старшини і рядового козацтва в другій половині XVII ст. і перебільшує станове згуртованість цих двох полярних суспільних груп.

У монографії яскраво показується, як поступово старшина і багате козацтво переклали на плечі рядових козаків увесь тягар військових і воєнних повинностей, що їх мало виконувати Донське військо. Автор приходить до висновку, що наслідком цього процесу був не тільки різкий занепад матеріального добробуту козацтва, а й зниження його бойових якостей. Це стурбувало феодальну державу і примусило її активніше втрутитися в обстановку на Дону. Слід сказати, що в книзі вперше дано правильну марксистську оцінку політики царського уряду на Дону протягом цілого століття.

Значний інтерес, зокрема для українських істориків, становлять сторінки, де йдеться про селян-українців, що жили на Дону. Автор зауважує, що лише незначна частина українських переселенців на Дон потрапляла в козаки, оскільки вже в 1673 р. Донське військо позбавилося права приїзду, і маса бездомного і голодного люду, який тівав туди від поміщиків, втратила право ставати козаками. Переважна більшість переселенців з України, позбавлена зняряд і засобів виробництва, йшли в кабалу до старшини і багатого козацтва Донського війська. Згодом українські селяни були обкладені подушною даниною і приписані до власників і також потрапили, як і їх великоруські брати, в кріпосницьку пашу поміщиків — донської старшини і багатих козаків. У праці доводиться, що на кінець XVIII ст. 50 тис. українських селян, які жили на Дону, були приписані до старшин.

Крім донського селянства, автор розглядає інші групи некозацького населення Дону, які, за його підрахунками, становили $\frac{1}{3}$ всіх жителів землі війська Донського. Досліджуючи становище робітників людей, так званих бурлак, які були позбавлені господарства та землі і забезпечували існування найманою працею, насамперед маєтках старшини і багатого козацтва, автор розглядає різні категорії бурлацтва («оземейних», «зажилих» та ін.). Яскраві приклади з життя цих соціальних груп м'якують трагічну долю пришельців на Дон, що не попали в козаки. Джерелом рекрутування бурлацтва були не тільки втікачі а й вільні збіднілі елементи Дону, що свідчило про підрив феодально-кріпосницької системи. Посилаючись на архівні документи, автор твердить, що вже в 20—40-х рр. ках XVIII ст. у багатьох станицях більшість бурлаків складалася з незакріплених українських переселенців. Отже, мо на зробити висновок, що переважний процент серед некозацького населення Дону в XVIII ст. становили українські народні маси. Велика кількість українських переселенців та їх тривале перебування на Дону безперечно, сприяли появі спільних рис

побуті, культурі й мові як донців, так і українців, а також дальшому зближенню двох братніх народів. Автору слід було більше приділити уваги обґрунтуванню цього висновку.

Висвітлення соціально-економічного становища старшини і багатого козацтва пов'язане з вирішенням дуже важливого питання про забезпечення верхівкою своїх поміщицьких господарств робочою силою, в тому числі і вільнонайманою працею. Це питання має значення для вивчення актуального, але ще досі не розв'язаного питання генезису і розвитку капіталізму в Росії.

Третя частина присвячена характеристиці організації влади і управління на Доні в XVIII ст. Автор правильно підкреслює, що зміни, які сталися в управлінні Донським військом, визначалися соціально-економічними зрушеннями і були безпосереднім результатом зміцнення союзу двох соціальних сил — самодержавства і донської старшини. Насамперед, це виявилось у збільшенні економічної, політичної і військової залежності донського козацтва від царського уряду, який з початку XVIII ст., особливо після розгрому повстання під проводом Булавіна, перейшов до рішучого знищення автономних прав Донського війська і до ліквідації його демократичного устрою. Старшинська верхівка з свого боку добилася ліквідації військового кола. Заснована Канцелярія військових справ була перетворена старшиною в орган олігархічного правління, в орган економічного і політичного її панування. Водночас автор малює картину політичного падіння старшини, яке завершилося перетворенням верхівки козацтва у вірних слуг і агентів самодержавства. Цікаво висвітлено відродження військового кола в період народних рухів. Могутнім зняряддям боротьби для козацьких мас були також станичні кола, які під час повстання ставали центрами опору. Недоліком цієї частини є категоричне твердження автора про демократичний устрій Донського війська у другій половині XVII ст. Це твердження не можна прийняти без застережень, оскільки демократизм у внутрішньому устрої донського козацтва навіть у ті часи був дуже відносним, та й то порівняно з феодално-кріпосницькими порядками, які утвердилися у всій країні.

Велику увагу в монографії приділено висвітленню питань класової боротьби. Заслугою автора є дослідження особливостей і закономірностей повсякденної класової боротьби донських народних мас, в результаті якої Донська земля, за його висновком, з одного боку перетворювалася у вузловий пункт соціальних суперечностей, а, з другого — ставала ареною активних виступів селянства, козацтва і робітників проти кріпосницького і самодержавного гноблення. У праці розповідаєть-

ся про стійкий опір втікачів-кріпаків царській і військовій адміністрації, яка розшувала їх на Дону і намагалася повернути поміщикам. Робиться важливий висновок про те, що, незважаючи на жорстокі екзекуції і репресії, Дон з 70-х років XVIII ст. лишався районом скопчення величезної кількості втікачів. Це свідчило, як справедливо пише автор, не стільки про слабкість властей, скільки про успіхи боротьби народних мас проти кріпосницького гніту. Експедиції царського уряду для розшуку втікачів не мали успіху ще й тому, що цим експедиціям чинили опір багате козацтво і частина старшини, які широко застосовували працю втікачів у своїх господарствах.

Відзначаючи досягнення у вивченні мало дослідженої проблеми, доводиться закрити авторові, що питання про втечу селян на Дон розглядаються дещо ізольовано від України. Хотілося б знайти відповідь, чому на Дон приходило багато українців, а на Запоріжжя тікали кріпосні селяни з центральних губерній Росії. Не дається відповідь і на питання, чим були викликані кількісні коливання в складі переселенців, які рухались в той чи інший період з України на Дон. Очевидно, не тільки юридичний момент — відносна свобода переходу для селян України. — як твердить автор, визначав їх масову втечу на Дон. Думається, що головними причинами тут були соціально-економічні і політичні зміни, які відбувалися на Україні протягом століття. Особливо великий приплив утікачів з України в 20—30-х роках XVIII ст., можна було б пояснити ліквідацією Запорізької Січі.

Досліджуючи й інші форми класової боротьби, автор показує участь у найбільших народних повстаннях XVIII ст. пригноблених мас Дону, у тому числі й українських селян, які жили на Дону. Проаналізувавши класову боротьбу на Дону напередодні і під час селянської війни 1773—1775 рр. під проводом Пугачова, автор спростовує погляд дворянської і буржуазної історіографії, нібито тоді донське козацтво «залишилося вірним престолу». Автору належить заслуга виявлення основної маси документів і всебічного висвітлення заворушення донських козаків у 1792—1794 рр., яке за своїм розмахом було одним з великих рухів кріпосницької Росії кінця XVIII ст.

Монографія, в якій висвітлюється великий історичний період, порушує багато питань і розв'язує ряд кардинальних проблем з історії Донської землі, характеризується високим теоретичним рівнем, послідовністю викладу, чітким планом. Кожна частина і розділ закінчуються спеціальними висновками, в книзі є карти і науково-довідковий апарат. Монографія «Донская земля з XVIII в.» є значним вкладом у радянську історіографію.

О. М. АПАНОВИЧ

ЦІННА ПРАЦЯ З ІСТОРІЇ НОВОЇ РУМУНІЇ

С. М. Пархомчук, Народження нової Румунії, Антифашистський рух і перемога народної демократії в Румунії (1941—1945), Вид-во АН УРСР, К., 1961, 267 с.

У програмі КПРС відзначається, що дослідження закономірностей економічного, політичного і культурного розвитку соціалізму, закономірностей розвитку всієї системи соціалізму і окремих соціалістичних країн є одним з актуальних завдань радянської історичної науки. Особливий теоретичний і практичний інтерес становить науковий аналіз проблем, що зв'язані саме з виникненням нової форми політичної організації суспільства — народної демократії в ряді країн Європи і Азії.

За останні роки радянські історики видали ряд досліджень про встановлення народно-демократичного ладу в Польщі, Чехословаччині, Болгарії, Угорщині та деяких інших країнах. Що ж до народної Румунії, то це питання майже не розроблене. Ось чому з інтересом читається праця С. М. Пархомчука, присвячена історії антифашистського руху і перемоги народної демократії в Румунії (1941—1945 рр.). Автор правильно доводить, що перемога народно-демократичного ладу в слаборозвиненій капіталістичній країні з наявністю феодальних пережитків і сильних позицій іноземних імперіалістів здійснилася в специфічних умовах, яких не було в ряді інших країн (стор. 7). Хронологічні рамки дослідження автор обмежив червнем 1941—1945 рр. І це цілком обгрунтовано, оскільки з початком Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу румунський народ під керівництвом Комуністичної партії посилив боротьбу за національну незалежність, яка для робітничого класу в умовах, що склалися, об'єктивно не могла об'єднатися з боротьбою за соціальне визволення та встановлення народної влади.

На багатому фактичному матеріалі з широким використанням документів Центрального архіву Інституту історії партії при ЦК РРП в монографії розповідається, як у тяжких умовах війни проти СРСР, що суперечила національним інтересам румунського народу, комуністи були натхненниками і організаторами боротьби проти гітлерівських окупантів та режиму Антонеску. Автор дає аналіз одного з найважливіших документів Компартії Румунії в роки другої світової війни—вересневої (1941 р.) платформи, що стала програмою дій Єдиного національного фронту румунських патріотів (стор. 23). Спираючись, насамперед, на робітничий клас, комуністи проводили також значну роботу серед селянства, солдатських мас і прогресивної інтелігенції. В монографії переконливо показано, як розширювалася антифашистська боротьба в Румунії під впливом перемог Радянської Армії.

Разом з тим, автор відзначає, що румунським патріотам у 1941—1942 рр. не пощастило розгорнути широкого народного руху проти війни і режиму Антонеску. Це пояснюється, зокрема, тим, що в країні був відсутній єдиний національний фронт, створенню якого перешкождали лідери буржуазних так званих «історичних» партій, а також розколюючі політика керівництва соціал-демократичної партії Румунії. Розвиток руху Опору в країні послаблявся також діями зрадницьких елементів, які сиділи в центральних органах Компартії, очолюваних Форішом та Кофлером (стор. 42—43). Незважаючи на ці труднощі, визвольний рух румунських трудящих з кожним роком посилювався і проявлявся у формі активів саботажу на підприємствах, в партизанській боротьбі, в антифашистському русі румунських військовополонених у СРСР, які сформували добровільчу дивізію для боротьби за визволення Румунії від меншого фашизму (стор. 58—71).

Яскраво і переконливо в монографії показано боротьбу Радянського Союзу за вихід Румунії з фашистського блоку, викриваються підлі підступи румунської і міжнародної реакції в 1944 р. Автор наводить цікаві факти про те, що в період війни Румунії проти Об'єднаних націй монополісти Англії і США організували безперерйну роботу підприємств, що їм належали на території цієї країни. Тим самим вони не лише експлуатували румунський народ, а й вслякя сприяли гітлерівським загарбникам (стор. 79—82). З метою завоювання Румунії та інших країн Балканського півострова правлячі кола США і Англії з кінця 1943 р. посладили політичні підступи в цьому районі Європи, намагаючись не допустити вступу радянських військ. Коли ж імперіалісти зазнали краху, за три дні до Ясько-Кишинівської операції Радянської Армії англо-американське командування піддало жорстокому бомбардуванню нафтові промисли Румунії (стор. 98).

Лише Радянський Союз, як підкреслює автор, протягом всієї війни і особливо з весни 1944 р., коли радянські війська вступили на територію Румунії, був єдиною державою, що виступила на захист національних інтересів румунського народу. Радянські війська були вирішальною силою у визволенні Румунії. Їх перемоги забезпечили успіх народного антифашистського повстання 23 серпня 1944 р., що відбулося під керівництвом Комуністичної партії Румунії. Аналіз повстання 23 серпня 1944 р. становить крашій сторінки монографії (стор. 100—132). Автор правильно твердить, що це повстання поклало початок

народній революції, основним завданням якої була ліквідація феодальних пережитків і завершення буржуазно-демократичної революції, а також здійснення ряду демократичних реформ, що відкривали шлях до економічного і соціального прогресу країни (стор. 131).

Третій розділ присвячено висвітленню революційної боротьби народних мас Румунії за встановлення і зміцнення в країні народно-демократичного ладу. Це найбільш цікава частина монографії, в якій автор правильно висвітлює дуже складний період розвитку народної революції, що почався після повстання і був наповнений гострою класовою боротьбою. В кінці дається правильна оцінка угоди про перемир'я як бойової програми розвитку Румунії по демократичному шляху (стор. 132), викривається антинародна діяльність румунської реакції, підступна політика англо-американських представників у Союзній Контрольній Комісії в Румунії, що не втрачали надії на відновлення в країні довоєнного режиму.

Численними прикладами автор підтверджує висновки, що Комуністична партія — єдина сила в країні, яка робила все, щоб вивести її з розрухи, мобілізувати народ на антигітлерівську війну, встановити дружні відносини з усіма волелюбними народами і насамперед з Радянським Союзом — визволителем і рятівником румунського народу. Саме в цей період, незважаючи на наявність реакційних урядів Санатеску і Радеску, комуністи мобілізували трудящих на вирішення таких життєво важливих проблем, як земельна реформа, демократизація державного апарату, національне питання та ін. Боротьба комуністів та керіваного ними Національно-демократичного фронту увінчалася успіхом — 6 березня 1945 р. було сформовано уряд на чолі з Петру Гроза. Отже, основне питання народної революції в Румунії, підкреслює автор, питання про владу, було успішно вирішено на користь трудящих. Розвиток Румунії пішов по шляху народної демократії (стор. 194—195).

Дослідження економічної і дипломатичної допомоги Радянського Союзу народно-демократичній Румунії в період з березня по грудень 1945 р. автор цілком слушно виділив в самостійний розділ. В ньому він приходить до висновку, що, завдяки всебічній підтримці Комуністичної партії румунськими трудящими, вдалося зірвати маєвери імперіалістів проти незалежності та суверенітету країни і відстояти демократичні завоювання румунського народу (стор. 260). Це підтверджується багатьма фактами.

Монографія завершується висновками, в яких автор стисло характеризує основні періоди боротьби румунських трудящих за

владу з 1941 р. і за зміцнення народної революції після повстання 23 серпня 1944 р. до 30 грудня 1947 р., коли монархію в країні було повалено і Румунію проголошено народною республікою, що вступила на шлях соціалістичних перетворень.

Такими є позитивні якості рецензованої праці, які дають право твердити, що автор справився з завданням і вніс певний вклад у розробку проблеми історії встановлення народної влади в Румунії.

Проте не можна не відзначити і деяких її недоліків.

Так, автор пише, що «участь Радянського Союзу в боротьбі проти країн фашистського блоку докорінно змінила також соціально-політичне обличчя самого антифашистського табору» (стор. 20). Ця думка незрозуміла. Антифашистська коаліція, яка складалася з держав з різним суспільним ладом, ніколи не мала і не могла мати єдиного «соціально-політичного обличчя». Справді, хіба Радянський Союз перестав бути соціалістичною державою, а США і Англія — капіталістичними? Можливо, автор мав на увазі щось інше.

Навівши багато цікавих фактів антифашистського руху в Румунії на початку 1943 р., автор не робить чітких висновків про те, що перемога радянських військ у Сталінградській битві викликала не просто кількісне зростання антифашистських виступів, а й створила в Румунії, як і в усіх інших країнах Європи, передумови для корінних якісних змін у розвитку руху Опору.

Автор із знанням справи аналізує закулісну пру румунських правлячих кіл з західними державами в 1943 р. навколо питання про можливість укладення сепаратного миру (стор. 89). Проте тут треба було б урахувати і ті суперечності, що існували всередині самої кліки Антонеску, зрозуміло, не перебільшуючи їх значення. Зокрема, не можна ігнорувати того факту, що позиції міністра закордонних справ Міхая Антонеску і «кондукатора» Йона Антонеску в цьому питанні не завжди співпадали.

Можна лише пошкодувати, що документи Центрального архіву Інституту історії партії при ЦК РРП автор широко використав лише в першому розділі і зовсім не використав у всіх наступних. Викликає здивування і та обставина, що в монографії недостатньо проаналізовано вклад румунського народу в антигітлерівську війну. В дослідженні допущені й окремі фактичні неточності. Проте відзначені недоліки, більшість яких носить частковий характер, не послаблюють загальноє позитивне враження від монографії. В цілому це — цінне і серйозне дослідження.

М. І. СЕМИРЯГА

СТОРИНКИ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ

А. И. Недорезов, Национально-освободительное движение
в Чехословакии (1938—1945), М., 1961, 369 с.

Героїчна боротьба чеського і словацького народів проти німецько-фашистських загарбників у 1939—1945 рр.— видатна сторінка чехословацької історії. Вивчення її становить безперечний науковий і політичний інтерес. У широкому розумінні дослідження даної теми дозволяє узагальнити досвід національно-визвольного руху Чехословащини, народ якої завершує нині будівництво соціалізму.

У радянській історіографії є ряд праць з окремих питань історії чехословацького народу періоду 1938—1945 рр. С. Грачов, І. Удальцов, Ф. Петров та ін. досліджували такі питання, як допомога Радянського Союзу народам Чехословащини в їх боротьбі за свободу і незалежність, Словацьке народне повстання, спільна боротьба чехословацького і радянського народів проти фашизму тощо. Однак такої праці, що могла б претендувати на всебічне висвітлення національно-визвольної боротьби народів Чехословащини в 1938—1945 рр., у радянській історичній літературі ще не було. Цю прогалину в значній мірі заповнює серйозне дослідження О. І. Надорезова. При його написанні використано велике коло джерел. Цінним методологічним посібником для дослідження національно-визвольного руху в Чехословащині в період, що розглядається, були для автора твори К. Готвальда, А. Запотоцького, В. Копецького та інших керівників Комуністичної партії Чехословащини. Автор використав публікації документів Компартії Чехословащини, документи зовнішньої політики СРСР, матеріали радянських і чехословацьких архівів, майже всю наявну літературу з цього питання, видану в Чехословащині і СРСР. Хоча в цілому документальна база дослідження досить широка, але використання матеріалів Архіву Міністерства оборони СРСР, а також додатково деяких документів з архіву Інституту історії партії ЦК КП України могло б допомогти автору глибше висвітлити окремі аспекти теми. Безперечно, позитивним в монографії є те, що своїм змістом вона викриває різні вигадки апологетів англо-американського імперіалізму— буржуазних політиків, публіцистів та істориків, які приписують головну заслугу у визволенні Чехословащини і всієї Європи від фашистських загарбників арміям західних імперіалістичних держав і фальсифікують питання про походження чехословацької народно-демократичної держави.

З великим інтересом читаються сторінки, присвячені внутрішньому становищу Чехословащини напередодні Мюнхена.

Автор характеризує розстановку класових сил у передмюнхенській Чехословацькій республіці, дає глибокий аналіз політики різних партій і груп, показує їх ставлення до долі країни у тяжкий період загрози з боку фашистського агресора. У праці справедливо показано, що головним винуватцем у загибелі чехословацької держави була вузька група фінансово-промислової олігархії, яка займала ключові позиції в економіці і політиці. Даний автором аналіз соціального складу та політики так званих соціалістичних партій Чехословащини, що стали по суті на реформістський шлях, дозволяє глибше зрозуміти причини ліквідації чехословацької держави в 1938 р. і весь процес розвитку національно-визвольного руху в 1939—1945 рр. В книзі наводиться ряд невідомих радянському читачеві фактів, зв'язаних з підготовкою західними державами Мюнхена. Вперше в радянській літературі дано докладний аналіз економічного і політичного поневолення чеських і словацьких земель німецько-фашистськими загарбниками. На великому конкретному матеріалі автор показав, що режим, встановлений окупантами в протектораті Чехії і Моравії, був однією з найтяжчих і найгірших форм колоніального і національного гноблення. Створена гітлерівцями «самостійна» держава в Словащині була лише ширмою, що прикривала поневолення словацького народу.

Для розуміння розстановки класових сил у країні та оцінки наступних подій істотне значення має наведена в монографії характеристика позицій різних верств чеської буржуазії в перший період окупації. Автор приходить до висновку, що вже після створення протекторату «погіршення становища частини середньої і більшості дрібної національної буржуазії, як поєднувалося з загальним національним гнобленням і безправ'ям, викликало негативне ставлення цих верств до окупаційного режиму. Під впливом розгортання робітничого руху відбувалася їх радикалізація і активне включення у визвольну боротьбу проти німецького імперіалізму» (стор. 85). Іншою була позиція великої чеської буржуазії, яка наживала на співробітництві з німецьким капіталом, що захопив у країні основні позиції, великої прибутки. В цілому розділи, присвячені періоду 1938—1941 рр., є одними з кращих по постановці питань, що досліджуються, і новизні використаних матеріалів. Тим більше, що в радянській історичній літературі цей період історії братнього чехословацького народу було висвітлено слабо. Основна увага в монографії, природно

проділяється характеристиці національно-визвольного руху в країні, що розгорнувся під керівництвом Комуністичної партії Чехословаччини з перших днів фашистської окупації. Автор дає чітку періодизацію руху, показує його особливості на різних етапах, переконливо простежує вплив перемог Радянської Армії на радянсько-німецькому фронті на розвиток визвольної боротьби в Чехословаччині.

Перший етап національно-визвольної боротьби (1939—1941 рр.) був підготовчим періодом, коли КПЧ розробляла основи тактики, спрямованої на згуртування всіх прогресивних елементів і створення єдиного фронту проти окупантів. Автор наводить численні факти найбільш дієвих форм антифашистської боротьби: диверсій і саботажу у воєнній промисловості, політичних демонстрацій і страйків, що часто відбувалися під лозунгами економічних вимог. Наводяться приклади створення вже в 1939 р. перших національних комітетів у чеських землях (стор. 166—167), поява яких правильно оцінюється як важлива перемога революційної тактики Компартії Чехословаччини у перший період національно-визвольного руху.

Наступний етап національно-визвольного руху в Чехословаччині охоплює значний період (червень 1941—літо 1944 рр.). В цілому у цей період внаслідок величезної політичної та організаторської роботи Компартії Чехословаччини, під впливом вступу Радянського Союзу у війну та перемог його героїчної армії під Москвою, а пізніше в битві на Волзі — визвольний рух значно посилюється, набуваючи нових, більш дієвих форм. Автор показує, що в 1943 р. робітничий клас і КПЧ вже міцно займали провідне місце у визвольному русі, вели за собою широкі народні маси. У цій боротьбі формувался союз робітничого класу і селянства, до якого приєднувалися ремісники і трудово інтелігенція. Політичні зрушення в свідомості мас, які визволялися з-під впливу буржуазії, сприяли розширенню основи Національного фронту чехів і словаків, за створення якого довгі роки боролася Компартія Чехословаччини. У монографії наведено матеріал про розвиток партизанського руху в чеських і словацьких землях у цей період, про спільну боротьбу радянського і чехословацького народів на фронтах Великої Вітчизняної війни і в тилу ворога.

Цікаво написано розділи про Словацьке народне повстання 1944 р. і особливо про повстання чеського народу в травні 1945 р. В книзі розповідається про переростання повстання в Словаччині в національно-демократичну революцію, в ході якої народ під керівництвом Компартії борючись не тільки за визволення своєї батьківщини, а й за створення справді демократичної держави чехів і словаків, що ґрунтувалася б на повній рівності націй. Висвітленню повстання чеського народу передують розділи про визвольний рух у чеських зем-

лях в 1944 і навесні 1945 рр., написаний в основному на неопублікованих архівних матеріалах. Створення уряду Національного фронту чехів і словаків у квітні 1945 р., підкреслює автор, стало можливим завдяки тому, що в ході національно-визвольного руху Комуністична партія Чехословаччини стала справжнім вождем народу і по праву розв'язувала питання про лад чехословацької держави. Кошицька програма, розроблена цим урядом, була програмою національно-демократичної революції. Її реалізація завдавала удару по капіталістичній системі в країні і зміцнювала економічну базу народно-демократичного ладу. У праці докладно висвітлено діяльність Комуністичної партії Чехословаччини, її стратегію і тактику в ході національно-визвольного руху, послідовну боротьбу проти антинародної політики чехословацької буржуазної еміграції на чолі з Бенешем, яка орієнтувалася на західні імперіалістичні держави і сподівалася реставрувати в Чехословаччині передмюнхенські капіталістичні порядки.

Значне місце відведено в книзі висвітленню зусиль радянської зовнішньої політики, спрямованих на ліквідацію наслідків Мюнхена і відродження незалежної, суверенної чехословацької держави, докладно розповідається про ту величезну допомогу, яку подавав Радянський Союз визвольній боротьбі чеського і словацького народів.

Даючи в цілому високу оцінку монографії, не можна, проте, не відмітити окремих недоробок і спірних положень. Автору слід було б обґрунтувати хронологічні рамки роботи. Монографія має назву: «Національно-визвольний рух у Чехословаччині (1938—1945 рр.)», тоді як основні чеські і словацькі землі були окуповані в березні 1939 р. Одночасно другий розділ, що охоплює період 1939—1941 рр. має назву «Початок національно-визвольного руху народів Чехословаччини». Природно, що це може здивувати читача. Початком визвольного руху в чеських землях слід вважати березень 1939 р. У цьому зв'язку особливо відчувається відсутність у монографії вступу з викладом основної мети і обґрунтуванням теми. Праця О. І. Недорезова потребує також хоча б короткого огляду джерел і літератури.

Як відзначалося вище, автором не використано окремі документальні матеріали, що стосуються теми. Це ж саме можна сказати і про окремі літературні джерела: маємо на увазі праці радянських авторів, що прямо або безпосередньо стосуються теми дослідження, використання яких могло б допомогти авторові глибше висвітлити окремі питання теми, зокрема розвиток партизанського руху в чеських і словацьких землях та ін.

Хоча в цілому в розділі про Словацьке народне повстання наводиться багато цікавих матеріалів, дано глибокий аналіз

революційних перетворень під керівництвом Компартії Словаччини на визволеній повстанцями території, в ньому по суті відсутній опис ходу самого повстання. Тим часом у розділі є окремий параграф, озаглавлений: «Початок і хід повстання». Карта, на якій зображено кордони території, охопленої Словацьким народним повстанням, і вказано розташування гарнізонів словацької армії, а також назви найважливіших партизанських загонів, (стор. 272) не відзначається точністю. На ній, наприклад, показано невеликі загони чисельністю 50—100 чоловік і невідмічено велику партизанську бригаду в 700 чоловік під командуванням Пола. Схематично зображено події інтенсивної партизанської війни, яка розгорнулася в горах Словаччини після окупації німецько-фашистськими військами визволеної повстанцями території, що тривала з кінця 1944 р. аж до травня 1945 р. (стор. 291—293).

Не можна погодитись з таким твердженням автора: «Однак антинімецька антімперіалістична позиція національної буржуазії не відзначалася послідовністю» (стор. 111). Таке формулювання представляє всю чехословацьку буржуазію противником німецького імперіалізму. Це невірно як щодо чеської, так і словацької буржуазії. Тим більше, що в тексті мова йде про становище, яке склалося в чеських і словацьких землях у перший період окупації. Адже сам автор дещо раніше (на стор. 105—106) цілком справедливо вказує, що частина середньої чеської промис-

лової, аграрної і торгової буржуазії наживалася на військових поставках гітлерівській армії і вслякю співробітничала з окупантами заради одержання нечуванних воєнних прибутків.

Спрощено викладається і дипломатична передісторія підписання радянсько-чехословацького договору 1943 р. (стор. 226—227). При оцінці позиції англійського уряду, який гальмував підписання договору, автор випускає з уваги одну дуже важливу причину, що впливала на зовнішню політику Англії. Добиваючись відстрочки поїздки Бенеша в Москву, правлячі кола Англії намагалися зробити тиск на Радянський Союз і добитися від нього поступок на користь реакційної польської кліки в Лондоні, яка вже давно не мала нічого спільного з своїм народом і відверто співробітничала з гітлерівською Німеччиною. Цим же в значній мірі пояснюється, чому Бенеш спочатку наполягав на підписанні тристороннього договору Чехословачина—Польща—СРСР¹.

Підводячи підсумки, слід сказати, що монографія О. І. Недорезова — цінна і потрібна книга, яка є першим у радянській літературі узагальнюючим значним дослідженням з історії національно-визвольного руху в Чехословащині в роки минулої війни.

В. І. КЛОКОВ, І. А. ПЕТЕРС

¹ Zd. Fierlinger, Ve službách ČSSR, d. II, Praha, 1948, стор. 140.

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

РОЗПОВІДЬ ПРО МУЖНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ЛЮДЕЙ

Патріотизм, стійкість і мужність мільйонів скромних радянських людей, вихованих нашою ленинською партією, були головним фактором, що забезпечив розгром гітлерівської Німеччини у другій світовій війні. Ці слова М. С. Хрущова, сповнені глибокої віри в сили радянського народу і поваги до його великого подвигу, стали епіграфом праці П. М. Балкового про народне ополчення Радянської України¹.

На конкретних фактах і прикладах автор широко показав створення народного ополчення як великий патріотичний рух трудящих, що на початку війни відіграв значну роль у зміцненні тилу Радянської Армії, захисті міст, військових об'єктів і комунікацій, а також у розгортанні партизанського руху на окупованій німецько-

фашистськими загарбниками території України.

«Народне ополчення Радянської України» — праця, яка на основі документів стисло висвітлює патріотизм радянських людей, керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії України в дні Великої Вітчизняної війни, особливо в її початковий період. Напередодні Великої Вітчизняної війни Й. В. Сталін, а також С. К. Тимошенко і Г. К. Жуков (колишні керівники Наркомату оборони і Генерального штабу) допустили серйозні помилки в оцінці воєнно-стратегічної обстановки (недооцінка відомостей про концентрацію німецько-фашистських військ на західних кордонах СРСР, невиправдана віра в силу пакту про ненапад між СРСР і Німеччиною і т. п.), що привело до успішного ліквідування пильності, неприпустимого запізнення з переозброєнням радянських військ будівництвом оборонних об'єктів, укріпленням західних кордонів країни. То

¹ П. М. Балковий, Народне ополчення Радянської України, Вид-во АН УРСР, К., 1961, 103 с.

наші війська на початку війни зазнали значних втрат і змушені були під натиском переважаючих сил фашистської армії з тяжкими боями відступати вглиб країни.

1941 рік... Якщо врахувати несприятливу обстановку і тяжкі умови на початку війни, то стане зрозумілим велике значення підтримки Радянської Армії силами народного ополчення — озброєних загонів трудящих, які самовіддано боролися проти заклятого ворога. Автор наводить численні факти про те, як на заклик партії та уряду на боротьбу проти німецько-фашистських загарбників піднявся український народ. 7 липня 1941 р. ЦК КП(б) України, Раднарком, Президія Верховної Ради Української РСР звернулися до українського народу з закликом об'єднуватися за прикладом великого російського народу в могутні полки народного ополчення України. 9 липня Перший секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов виступив на багатолюдному мітингу трудящих Києва. Запальні промови, кипуча партійна і військова діяльність М. С. Хрущова сприяли якнайтіснішому згуртуванню трудящих і воїнів Червоної Армії навколо партії та уряду, організації відсічі знахабнілим агресорам. 3 липня Радянське інформбюро повідомило, що у Москві, Ленінграді та Києві десятки тисяч трудящих вступили в народне ополчення для підтримки Радянської Армії. В ополчення вступали робітники, колгоспники, інтелігенція. Загонами були організовані в бойові одиниці — роти, батальйони, полки, дивізії — на зразок загальновоїнських формувань. Створенням загонів народного ополчення на підприємствах, у колгоспах і установах займалися партійні організації. Протягом перших місяців війни виникли значні допоміжні збройні сили для відсічі ворогові. Створенням масового народного ополчення на Україні керував ЦК КП(б)У, очолюваний М. С. Хрущовим. Партія дбала про озброєння, спорядження, військове навчання і політичне виховання бійців народного ополчення.

У праці показано, що однією з форм народного ополчення були винищувальні батальйони, які захищали радянський тил від фашистських диверсантів і шпигунів. На Україні комплектуванням винищувальних батальйонів займалися райкоми, міськкоми і обкоми партії. Військовою підготовкою та бойовою діяльністю винищувальних батальйонів керували центральний штаб і обласні оперативні групи. На кінець червня 1941 р. на Україні було створено 651 винищувальний батальйон чисельністю 118 023 бійців. Бійці народного ополчення і винищувальних батальйонів працювали на користь фронтові і несли патрульну службу, а при наближенні ворога йшли на фронт, у партизани.

Автор висвітлює питання допомоги народного ополчення діючій армії у зміцненні радянського тилу. Народне ополчення взяло активну участь у підготовці до

оборони міст Києва і Одеси. За вказівкою ЦК КП(б)У штаб оборони Києва керував будівництвом оборонних споруд вздовж лінії фронту в 55 км. У будівництві брали участь сотні тисяч киян, значна частина яких входила в загоми народного ополчення. У праці відзначається, що при формуванні народного ополчення і будівництві укріплень значну організаційську роботу провели секретарі райкомів партії: Жовтневого — О. Й. Давидов, Московського — Ф. П. Остапенко, Радянського — П. М. Овчаренко, Подільського — І. І. Миронов. Всі оборонні заходи в Києві було здійснено під безпосереднім керівництвом М. С. Хрущова. В Одесі військовий гарнізон, народне ополчення і населення міста збудували передовий, основний і тилуовий оборонні рубежі на десятки й сотні кілометрів.

Трудовий героїзм проявили трудящі Харківської, Донецької, Луганської, Полтавської, Чернігівської, Запорізької та інших областей. Робітники Києва, Одеси і Донбасу збудували бронпоїзди, які громилли ворога. Екіпажі їх склалися переважно з народних ополченців. В зміцненні радянського тилу значну роль відіграли винищувальні батальйони. «З першого дня війни, — пише автор, — партійні організації мобілізували населення, ополченців на боротьбу проти німецько-фашистських загарбників, проти панікерів і дезертирів, за встановлення твердого революційного порядку». Книга містить цікаві факти про активні дії винищувальних батальйонів.

У перші дні війни Радянська Армія з тяжкими боями відступала. Призначений членом Військової Ради Південно-Західного напрямку перший секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов докладав багато зусиль, щоб стабілізувати становище на фронтах, підняти бойовий дух військ і мобілізувати все на відсіч ворогові. Винищувальні батальйони Кам'янець-Подільської, Тернопільської, Ровенської, Житомирської, Вінницької областей і західних районів, Київської області, стали бойовим резервом, який не раз завдавав нищівних ударів німецько-фашистським військам. Участь у боях частин народного ополчення була відчутною підтримкою регулярних військ. У книзі наводяться яскраві факти героїзму бійців народного ополчення і винищувальних батальйонів Київської області і Києва. 27 липня 1941 р. німецько-фашистські полчища підступили до Києва. Почалася 83-денна героїчна оборона столиці, в якій пліч-о-пліч з воїнами Червоної Армії і моряками Дніпровської флотилії самовіддано боролося 33 тис. ополченців і 4 тис. бійців-винищувачів. Автор описує численні факти з героїчної оборони міста. В перших рядах захисників Києва були комуністи. Спільно з воїнами Радянської Армії захищав Київ комсомольський полк у складі 1450 чоловік, командиром якого був Старушенко. Ві-

важно воювали ополченці — робітники заводів «Ленінська кузня», «Більшовик», «Арсенал» та ін.

Хвилює читача розповідь автора про подвиги комсомольця-кулеметника Сироти, студенток Надії Стачко, Людмили Шейко, командира роти ополченців Кузнецова та інших відважних синів і дочок радянського народу. «Велика битва під Києвом, — говорив М. В. Підгорний на мітингу трудящих Києва 22 червня 1961 р., — поряд з обороною інших міст, справила великий вплив на хід військових операцій. Вона затримала загарбання ворогом життєво-важливих районів країни, створила можливість евакуувати на схід сотні тисяч трудящих, промислові підприємства, культурні цінності з Києва, Дніпропетровська, Запоріжжя, Харкова та Донбасу» (стор. 66—67).

В період культу особи Сталіна безпідставно недооцінювався вклад трудящих Києва у боротьбу проти німецько-фашистських загарбників у липні-вересні 1941 р. Тепер партія і уряд високо оцінили проявлений радянськими людьми героїзм під час оборони Києва від ворожої навали. 21 червня 1961 р. Президія Верховної Ради СРСР нагородила місто-герой Київ орденом Леніна, для нагородження учасників героїчної оборони Києва встановлено медаль «За оборону Києва».

На півдні України 69 днів тривала героїчна оборона Одеси. Поряд з червоноармійцями і моряками місто захищали ополченці, серед яких були майже всі одеські комуністи і комсомольці, а також бійці винищувальних батальйонів братньої Молдавської РСР. Битву за місто на Чорному морі очолив Одеський обком КП(б)У. Оборонним районом командував контр-адмірал Г. В. Жуков. Автор з теплою описує героїзм радянських людей, їх самовідданість і мужність, зокрема лейтенанта Д. П. Бойка, Героя Радянського Союзу Людмили Павлюченко, політрука Катерини Волошиної і багатьох інших. Одеса стала містом-героем.

У праці висвітлюється бойова діяльність народного ополчення і винищувальних батальйонів Кіровоградської, Полтавської, Дніпропетровської, Запорізької областей, Донбасу. Війська Радянської Армії і десятки тисяч ополченців стримували ворога на рубежі Дніпра. Спільно з радянськими військами м. Кременчук і переправи через Дніпро захищала дивізія народного ополчення. В боях за висоту Гостра Могила 1-ий, 2-ий і 3-ій полки Кременчуцької ополченської дивізії розгромили ворога, знищили багато танків і примусили його відступати. З інтересом читаються сторінки книги, де описана стійкість і мужність простих радянських людей. «В ході війни, — пише автор, — в організації народного ополчення і винищувальних батальйонів відбулися істотні зміни: чимало цих добровільних форму-

вань було перетворено в регулярні частини Червоної Армії, а з тих бійців загонів народного ополчення і винищувальних батальйонів, які виявили бажання перейти до партизанських методів боротьби проти ворога, були створені партизанські загони» (стор. 89). В серпні-вересні 1941 р. частина ополчення і винищувальних батальйонів Києва і Київської області влилася в партизанські загони. Командний склад загонів добирали секретар ЦК КП(б)У М. О. Бурмистренко і секретар Київського обкому КП(б)У З. Т. Сердюк. Партизанські загони сформувались у Чернігівській, Житомирській, Київській, Сумській та інших областях. На базі народного ополчення і винищувальних батальйонів виникли партизанські загони в Дніпропетровській, Донецькій, Кіровоградській, Полтавській, Одеській і Харківській областях. Радянське народне ополчення було надійною опорою і резервом Радянської Армії в найтяжчий період.

Праця П. М. Балкового відкриває маловідому сторінку історії Великої Вітчизняної війни на Україні. Вона читається з неослабним інтересом. На жаль, подекуди впадає в око конспективність і фрагментарність викладу, насиченість тексту фактами, не зв'язаними логічно. Залишилось недослідженим важливе питання — допомога Радянській Армії трудящих західних областей України, на які в перші дні війни обрушились полища німецько-фашистських загарбників, а також Житомирської, Вінницької, Кам'янець-Подільської областей, де, на думку автора, народне ополчення «не астигло оформитися в боєздатні одиниці» (стор. 24). Тим часом на інших сторінках вказується, що, наприклад, ополчення Ізмаїльської області відступило в Одеський оборонний район і брало участь у захисті міста, 15 винищувальних батальйонів Житомирської області влилися в партизанські загони. Недостатньо висвітлено взаємодія народного ополчення з Радянською Армією: їх зв'язок був значно тіснішим, ніж це показав автор. Слід відзначити, що припинення оборони Києва було зв'язане з невдачами, яких зазнали на початку вересня 1941 р. війська Південно-Західного фронту. Й. В. Сталін своєчасно не погодився з обрнтованою думкою М. С. Хрушова і С. М. Будьонного (Головнокомандуючого Південно-Західним напрямком) про необхідність відведення армій на нові оборонні рубежі, щоб уникнути оточення і тяжких втрат. На нашу думку, автор не використав усі джерела, зокрема, документів партійних і державних архівів, спогадів учасників війни, листування тощо. А втім загалом праця — цікаве дослідження.

Г. Я. СЕРГІЄНКО

ГЕРОЇ РУХУ ОПОРУ

Небувалий в історії героїзм проявили радянські люди в роки Великої Вітчизняної війни, борючись на фронтах, в партизанських загонах і підпіллі. Боротьба радянського народу хоч і мала свої характерні риси, але вона зливалась в єдине ціле з рухом Опору європейських країн. Це був єдиний бойовий похід проти фашизму, за свободу людства від поневолення фашизму.

Рух Опору як форма активної боротьби проти фашизму виник на території окупованих країн і охопив усю Європу — від Середземного моря до Півночі, від Франції до Польщі. Люди різних національностей, політичних поглядів і віросповідань включились в активну боротьбу проти фашизму, борючись за незалежність своїх країн, за визволення народів від фашистського гніту. Борці руху Опору черпали сили для боротьби у героїчних подвигах радянських людей. Багато радянських громадян брали активну участь в європейському русі Опору, але про цю славу і героїчну сторінку боротьби радянських людей збереглося дуже мало документів і ще менше наукових досліджень. Лише окремі, неповні відомості дають мемуари учасників подій. Це джерело, до якого наші дослідники ще мало звертаються. Та слід відзначити, що в багатьох випадках саме мемуари є тим джерелом, в якому йдеться про події, що в інших видах історичної документації майже не висвітлені.

Про одну з таких цікавих подій і розповідає збірник спогадів «Про що не говорилося у зведеннях». Це книга про участь радянських людей в русі Опору. В тяжку годину війни радянські люди, опинившись на території інших країн, продовжували боротьбу з фашизмом за колючим дротом концтаборів, за ґратами в'язниць. Ні фашистські концтабори, ні тортури фашистських катівень, ні каторжна праця, ні голод, не зломали волі радянських людей, їх високого морального духу, їх віри в перемогу.

Вирвавшись з фашистських концтаборів і тюрем, радянські люди шукали зв'язків з місцевим населенням, комуністичним підпіллям, партизанами і вступали в ряди активних бійців руху Опору. Спільна мета боротьби, взаємна підтримка, спільна доля учасників руху Опору надавали йому глибоко інтернаціонального характеру. Радянські люди були учасниками багатьох партизанських загонів, а подекуди — ініціаторами партизанської боротьби. На території Польщі боролися загони В. І. Дегтярьова, М. І. Слугачева, С. П. Алексєєва. Чимало активних борців, учасників парти-

занського руху в Польщі, нагороджено орденами й медалями. Уряд Польської Народної Республіки нагородив командира партизанського загону В. І. Дегтярьова орденом «Партизанський хрест», а польський письменник Ігор Неверлі присвятив йому і його друзям повість «Хлопець з Сальських степів». В братній Словаччині героїчно бився загін ім. Пугачова, створений О. Ємельяновим. Два місяці він пробирався з Німеччини разом із своїм другом В. Соседкой до Чехословаччини. У Чехословаччині він включився в активну боротьбу, зв'язався з підпільним комітетом Комуністичної партії Чехословаччини і з його допомогою створив загін з колишніх радянських військовозолонених.

В Лужицьких горах вів боротьбу партизанський загін Ф. О. Котова. Жах на німців наводили з'єднаний загін К. І. Жуковського, з'єднання «Смерть фашизму» капітана Є. А. Олексинського, якому чеський письменник Ян Драда присвятив оповідання «Через кілька років». Загін К. І. Жуковського одержав від підпільного чехословацького центру завдання: визволити місто Залізний Брод. Партизани штурмом взяли місто і цим самим очистили шлях Радянській Армії до столиці Чехословаччини — Праги.

А скільки радянських патріотів мужньо боролись в рядах Народно-визвольної армії Югославії. При 18-й бригаді, 9-го корпусу була сформована радянська рота під командуванням А. І. Дяченка. Кістяк радянської роти становила молодь, що втекла з фашистського рабства, а також радянські військовозолонені, яким вдалося вирватися з таборів Італії, Австрії, Югославії. Рота виросла у батальйон, а потім у Першу радянську ударну бригаду Народно-визвольної армії Югославії. Бригада була справжньою інтернаціональною військовою частиною: серби, словенці, хорвати, чехи, поляки, англійці, росіяни, українці, азербайджанці, туркмени, дагестанці та ін. билися в її лавах. Мужньо і хоробро боролись радянські люди в складі Першої радянської ударної бригади — 256 її бійців і командирів нагороджено орденами і медалями Югославії, а Радянський Уряд присвоїв звання Героя Радянського Союзу одному з героїв партизанської боротьби — Мехті Гусейн-заде. В 10-й партизанській бригаді «Осечка» бився радянський батальйон, який у червні 1943 р. налічував 378 бійців, а в 3-й ударній бригаді Народно-визвольної армії Югославії — російська рота.

На бельгійській землі боролися партизанська бригада «За Батьківщину» під командуванням К. Д. Шукшина, партизанський загін, в якому комісаром був Є. Доценко. У складі Народно-визвольної армії Греції боролася російська рота. Хоробрість виявляли радянські люди в партизанських загонах Норвегії.

¹ «О чем не говорилось в сводках, Воспоминания участников движения Сопротивления», Государственное издательство иностранной литературы, М., 1962, 452 с.

Багато радянських людей було в партизанських загонах Італії і Франції. Легендарний Ф. О. Поетан разом з іншими росіянами боровся в складі 58-ї гарібальдійської партизанської бригади і єдиний з іноземців був нагороджений «Золотою медаллю». На землі Франції билися мужні радянські патріоти, боротьбою яких керував «Союз російських патріотів». З них були сформовані загони і з'єднання.

Значний вклад внесли радянські люди в європейський рух Опору. Народи Європи не забувають радянських героїв, які загинули за визволення їх країн, за їх свободу, незалежність, про них складають пісні і легенди. Вони вічно житимуть в серцях людей. Хорошу справу зробив Радянський Комітет ветеранів війни, випустивши цікаву книгу. Хочеться побажати, щоб вона була не останньою.

В. Д. КАЛИТА

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ РЕЛІГІЇ В НАВЧАЛЬНОМУ ПОСІБНИКУ З АТЕЇЗМУ

Наукове висвітлення історії релігії має велике значення як для виховання широких мас трудящих у дусі матеріалістичного світогляду, так і для підготовки кадрів пропагандистів атеїзму. На жаль, до недавнього часу в нашій літературі проблем виникнення релігії та її розвитку приділялось дуже мало уваги. І тільки після постанови ЦК КПРС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходів до її поліпшення» (1954 р.) у цій справі сталися певні зрушення. Оpubліковано ряд книг, присвячених історії релігії, видано навчальні посібники з атеїзму, в яких ці питання займають чимале місце. Одним з таких посібників є книга В. К. Танчера «Основи атеїзму»¹. До речі, це перший на Україні підручник, що порушує всі основні питання вузівського курсу атеїзму. Спинимось тільки на тих розділах книги, що висвітлюють виникнення релігії та її історичний розвиток.

Серед проблем, які стосуються історії релігії, найбільш складною є проблема походження релігії. В тлумаченні цілого ряду її моментів, починаючи з питання про час появи перших вірувань і кінчаючи питанням про умови формування віри в бога, досі є багато дискусійного, недостатньо з'ясованого. Зрозуміло, що ця обставина викликає особливі труднощі при висвітленні походження релігії в книжці, яка має характер навчального посібника. Вона вимагає від автора не тільки широкої ерудиції, а й уміння критично аналізувати різноманітні точки зору з тим, щоб знайти найбільш правильну відповідь на поставлені питання. І треба сказати, що автор загалом успішно справився з поставленим завданням.

Виходячи з новітніх даних археології, антропології та інших галузей знання, автор переконливо показав, що появи релігії передував тривалий безрелігійний період в історії людства і що перші розпливчасті уявлення про надприродні сили виникли не раніше епохи пізнього неандертальця, яким у загальних рисах закінчився процес

формування людини як фізичного типу. У специфічну форму суспільної свідомості ці уявлення склалися ще пізніше, в епоху кроманьйонця. В книзі ґрунтовно висвітлюються причини появи перших вірувань. Спираючись на положення класиків марксизму-ленінізму, автор розкриває всю неспроможність ідеалістичних теорій походження релігії (теорії прамонотеїзму, преанімізму та ін.) і показує земні, соціальні корені вірувань.

Говорячи про соціальні корені релігії в первісному суспільстві, В. К. Танчер слушно підкреслює, що «низький економічний рівень розвитку суспільства, а звідси безсилля первісних людей у боротьбі з природою і були причиною виникнення релігії» (стор. 61). Що ж до гносеологічних коренів релігії, то тут, на наш погляд, особливо заслуговує уваги постановка автором питання про зв'язок виникнення релігії з активним характером людської свідомості, з роллю фантазії людини у відображенні світу, з її емоційним реагуванням на факти і явища дійсності. На жаль, у висвітленні гносеологічних коренів релігії в книжці має місце деяка спрощеність при зображенні складного процесу появи вірувань. Автор, наприклад, говорить, що «поява хибних уявлень вже є в найелементарнішій абстракції» (стор. 63). Тоді, як відомо, В. І. Ленін підкреслював тільки можливість таких уявлень з розвитком абстракції. Слід було б, отже, глибше висвітлити питання про те, як ця можливість стає дійсністю під впливом соціального фактора.

Чимало уваги приділив автор розкриттю змісту ранніх форм релігії, справедливо зауважує, що жодну з цих форм не можна вважати за найдавнішу, розглядати її як якийсь мінімум релігії (в тлумаченні цього питання автор виявляє й деяку непослідовність — на стор. 94 він заявляє нібито найстародавнішою формою релігії був тотемізм). Відомі нині найбільш ранні форми вірувань відображали у фантастичному світі різні сторони буття людини родового ладу, були взаємозв'язані між собою, але історично не випливали одна з одної. На значному етнографічному матеріалі у посібнику розкривається зміст таких ранніх

¹ В. К. Танчер, Основи атеїзму, Вид-во Київського університету, 1961, 340 с.

форм релігії, як фетишизм, тотемізм, анімізм, віра в чаклунство, в обмежених предків тощо, показується, що вже ранні вірування були пов'язані з уособленням сил природи, яке пізніше відіграло велику роль у виникненні віри в богів. Заслугує на схвалення також підкреслення автором того факту, що ранні вірування знаходять свій прояв і в сучасних «цивілізованих» релігіях, показуючи тим самим всю облудність тверджень богословів про релігію як «одкровення» боже.

Разом з тим хочеться висловити заперечення проти запропонованої автором класифікації ранніх релігійних вірувань. Він називає анімізм, міфологію, фетишизм і магію елементами первісних вірувань, а формами цих вірувань вважає тотемізм і культ предків (стор. 66, 71). З цим не можна погодитися. Адже анімізм, фетишизм, магія — такі ж форми вірувань, як і тотемізм чи віра в предків, хоча конкретний зміст кожної з цих форм має свою специфіку. Що ж до первісної міфології, то вона дійсно не може бути віднесена до форми вірувань і являє собою один з видів усної народної творчості, в якій у вигляді фантастичних оповідань виражалась примітивні уявлення людей про дійсність.

Значне місце в книзі займають питання релігії стародавніх Єгипту і Вавілона, походження будизму, ламаїзму, індуїзму, конфуціанства, ісламу, іудаїзму. Написані з глибоким знанням справи параграфи про ці види релігії дають чітке уявлення про залежність релігійних ідей від земних, насамперед соціально-економічних умов життя різних народів. Це спростовує твердження ідеалістично настроєних буржуазних вчених про історію релігії як якийсь саморух ідей, як нібито органічно властиву людській психіці вічну, незмінну рису. Разом з тим з'ясування походження і суті релігій тих народів, що населяли стародавню Римську імперію або мали з нею економічні і культурні зв'язки (єгиптяни, євреї, перси) допоможе читачеві глибше усвідомити ідейні джерела християнства.

Питанню про походження християнства і його основні напрями, про суть християнського віровчення і культу в книзі відве-

дено окрему главу. І це зрозуміло, адже пережитки християнської релігії найбільше поширені на території нашої країни, і розкриття походження цієї віри має особливо велике значення для остаточного подолання релігійних передсудів.

На великому фактичному матеріалі автор доводить, що християнство є продуктом розкладу античного рабовласницького суспільства Римської імперії і його виникнення не має нічого спільного з євангельськими міфами про Христа. Він робить правильно, коли спеціально спиняється на спробах деяких зарубіжних авторів історизувати особу Христа і аргументовано показує всю марність цих спроб. Змістовними також є параграфи, в яких викривається вся облудність тверджень богословів про так званій ранній «християнський комунізм», показують численні прояви найдавнішого «язичества» в християнських віровченні і культі, змальовується процес виникнення основних напрямів християнства та поширення православ'я на Русі.

Наведені в книзі матеріали з історії руської православної церкви розкривають читачеві реакційну роль релігії в житті суспільства, прислужництво «духовних владик» ладові поміщиків і капіталістів. Автор піддає гострій критиці українських автокефалістів, які, прикриваючись облудним гаслом створення «самостійної» української церкви, разом з буржуазними націоналістами і білогвардійцями у свій час вели залеклу боротьбу проти робітничо-селянської влади на Україні. З інтересом читаються сторінки, на яких по-бойовому розкривається ганебна роль Ватикану — одвічного ворога слов'янських народів, — прислужництво зарубіжних католицьких ієрархів і протестантських пресвітерів силам імперіалістичної реакції.

Для нас вивчення історії релігії — не самоціль, не просвітительське самовдосконалення розуму. Це добре розуміє автор і вдало підпорядковує висвітлення питань історії вірувань завданням боротьби проти залишків релігійної ідеології. В цьому — найголовніша позитивна риса книги «Питання атеїзму», коли йдеться про історію релігії на її сторінках.

Б. О. ЛОБОВИК

СЕРЕД КНИГ

Є книжки, які «нашуміли», але, раз прочитавши, вдруге читати їх не хочеться, а є, так би мовити, «непомітні» (а їх автори невідомі), але читаються вони з надзвичайним інтересом, як кажуть, «залпом», їх хочеться читати й перечитувати. Саме до таких «непомітних» книжок належать спогади Григорія Григор'єва¹. Спогади охоплюють пе-

ріод від початку ХХ ст. до 1920 р., в якому автор бачить межу, що визначає «кінець старого Києва». У книзі висвітлюється побут, звичаї, життя міської бідноти, купецтва і міщанства, майстрів мистецтва й «чорної сотні». Гіркотою сповнені ті сторінки книги, де йдеться про київське «дно».

Григорій Григор'єв був свідком численних політичних подій, що відбувалися в Києві і докладно на них спиняється: революція 1905—1907 рр., вбивство Столипіна

¹ Григорій Григор'єв, У старому Києві, К., 1961, 360 с.

(1911 р.), справа Бейліса, Лютнева буржуазно-демократична революція і Велика Жовтнева соціалістична революція, громадянська війна. Цікаві факти наводить він, розповідаючи про війну 1914 р. та про ставлення до неї різних соціальних груп і класів Росії.

У книзі цікаво розповідається, як після Лютневої революції і створення на Україні Центральної ради «ростили» свої ряди дрібнобуржуазні націоналістичні партії. Так, намагаючись зробити свою партію масовою, керівники УСДРП оголошували одну кампанію «набору» за другою. «Зрештою — відзначає автор, — гонитва за збільшенням членів партії перетворилася на циркову... комедію. Вербувальники оформляли прийом до партії надзвичайно просто: громадянина чи громадянку заносили в список, крім прізвища, вимагалось лише зазначити домашню адресу. Зразу ж видавали партійного квитка — червону картку з печаткою УСДРП» (стор. 293). Українські буржуазні націоналісти докладали всіх зусиль, щоб «міцний порив ленінських лозунгів минуз Україну» (стор. 295). Не вишло. Український народ, керований Комуністичною партією, піднявся на збройне повстання за владу Рад. Другом і братом йому у цій боротьбі був великий російський народ. Відчуваючи свій кінець, буржуазно-націоналістична контрреволюція, як пише Григор'єв, по-звірячому крутилася, намагаючись зубами кусати всіх, хто попадався під руку. Однак участь Центральної ради була вирішена. Автор живо розповідає про встановлення Радянської влади та про перші кроки радянського будівництва в місті.

З почуттям обурення її болі в серці читаємо сторінки «спогадів», де йдеться про те, як у серпні (30—31 серпня 1919 р.) «дві скажені собаки» (петлюрівці і денікінці), увірвавшись до Києва, «боролися» за владу, як, нарешті, денікінці, викинувши з Києва петлюрівців, піднесли над приміщенням міської думи свій триколірковий прапор. Це були страшні дні. Білогвардійці глумилися над українським народом, його історією, мовою, літературою і культурою

взагалі. Пияцтво і дикі оргії були звичайним явищем у добровільній армії. І в цей час українські буржуазні націоналісти співробітничали з денікінцями. Григорій Григор'єв розповідає, як петлюрівський «отанам» Струк перейшов на сторону добровольчої армії і бешкетував разом з офіцерами. А коли визначився повний розгром денікінщини, бандит Струк разом з своїми головорізами «подався робити свою звичайну справу в улюблені лісові хащі» (стор. 343). Автор малює картину того, як під ударами Червоної Армії тікала з Києва «скажена собака», як вона чіплялась за божевільне своє життя. Це, правильно підкреслює він, був повний крах білогвардійсько-націоналістичної контрреволюції і наближення кінця «старого Києва».

Велике місце в «Спогадах» приділено мистецькому — театральному, музичному концертовому — життю Києва.

Історики-мистецтвознавці знайдуть багато цікавого для себе, прочитавши сторінки «Спогадів» про Київський оперний театр, театр російської драми Соловцова, театр Миколи Садовського та про таких майстрів сценічного мистецтва, як М. Заньковецька, М. Садовський та ін. Багато теплих, справедливих слів сказано і про менш відомих широкому читачеві митців — про «завжди народного у крашому розумінні цього слова» П. Цесевича, Л. Ліницьку, О. Коміонського та ін. Живо й інтересно розповідається у «Спогадах» про культурне будівництво у перші роки Радянської влади, про становлення української радянської культури та про місто в цій справі Києва.

Щиро й тепло говорить Григорій Григор'єв про сьогоднішній Київ. «Хороші сьогоднішній день нашого Києва, наше Батьківщини, що сяє переможно молодістю», — пише він. Спогади «У старому Києві» мають велике пізнавальне значення. Читаючи їх, кожен киянин, як і кожний радянська людина, «поміркує над тим що було і що є».

Л. В.

НІМЕЦЬКІ АНТИФАШИСТИ В БОРОТЬБІ ПРОТИ ГІТЛЕРИЗМУ

Книжка Л. І. Гінцберга та Я. С. Драбкіна¹ про боротьбу німецьких антифашистів проти гітлерівської диктатури цікава тим, що в ній у популярній формі розповідається про боротьбу, яку вели антифашисти під керівництвом Комуністичної партії Німеччини проти нацистського режиму. Якщо в працях, що вийшли в світ

раніше, висвітлювались окремі питання антифашистської боротьби, то в цій книзі з авторами зібрано основні матеріали цієї антифашистської боротьбу, починаючи моменту появи фашистської загрози кінчаючи розгромом гітлерівської Німеччини.

Звичайно, такий великий матеріал з торі були змушені викладати стисло, а незважаючи на це, книжка читається інтересом. Популярність поєднується в ній з науковим характером викладу, вона ці

¹ Л. І. Гинцберг, Я. С. Драбкин, *Немецкие антифашисты в борьбе против гитлеровской диктатуры*, М., 1961, 151 с.

на тим, що популяризує антифашистську боротьбу німецького робітничого класу під керівництвом Комуністичної партії Німеччини, викриває облудну писанину німецьких буржуазних істориків, які в своїх працях замовчують або зовсім заперечують антифашистську боротьбу, що відбувалася у Німеччині в роки гітлерівської диктатури. Як єдину силу, що стала на шлях боротьби з фашистським режимом в країні, ці історики зображують учасників буржуазногенеральської змови 20 липня 1944 р., «скромно» замовчуючи при цьому, що не антифашистські переконання примусили промислових магнатів пустити в дію механізм змови, а прагнення врятувати імперіалістичну Німеччину від неминучого краху, який став очевидним після розгрому німецьких військ у великій битві на Волзі.

Автори розповідають про велику роботу, що її проводила Комуністична партія Німеччини по створенню єдиного антифашистського фронту, відсутність якого через розкольніцьку діяльність правого керівництва соціал-демократичної партії дала змогу фашистам захопити владу в країні в свої руки. Позиція керівництва соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) в антифашистській боротьбі не змінилась і пізніше. В 1937 р. в одній з доповідей головного управління безпеки СС відзначалось, що якщо спочатку комуністам вдалось шляхом пропаганди єдиного фронту залучити на свій бік частину співчувавших соціал-демократам робітників, то пізніше в результаті енергійного втручання правління СДПН у Празі відбувся розрив зв'язків між комуністами та соціал-демократами. Надалі їх відносини обмежувались обміном інформацією та досить слабим контактом (стор. 51). Успіхи єдиного фронту в Іспанії та Франції сприяли зміцненню єдності в Німеччині і, незважаючи на розкольніцьку політику правління СДПН, багато соціал-демократів та їх прибічників в умовах кривавого терору разом з комуністами невтомно вели підпільну боротьбу проти гітлерівської тиранії.

З початком світової війни, яку фашисти мали намір також використати для викорчовування «внутрішнього ворога», умови для антифашистської боротьби стали ще більш тяжкими. Посилились жорстокі репресії, особливо з моменту нападу на Радянський Союз. За даними органів гестапо, число заарештованих за період червень-грудень 1941 р. в середньому становило 13 250 чоловік щомісячно, а в цілому за 7 місяців — 100 тис. чоловік (стор. 78). Однак боротьба німецького народу під керівництвом Комуністичної партії не тільки не припинилась, а навпаки ставала дедалі більш наполегливою. Авторі наводять матеріал про активні дії тоді таких підпільних організацій, як «Внутрішній фронт» та «Червона капела», що створили свої осередки

на основних підприємствах Берліна та багатьох інших міст Німеччини (стор. 80—84). В травні 1942 р., наприклад, у Берліні серед білого дня була підпалена антирадянська виставка, що справило велике враження на населення всієї країни.

Репресії, як розповідається у книжці, невпинно обрушувались на голови антифашистів. Але тортури та страта сотень людей не змогли зломити бойовий дух антифашистів. На місце загиблих ставали нові бійці. А гинуло багато. В 1942 р. була викрита група «Роббі», і з 200 заарештованих її членів 120 було страчено. У серпні того ж року було заарештовано понад 600 членів організації «Внутрішній фронт» та «Червона капела». Багатьох з них було страчено. Антифашисти мужньо зустрічали смерть. Гарро Шульце-Бойзен, разом з яким була страчена і його дружина, у своєму прощальному листі писав: «Хоч нам доводитись у смерті, ми знаємо: посіяне зійде!», а останніми словами Арвіда Харнака були: «Я ні в чому не розкаюся. Я вмираю, як переконаний комуніст!» (стор. 94).

Чад шовіністичної пропаганди та успіхи загарбницьких воєн на заході задурманили розум значній частині німецького народу, в тому числі й декому з німецьких робітників, і лише поразка під Москвою та розгром німецько-фашистських військ в кінці 1942 р. примусили багатьох німців задуматись над долею Німеччини. Перелом у ході війни на початку 1943 р. активізував антифашистську боротьбу як на території Німеччини, так і за її межами. Активізації підпільної боротьби сприяло також створення в Радянському Союзі, за пропозицією німецьких військовополонених, Національного комітету «Вільна Німеччина».

Автори показують, що багато німецьких антифашистів загинуло в нерівній боротьбі. Лише за даними фашистського міністерства юстиції, було засуджено судами і страчено 12—13 тис. чоловік. Згідно з таємними даними фашистського верховного командування, кількість засуджених до страти військовослужбовців перевищила за роки війни 25 тис. В це число не ввійшли жертви останніх місяців війни, коли розстрілювали без суду і слідства сотнями та тисячами. Серед загиблих антифашистів — 11 членів ЦК КПН на чолі з вождем німецького пролетаріату Ернстом Тельманом, 8 секретарів окружних комітетів, тисячі інших партійних працівників. І хоч німецьким антифашистам не вдалось підняти народ на повалення фашистської диктатури, вони внесли свій вклад у загальну справу боротьби проти гітлерівської тиранії.

Керована Комуністичною партією Німеччини підпільна антифашистська боротьба сприяла врятуванню честі німецького народу. Але, на жаль, не всі німці зробили

для себе висновок із жахливого минулого. В Західній Німеччині знайшли притулок багато фашистських злочинців, у тому числі вбивці Ернста Тельмана, які часто займають високі державні пости. Рецен-

зована праця Л. І. Гінцберга та Я. С. Драбкіна ще раз нагадує народам світу і, особливо, німецькому народу про загрожуючу небезпеку відродження фашизму.

М. Г. ПОГРЕБНИЙ

ГЛИБШЕ ВИВЧАТИ ПИТАННЯ МУЗЕЄЗНАВСТВА

Працівники музеїв України давно вже чекають праць, які відобразили б важливі питання музейної роботи й узагальнили б кращий досвід музеїв. У зв'язку з цим вихід у світ кожної праці з питань музеєзнавства викликає великий інтерес. Нещодавно вийшов збірник «З досвіду роботи музеїв УРСР», виданий науково-методичним відділом музеєзнавства Київського історичного музею¹.

У збірнику вміщено ряд цікавих статей (серед них статті М. Воеводіна «Відображення історичних рішень ХХ з'їзду КПРС в експозиціях музеїв», Л. Новицького «Міцніе фондова база музею»), які інформують музейних працівників і нашу громадськість про стан експозиційної роботи відділів історії радянського періоду в Харківському історичному та Чернівецькому краєзнавчому музеях. Заслужують на увагу наукові повідомлення С. Кілієвич «Історія Києва в експозиції історичного музею», П. Гусарова «Консервація склепу Дементи» і ряд інших.

Проте збірник не досягає поставленої перед ним мети, не передає передового досвіду, здобутого внаслідок творчих шукань у багатьох музеях УРСР. Майже всі статті «Збірника» мають стислий інформаційний характер, в них немає узагальнень, що дали б можливість широко використовувати нові методи у практиці інших музеїв. Статті не спрямовують музеї республіки на більш повне і вдале використання їх фондових матеріалів, які в деяких музеях і досі залишаються поза експозиційним показом. Зокрема, поза увагою авторів, вміщених у «Збірнику» статей, залишається давно вже назріле питання про експонування етнографічних матеріалів, про екскурсійну роботу музеїв. У світлі рішень ХХІІ з'їзду КПРС музеї повинні підвищити рівень культурно-освітньої роботи. Екскурсії, як один з її основних видів, повинні бути зараз весь час у центрі уваги музейних працівників. Тим часом ця важлива сторона

музейної діяльності в збірнику зовсім не розкривається.

Недостатньо висвітлено і питання художнього оформлення експозицій музеїв. У статті Є. Яковлевої «Нове в художньому оформленні експозиції» міститься опис експозиції Миколаївського музею, оформлення якого, до речі, не є зразком. Тепер, коли в нашій країні відбувається шукання нових форм в архітектурі, музиці, театрі, літературі та інших видах культури, назріло питання про створення такого художнього оформлення в музеях, яке відповідало б новому змісту експозиційних матеріалів.

Слід звернути більшу увагу на підвищення наукового рівня матеріалів, вміщених у розділі збірника «Критика та бібліографія», бо, наприклад, в рецензії М. Лигвиненка на підручник «Нариси музейної справи», виданий Київським університетом, мають місце невірні твердження і фактичні помилки. Рецензент намагається роз'яснити авторам деякі питання музейної роботи і виступає проти загальносоюзних матеріалів у музейних експозиціях республіки, проти оглядових екскурсій, що проводяться в усіх музеях, та проти цікавих допоміжних матеріалів, які широко використовуються скрізь у музеях нашої країни, значно доповнюють і поліпшують музейні експозиції й допомагають краще донести їх до широких мас відвідувачів музеїв.

Науково-методичний відділ музеєзнавства видає ще дуже мало літератури з питань музеєзнавства. Тому слід було б вітати вихід у світ праць з теорії і історії музейної справи України. Кожна з таких праць є великою допомогою музейним працівникам в їх повсякденній роботі. Ще багато питань музейної справи чекають на своє висвітлення. Перед науково-методичним відділом музеєзнавства стоять великий і почесні завдання, але треба посилити його діяльність, більш серйозно ставитися до продукції, яка виходить з друку. Навколо науково-методичного відділу музеєзнавства слід було б об'єднати висококваліфіковані кадри музейних працівників.

А. О. ВВЕДЕНСЬКИЙ

¹ «З досвіду роботи музеїв УРСР, Збірник», вип. 2, К., 1961, 129 с.

НАШ КАЛЕНДАР

Л. Й. КАРТВЕЛІШВІЛІ — ПАЛКІЙ БОРЕЦЬ ЗА ЩАСТЯ НАРОДУ

Лаврентій Йосипович Картвелішвілі («Лаврентій») — видатний діяч Комуністичної партії — народився в 1891 р. в Грузії в сім'ї селянина. Злиденне життя трудового народу і розкішне, безтурботне життя панівних класів тодішньої Росії поставили перед зовсім ще юним Лаврентієм ряд гострих життєвих питань. Прагнення знайти відповідь на ці питання і привели Картвелішвілі до марксистської літератури. В 1910 р. дев'ятнадцятилітнім юнаком Лаврентій вступив в ряди Комуністичної партії, став на шлях активної боротьби за інтереси трудящих мас. Будучи студентом Київського комерційного інституту, Лаврентій встановив зв'язки з більшовицькими організаціями Києва, за їх завданням вів пропагандистську роботу серед молоді, став полум'яним пропагандистом марксизму.

Загальне зростання революційного руху напередодні подій 1917 р. сприяло швидкому поширенню революційних настроїв серед молоді і особливо серед студентства. Царські чиновники робили все, щоб розправитись з борцями за свободу, придушити революційний рух. Посилилось шпигунство та репресії проти передової, революційно настроєної частини студентської молоді. З допомогою провокаторів київській охоронці в 1916 р. вдалося вистежити та схопити студентів-більшовиків, серед них був заарештований і висланий студент Картвелішвілі. Проте ні переслідування, ні тяжке життя в засланні не зломили його волі до боротьби.

Після Лютневої революції 1917 р. Лаврентій повернувся із заслання до Києва і включився в активну діяльність більшовицьких організацій по підготовці до вирішальних битв за владу Рад. В Києві Лаврентій був обраний членом міського та головою районного комітетів РСДРП, брав участь у роботі липневої обласної конференції, що прийняла важливі рішення, направлені на зміцнення Рад, створення Червоної Гвардії, на боротьбу з Центральною Радою та націоналістичними партіями.

В жовтні 1917 р. Лаврентій разом з іншими керівниками більшовицької організації брав активну участь у підготовці збройного повстання. Проте реакції вдалося обезголовити повстання. Майже весь ревком і партійний актив, що знаходився у царському палаці, були заарештовані. Заарештований був і Лаврентій, але йому вдалося уникнути розправи.

Під час гетьманщини Картвелішвілі працював у партійному підпіллі Києва. Він брав участь у роботі Всеукраїнського з'їзду профспілок. На з'їзді була утворена більшовицька фракція, яка 26 травня 1918 р. для керівництва діяльністю підпільних більшовицьких організацій створила Тимчасовий Всеукраїнський комітет робітничої Комуністичної партії. До складу комітету входив і Лаврентій. Комітет встановив зв'язки з Оргбюро і розгорнув діяльну підготовку до скликання першого з'їзду КП України.

Перший з'їзд, що відбувся в липні 1918 р. в Москві, завершив організаційну роботу по створенню КП(б)У. Лаврентій був делегатом першого з'їзду і був обраний до складу ЦК КП(б)У.

Виконуючи рішення першого з'їзду, ЦК КП(б)У головну увагу приділяв зміцненню підпілля, направляв у місцеві організації досвідчених керівників. В числі інших на зміцнення Одеської організації був направлений Лаврентій. Тут він займався переважно підпільною пресою.

Після виходу з підпілля Лаврентій редагував у Одесі газету «Комуніст». 27 червня 1919 р. на обласній партійній конференції він був обраний до складу губпарткому, а потім секретарем губпарткому. Становище молоді робітничо-селянської влади в той час було загрозливим. Під натиском збройних сил Антанти, яка віддала військові кораблі Денікіну, Одеса готувалася до евакуації. Досвідчений керівник-підпільник Лаврентій провів велику роботу по створенню підпілля. Сам же за рішенням ЦК КП(б)У був направлений для проведення партійно-політичної роботи в Червоній Армії.

В серпні 1919 р. на Україні розгорілись запеклі бої з полчищами денікінців, що трорвалися на північ, куркульськими та петлюрівськими бандами. В ті дні виняткову зитримку і масовий героїзм проявили бійці та командири Південної групи радянських зійск (45-а, 47-а і 58-а дивізії) під командуванням І. Е. Якіра і членів Реввійськрази Я. Б. Гамарника, В. П. Затонського, Л. Й. Картвелішвілі, які з південних районів Ук-

раїни з боями по зайнятій ворогом території пробивались на з'єднання з радянськими частинами в районі Житомира.

Після розгрому Денікіна і визволення Одеси Лаврентій повернувся в місто і в лютому 1920 р. він був призначений завідуючим відділом пропаганди і агітації губкому, а потім редактором обласної газети «Известия». Пізніше він був обраний до складу президії губкому, працював завідуючим відділом по роботі на селі, яка в той час була одна із найвідповідальніших. Лаврентій Йосипович проявив себе вмілим організатором і політично зрілим керівником. 6 червня 1920 р. він був обраний головою Одеського губкому партії.

З кінця 1921 по 1925 р. Лаврентій з невеликим переривом, коли він працював у Грузії, беззмінно керував Київською обласною партійною організацією. На початку 1925 р. ЦК ВКП(б) направляє Л. Й. Картвелішвілі в Грузію, де він працював спочатку секретарем ЦК партії, а потім головою Раднаркому Грузії. В 1929 р. Лаврентій знову повернувся на Україну, де був призначений на посаду начальника політуправління Українського військового округу, а 21 листопада 1929 р. пленум ЦК КП(б)У затвердив його секретарем ЦК КП(б)У, ввівши його також до складу Політбюро та Оргбюро ЦК КП(б)У. Лаврентій провів велику організаційну роботу по підготовці XI з'їзду КП(б)У, на якому виступив з організаційним звітом ЦК КП(б)У. На XI з'їзді (червень 1930 р.) Лаврентій був обраний членом ЦК КП(б)У, членом Політбюро, Оргбюро і секретарем ЦК КП(б)У. На початку 1931 р. Картвелішвілі був обраний секретарем Закавказького крайкому партії.

В листопаді 1931 р. Лаврентій був обраний другим секретарем Західно-Сибірського, а потім першим секретарем Далеко-Східного крайкомів КПрС. В 1936—1937 рр. працював секретарем Кримського обкому партії. На I з'їзді, VIII конференції та XI з'їзді КП(б)У Картвелішвілі був делегатом і обирався до складу ЦК КП(б)У. Він також був делегатом XI, XIII, XIV, XV та XVI з'їздів ВКП(б), на XVI з'їзді ВКП(б) був обраний кандидатом у члени ЦК ВКП(б).

Вірний лєнінець, палкий революціонер-більшовик пройшов велику школу життя і боротьби і загинув у розквіті творчих сил від підлої руки Берія в період культу особи.

Є. М. САВЧЕНКО

ПОЛУМ'ЯНИЙ БІЛЬШОВИК І. Є. КЛИМЕНКО

Відомий радянський і партійний діяч Іван Євдокимович Клименко народився у вересні 1891 р. в с. Рівчакі, Ніжинського повіту, Чернігівської губернії, в сім'ї селянина-бідняка. З раннього дитинства довелось йому пізнати важке життя наймита. Працював пастухом у поміщика, вчився у сільській церковно-парафіяльній школі. Чотирнадцятирічним юнаком пішов з рідного села на заробітки до Києва, де влаштувався учнем в друкарню штабу Київського військового округу. Значний вплив на формування його світогляду мала перша Російська буржуазно-демократична революція. В 1907 р. він брав участь у роботі революційного гуртка, організованого при друкарні. Молоді робітники цікавились політичними питаннями, читали нелегальну літературу. Незабаром у Івана Євдокимовича Клименка при обшуку жандармами було знайдено кілька листівок до солдатів і заборонені книжки. Проте арешту він уник: за неповноліттям йому було запропоновано протягом 24 годин залишити територію штабу військового округу. Після цього Клименко працював у ряді приватних друкарень Києва.

В 1911 р. Іван Євдокимович зближається з групою молоді, яка безпосередньо брала участь в революційному русі і партійній роботі. В 1912 р. відразу ж після лєнського розстрілу, Клименко вступив у члени РСДРП. В той період група робітників друкарень під керівництвом Київського комітету РСДРП(б) розгорнула енергійну роботу по підготовці загального страйку київських друкарів. Було проведено кілька масовок, обрано Центральний страйковий комітет, членом якого був і Клименко. На початку серпня 1912 р. Клименка заарештували. Під час обшуку у нього знайшли невідправлені в газету «Правда» кореспонденції з робітничого життя. Проте жандармам більше про нього нічого не вдалось взнати. За належність до партії РСДРП(б) він був відправлений етапом в Ростов-на-Дону на два роки під нагляд поліції. В Ростові Клименко активно включився в політичне життя. Весною 1913 р. він бере активну участь у страховій кампанії, виступає на зборах робітників, ознайомлюючи їх із страховим законом. Незабаром його знову заарештували. Близько п'яти місяців просидів він у ростовській тюрмі, потім був висланий під нагляд поліції до Полтави, де продовжував вести політичну роботу.

Згодом Іван Євдокимович переходить на нелегальне становище і переїжджає до Харкова. В зв'язку з тим, що Харківський комітет був заарештований, він був введений до складу новоорганізованого Комітету більшовиків. Проте, щоб уникнути переслідувань поліції, Клименко змушений був переїхати до Києва. Тут він брав актив-

ну участь у роботі більшовицької групи друкарів, які організували регулярний випуск листівок. 24 липня 1914 р. на зборах, що відбулися на квартирі робітника друкарні Басова на Львівській вулиці (нині вулиця Артема), № 5, було заарештовано 8 більшовиків, в тому числі й Івана Євдокимовича. Пробувши сім місяців у київській тюрмі, в 1915 р. він був висланий на три роки в Наримський край.

Весною 1916 р. Клименко тікає з наримського заслання в Іркутськ, але після провалу страйку в місцевій друкарні, де він був одним з керівників, переїжджає у Верхньо-Удинськ, а звітні взимку 1917 р. в Ново-Миколаївськ, де продовжував вести революційну діяльність. Під час лютневої революції Клименко був обраний заступником голови Ново-Миколаївської Ради робітничих і селянських депутатів. У травні 1917 р. він повернувся до Києва і активно включився в партійну роботу. В липні 1917 р. Івана Євдокимовича було обрано секретарем спілки друкарів, а в серпні на конференції фабрично-заводських комітетів від спілки друкарів — до складу Київської Центральної ради фабзавкомів. У період Жовтневої революції спілка друкарів, якою керував Клименко, повністю підтримувала більшовиків.

І. Є. Клименко — активний учасник січневого повстання 1918 р. в Києві проти Центральної ради. Він був головою страйкового комітету і червоногвардійцем у Київському Арсеналі та на Подолі. В березні 1918 р. Клименко був обраний до складу Центрального виконавчого комітету України. З березня 1918 р. в Харкові на засіданні ЦВК був створений новий склад уряду, до якого ввійшов І. Є. Клименко, як народний секретар праці.

Після I з'їзду КП(б)У (липень 1918 р.) Клименко працював на підпільній роботі у Харкові, був членом підпільного губкому партії. В листопаді 1918 р. після II з'їзду КП(б)У Іван Євдокимович разом з І. Смирновим (Ласточкіним), О. Соколовською та ін., за рішенням ЦК КП(б)У був посланий на підпільну роботу в Одесу, де організував і керував боротьбою проти англо-французьких інтервентів. Він був членом обласного комітету КП(б)У, головою нелегального Одеського ревкому. Понад три місяці тривала англо-французька окупація Одеси. Серед інших обов'язків, які виконував Іван Євдокимович в той час, велике місце займала робота в редакційній колегії газети «Комуніст». Він брав активну участь в організації і проведенні обласної партійної конференції (початок 1919 р.).

Після виходу з підпілля Клименко був членом губкому партії і головою Одеського ревкому, а з 10 квітня по 23 серпня 1919 р. — головою губвиконкому. 23 серпня в Одесу ввійшли денікінці. Разом з Південною групою військ він відступає з міста і призначається військовим комісаром 45-ї дивізії. Південна група військ після героїчного чотирьохтижневого походу від берегів Чорного моря 17 серпня 1919 р. вступила в Житомир. 18 серпня 1919 р. наказом Революційної ради Південної групи, підписаним І. Є. Якіром і Я. Б. Гамарником, було оголошено, що цивільна влада в Житомирі переходить до військово-революційного комітету на чолі з І. Є. Клименком. Ревком під керівництвом Клименка енергійно налагоджував роботу радянських органів. З 8 жовтня 1919 р. Клименко — знову військовий комісар 45-ї дивізії. В складі дивізії він бере участь в боротьбі проти Юденича. Разом з прославленою дивізією І. Є. Клименко пройшов через усю Україну, визволяючи її від полчищ денікінців. Після визволення Києва 3 грудня 1919 р. до березень 1920 р. І. Є. Клименко працював заступником голови Київського губревкому, членом губкому партії, а деякий час (з грудня 1919 р. по 8 січня 1920 р.) і головою губкому партії. З березня по грудень 1920 р. Клименко — голова Одеського губревкому; з січня 1921 р. — голова Катеринославського губвиконкому.

В 1922—1924 рр. Клименко працював Народним Комісаром землеробства України, з січня 1925 р. по жовтень 1927 р. був секретарем ЦК КП(б)У. В 1927 р. ЦК ВКП(б) відкликав Клименка в Москву і він був призначений заступником Наркомзему РРФСР. В 1929 р. працював головою Трактороцентру, головою спілки сільсько-господарської кооперації і заступником Наркомзему СРСР.

На початку 1930 р. Іван Євдокимович працював Головою Сибірського крайвиконкому. Після XVI з'їзду партії він був призначений директором Середньо-Азіатської залізниці, з початку 1931 р. — член колегії НКШС. В серпні 1933 р. Клименко був призначений начальником Рязано-Уральської залізниці, а в 1934 р. був знову відряджений в Наркомзем СРСР, де працював начальником зернового управління.

Клименко був делегатом I, II, III, IX, X з'їздів і VI, VII, VIII конференцій КП(б)У, членом Оргбюро і Політбюро ЦК КП(б)У. Він обирався членом ЦВК України I—X скликань (1917—1927 рр.). Іван Євдокимович — делегат з правом ухвального голосу XI, XIII, XIV, XVI і з правом дорадчого голосу XV з'їздів ВКП(б). До 1931 р. був членом ВЦВК усіх скликань.

Таким було життя більшовика-ленінця І. Є. Клименка, яке в умовах культу особи Сталіна трагічно обірвалося в 1938 р. Радянські люди свято шанують його світлу пам'ять.

С. Я. СЛУЧЕВСЬКА

ШЛЯХ РЕВОЛЮЦІОНЕРА

(ДО 50-РІЧЧЯ З ДНЯ СМЕРТІ В. К. КУРНАТОВСЬКОГО)

Віктор Костянтинівич Курнатовський — один з багатьох діячів революційного руху, життя яких цілковито злилося з боротьбою робітничого класу Росії. Народився він у 1868 р. у м. Ризі в сім'ї військового лікаря. Після закінчення гімназії (1886 р.) вступив до Петербурзького університету. Будучи студентом, Курнатовський брав участь у народовольській організації, розгортав пропагандистську діяльність у робітничих гуртках. У 1886 р. за участь у революційному русі його виключили з університету і вислали з Петербурга. Через два роки, перебувши в Москві, В. К. Курнатовський вступив до Московського університету, де продовжував революційну роботу. В той період він остаточно порвав з народництвом і став на шлях марксистського вчення. У 1889 р. його заарештували, виключили з університету і вислали в Архангельську губернію, в м. Шенкурськ.

У засланні В. К. Курнатовський увійшов до соціал-демократичної групи, яка займалася вивченням марксистської літератури. Після закінчення строку заслання він виїхав до Цюриха (Швейцарія), де вступив на хімічний факультет Політехнічного інституту (закінчив у 1896 р.). У Цюриху Курнатовський, увійшовши до складу місцевої групи «Визволення праці», знову поринув у пропагандистську та організаційну роботу: створював соціал-демократичні гуртки серед студентів, встановлював зв'язки з революційними організаціями в Росії, переправляв туди нелегальну літературу. Після чотирирічного перебування за кордоном Курнатовський у квітні 1897 р. виїхав на батьківщину, але там його відразу було заарештовано (за революційну діяльність у Швейцарії) і після суду вислано до Мінусінського округу (Східний Сибір).

У Мінусінську в грудні 1898 р. в житті Курнатовського сталася знаменна подія — він зустрівся з В. І. Леніним, який приїхав сюди з Н. К. Крупською з с. Шушенського, де був у засланні. З цього дня В. К. Курнатовський назавжди став учнем і соратником В. І. Леніна. Перебуваючи в Мінусінському засланні, В. К. Курнатовський серед інших 17 соціал-демократів підписав ленінський «Протест російських соціал-демократів», спрямований проти «Кредо» (програми) «еконімістів».

У листопаді 1900 р., після відбуття строку заслання, В. К. Курнатовський за завданням партії оселився у Тобілісі. Встановивши зв'язки з місцевими соціал-демократами, він розпочав революційну роботу серед промислових робітників — розповсюджував ленінську «Искру», складав тексти антиурядових листівок тощо. Однак у березні 1901 р. В. К. Курнатовського знову було заарештовано і ув'язнено у Метехському замку разом з Л. Кешовелі та С. Л. Алідувем. У тюрмі він просидів два з половиною роки.

Висланий після суду в Якутію, Курнатовський не припинив революційної діяльності. У лютому—березні 1905 р. він став ініціатором і керівником якутського збройного протесту політичних засланих, що виступили проти репресій, знущань і свавілля царської адміністрації. Придушивши цей виступ, власті жорстко розправилися з революціонерами. Курнатовського разом з 54 товаришами було засуджено до каторжних робіт і заслано в Акатуй.

Звільнений за амністією (жовтень 1905 р.), В. К. Курнатовський в розпал першої російської революції приїхав до Чити. Він увесь віддався справі революції, проявляючи неабиякі здібності професіонального революціонера-більшовика. Глибокі знання теорії марксизму і вміння застосовувати їх на практиці він поєднував з незламною волею комуніста. Велику роботу Курнатовський проводив як член Читинського комітету більшовиків і як редактор газети «Забайкальський робітничий». Він був організатором Читинської Ради робітничих, солдатських і козачих депутатів, разом з І. В. Бабушкіним безпосередньо керував збройним повстанням читинських робітників. Після поразки повстання В. К. Курнатовського було схоплено і засуджено до страти, яку замінили довічною каторгою. Проте у травні 1906 р. Читинський комітет більшовиків організував втечу Курнатовського. Чотири дні він переховувався в Акатуйській тайзі та болотах. Потім, протягом двох місяців пройшовши непрохідною тайгою 450 км, добрався до Харбіна і утік за кордон.

Роки, проведені Курнатовським на чужині, були повні бідунств і злигоднів, а важка фізична праця остаточно підірвала його здоров'я. Лише в 1910 р., завдяки піклуванню В. І. Леніна, який дуже цінував цього полум'яного революціонера, Курнатовському вдалося переїхати у Францію. Ленін жив тоді у Парижі. Він розшукав для нього досвідчених лікарів, влаштував у лікарню, допомагав матеріально. Однак здоров'я Курнатовського тануло. У вересні 1912 р. його не стало. Все життя В. К. Курнатовського було присвячено великій справі робітничого класу — перемозі пролетарської революції. З 44 років свого життя він віддав цій справі 24, провівши їх на підпільній роботі, у тюрмах, засланні, на каторзі і в еміграції. Як відзначалося у некролозі, опублікованому в «Правді», В. К. Курнатовський належить до числа тих людей, пам'ять про яких є дорогою для трудящих.

М. В. КОВАЛЬ

БЕЗСМЕРТНА ПОДІЯ

(ДО 150-РІЧЧЯ ВЕЛИКОЇ БОРОДІНСЬКОЇ БИТВИ)

На скрижалях історії нашої Вітчизни золотими буквами записано багато великих дат про трудові й ратні подвиги нашого народу. Серед них визначне місце займає 1812 р., коли російський народ разом із своїми братами не лише вистояв перед навалою 600-тисячної армії французьких завоювників, а й розгромив її. Народ Росії захистив свою національну й державну незалежність, врятував від неволі французьких колонізаторів значну частину європейських народів.

Найвизначнішою подією Вітчизняної війни 1812 р. була Бородінська битва, яка стала початком загибелі французького нашествия на Росію. 7 вересня 1962 р. народи Радянського Союзу з почуттям національної гордості відзначають 150-річчя безсмертного подвигу, який здійснили воїни-герої землі російської на полі Бородінському.

150 років тому диктатор Франції Наполеон I, щоб здобути для молодого, жадного до наживи, французької буржуазії світове економічне і політичне панування, здійснив воєнний похід у Росію, щоб перетворити її у свою колонію. Тоді майже вся Європа була підкорена французькими загарбниками. Перед добре вимуштруваною армією французьких завоювників тремтів увесь світ. І ось тоді Наполеон I вирішив, що на землі немає такої сили, яка була б здатною зупинити загарбницькі походи французьких військ. У 1811 р. Наполеон хвалькувато заявив, що «залишається одна Росія, але я роздавлю її».

В ніч на 12 (24) червня 1812 р. віроломно, без оголошення війни, величезні маси французьких військ форсували Німан і вторглися в межі Російської держави. Так почалась Вітчизняна війна. Характеризуючи французькі війни того часу, В. І. Ленін писав: «Війни великої французької революції почалися як національні і були такими... А коли Наполеон створив французьку імперію з повенненням цілого ряду давно сформованих, великих, життєздатних, національних держав Європи, тоді національні французькі війни перетворилися в імперіалістські, які породили в свою чергу національно-визвольні війни проти імперіалізму Наполеона» (Твори, т. 22, стор. 286).

З боку Росії у цій війні захищали національну незалежність своєї Батьківщини. Маючи трьохкратну чисельну перевагу над російськими військами, що дислокувались на західних кордонах імперії, до того ж розтягнутих по фронті на 600 км, Наполеон намагався в перших же боях розгромити російські армії.

Всупереч бездарному, згубному для російської армії плану пруського генерала Фуля дати битву французам у Дріському укріпленні російські армії почали відступ вглиб країни. Карл Маркс справедливо писав, що це було «справою не вільного вибору, а суворою необхідності». Просування ворожих військ в напрямі до Москви погіршувало загальну обстановку в країні. Народ вимагав поставити на чолі армії замість чужоземця Барклая де-Толлі заслуженого російського генерала М. І. Кутузова. 20 серпня М. І. Кутузов очолив збройні сили країни. А вже в перші дні вересня він писав: «Позиція, в якій я зупинився в районі села Бородіно в 12 км попереду Можайська, одна з найкращих, яку лише на пологих місцях знайти можна... Бажано, щоб ворог атакував нас саме в цій позиції, в такому разі я маю велику надію на перемогу».

На Бородінському полі французи мали 135 тис. солдат і 587 гармат. Російська армія мала — 120 тис. солдат, з них 15 тис. ополченців, і 640 гармат. Незважаючи на значну різницю в кількості бойових сил М. І. Кутузов вірив в успіх битви, добре знав і поділяв глибокі патріотичні почуття російських солдатів. Вся армія чекала дня великої битви. 6 вересня протягом усього дня і ночі М. І. Кутузов об'їжджав позиції російських армій, перевіряючи готовність військ до бою і стан польових укріплень. О 15-ій год. ранку 26 серпня (7 вересня) 1812 р. на Бородінському полі розпочалась одна з найбільших битв, які знала тоді історія. З 6 до 11 год. французи здійснили сім надзвичайно жорстоких і запеклих атак проти російських військ. Незважаючи на величезні втрати Наполеон наказав генералам будь-що захопити Семенівські укріплення і батарею Раєвського. Щоб здійснити цей наказ, готувалась восьма атака. На ділянці довжиною 1—1,5 км Наполеон зосередив більше 45 тис. піхотинців та кіннотників і понад 400 гармат.

Великий полководець М. І. Кутузов розумів, що наступає кульмінаційний момент кривавої битви. Щоб запобігти поразки російських військ, він наказав генералові Уварову, який командував 1-им кавалерійським корпусом, і козакому атаману Платову форсувати р. Колочу і атакувати війська і тиллові частини ворожих армій на їх лівому фланзі. Тоді, коли французи почали восьму запеклу атаку на російські укріплення, коли для закріплення успіху цієї атаки Наполеон наказав кинути у бій «молоду гвардію», з лівого флангу французької армії з'явилися в паніці втікаючі французькі солдати з вигуками: «Козаки! Козаки!». Наполеон наказав зупинити «молоду гвардію» і сам, особисто, поїхав на лівий фланг, щоб з'ясувати обстановку, що там склалась. А тим часом російські війська, укріпившись на новій позиції знищували французів. Під натиском російських військ французи відступили на вихідні позиції. Вони виявились

безсилми перед стійкістю, хоробрістю і мужністю російських солдат. На Бородінському полі французька армія за один день втратила близько 60 тис. солдатів, 1800 офіцерів і 47 генералів або близько 44% загальної кількості військ, що брали участь у битві. Головне завдання, що ставив М. І. Кутузов у цій битві, максимально знекровити ворога — було з успіхом розв'язано. На російській землі, під ударами російських солдатів, вперше «велика армія Наполеона» зазнала поразки. Пізніше Наполеон писав, що «в битві під Москвою виявлено найбільше доблесті і одержано найменший успіх. Росіяни здобули право бути непереможними».

Бородінська битва мала велике міжнародне значення. Перед народами всього світу був розвіяний міф про непереможність французьких збройних сил. Поразка французьких військ під Бородіно активізувала національно-визвольний рух європейських народів за своє визволення з-під гніту французької буржуазії. Розгром французьких загарбників на полі Бородінському посилив віру російської армії і народу у свою могутність, у свої здібності розгромити будь-яку ворожу армію, яка зробить спробу поневолити російські народи.

У завойовницьких планах Наполеон значне місце відводив Україні, яку мріяв розчленувати, скориставшись її багатствами для здійснення своїх агресивних намірів. Думав Наполеон і над тим, щоб нацькувати український народ на Росію і, скориставшись цим, перетворити в колонію французької буржуазії і Росію і Україну. Та ці наміри зазнали краху. У 1941 р. біснுவатий Гітлер теж зробив спробу перетворити країну Рад у колонію, а радянських людей у рабів німецького імперіалізму. Проте на полях Радянського Союзу та Європи гітлерівські полчища були розгромлені і знищені. Як і 150 років тому, Радянська армія допомогла народам Європи і всьому світу врятуватися від страшної неволі, яку принесла їм фашистська армія. Та імперіалістичні хижаки забули уроки історії. Атомні маніяки капіталістичного табору і зокрема США знову погрожують нам воєнним нападом. На це радянський народ відповідає словами М. С. Хрушова, що в разі, якщо буде розв'язана нова війна, то першими в ній загинуть ті, хто її розпочне. Радянські люди сміливо йдуть по шляху до комунізму, вказаному історичними рішеннями XXII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.

А. К. БУЦИК

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

СЛАВНЕ П'ЯТДЕСЯТИРІЧЧЯ

Увесь радянський народ урочисто відзначав 50 років ленінської «Правди». З нагоди славного ювілею у містах і селах країни були влаштовані книжково-ілюстраційні виставки, читалися лекції, проводилися бесіди, які висвітлювали творчий шлях бойового органу ЦК КПРС, полум'яного пропагандиста марксистсько-ленінських ідей, невтомного агітатора і талановитого організатора народних мас на боротьбу за комунізм. «Правда» і вся партійна преса, натхненна великими ідеями Леніна, під керівництвом Комуністичної партії закликала, організовувала народ на пролетарську революцію і будівництво соціалізму, на розгром німецько-фашистських орд у роки Великої Вітчизняної війни. Тепер вона виступає як колективний пропагандист і організатор виконання рішень XXII з'їзду КПРС. Програми побудови комунізму в нашій країні.

На початку травня цього року в Києві у святково прикрашеному актовому залі Вищої партійної школи при ЦК КП України відбулися урочисті збори наукової громадськості міста, присвячені 50-річчю газети «Правда». На запрошення Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Відділу суспільних наук АН УРСР, Вищої партійної школи при ЦК КП України і правління Спілки журналістів Української РСР взяти участь у відзначенні знаменної події прийшли вчені, викладачі вищих навчальних закладів, працівники періодичної преси і видавництва, РАТАУ, радіо та ін.

У фойє залу було відкрито виставку про героїчний шлях «Правди» і розвиток радянської преси на Україні.

Збори відкрив секретар ЦК КП України А. Д. Скаба. У вступному слові він сказав, що творцем і провідним публіцистом «Правди» був Володимир Ілліч Ленін, під його керівництвом газета стала справжньою народною трибуною — трибуною революції. Вся півстолітня історія, відзначив А. Д. Скаба, нерозривно зв'язана з побідоносною ходою КПРС, з її героїчною боротьбою за втілення в життя марксистсько-ленінських ідей — за побудову комуністичного суспільства в нашій

країні. На сторінках «Правди» читачі завжди знаходили вичерпні, переконливі відповіді на всі життєвапитання сучасності, її друкване слово запалювало радянських людей на самовіддану боротьбу за торжество своєї справедливої справи.

Ленінська «Правда», підкреслив тов. Скаба, відіграє видатну роль у житті нашої республіки. вносить неоціненний вклад у справу комуністичного виховання мас, у пропаганду документів і матеріалів XXII з'їзду партії, допомагає партійним організаціям мобілізувати сили народу на боротьбу за здійснення рішень беззневомого пленуму ЦК КПРС.

З величезним піднесенням, під бурхливі тривалі оплески до почесної президії урочистих зборів було обрано Президію Центрального Комітету КПРС на чолі з вірним ленінцем, невтомним борцем за мир, за комунізм Микитою Сергійовичем Хрущовим.

З доповіддю «В. І. Ленін і газета «Правда» виступив старший науковий співробітник Інституту історії партії ЦК КП України О. Т. Юрченко. Довідач докладно розповів про історію створення і діяльність більшовицької «Правди» до Великої Жовтневої соціалістичної революції, підкресливши, що її організатором, ідейним натхненником і керівником був Володимир Ілліч Ленін. З іменем В. І. Леніна нерозривно зв'язана вся організаторська робота Комуністичної партії над виданням щоденної робітничої газети «Правда», починаючи з визначення її ідейно-партійного напрямку, складу редакції і кінчаючи розв'язанням фінансових і господарсько-технічних питань. З особливим піклуванням він ставився до партійності більшовицької газети, невтомно допомагав редакції «Правди» уникати помилок, зокрема, у боротьбі з ліквідаціями. До участі в газеті були залучені широкі кола кореспондентів — видатні діячі партії, робітники, кращі публіцисти і літератори. Вирішальну роль у визначенні ідейного і політичного змісту «Правди» відіграли праці В. І. Леніна. У 1912—1914 рр. у «Правді» було опубліковано 284 ленінські статті і кореспонденції. Лише за березень — жовтень 1917 р. в

період боротьби партії за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, в газеті було надруковано понад 200 праць Володимира Ілліча. Царське самодержавство і Тимчасовий уряд неодноразово закривали «Правду», проте газета виходила під іншими назвами і продовжувала нести в маси невгасиме світло ленінських ідей, готувати трудящих до повалення влади буржуазії, до перемоги соціалістичної революції.

Доцент кафедри історії журналістики Київського державного університету Л. О. Суярко у доповіді «Ленінські традиції «Правди» і преса Радянської України» показав багатогранну діяльність української партійно-радянської преси. Разовий тираж газет, що виходить у республіці, становить понад 9 млн. примірників, а загальний тираж республіканської преси майже перевищує тираж преси усєї дореволюційної Росії. Розвиток преси Радянської України є результатом соціального і національного розкріпачення українського народу, розквіту його соціалістичної культури, яскравим відображенням перемоги ленінської національної політики. Наслідуючи традиції газети «Правда», преса Української РСР високо тримає прапор ленінської партійності і принципиальності, в її роботі активну участь бере півмільйонна армія робітничих і сільських кореспондентів. Справжнім політичним

екзаменом для української преси є вмля пропаганда історичних рішень XXII з'їзду партії, організація трудящих на успішне виконання нової Програми КПРС.

Про розвиток громадських засад у радянській пресі та його зв'язок з п'ятдесятирічною історією ленінської «Правди» повідомив старший викладач кафедри журналістики Вищої партійної школи при ЦК КП України Г. І. Вартанов. Радянська преса успішно здійснює поставлені партією завдання завдяки тому, що спирається у своїй повсякденній роботі на трудящих, на широкі кола читачів. Після XX з'їзду КПРС, який викликав великий розмах творчої ініціативи і самодіяльності народу, в масовому русі робітничих і сільських кореспондентів сталися значні зміни. Вони характеризуються кількісним зростанням рядів робітників і підвищенням їх ролі у суспільному житті країни. На численних прикладах доповідач показав дальше розгортання робітничого руху, зародження нових і вдосконалення старих, уже відомих форм участі громадськості у пресі.

Наприкінці урочистих зборів учасники з величезним піднесенням прийняли вітальні листи Центральному Комітетові КПРС, газеті «Правда».

В. П. ЛУКШ,
Л. Д. МРИЩУК

НАУКОВІ СЕСІЇ, КОНФЕРЕНЦІЇ, НАРАДИ, СЕМІНАРИ

МІЖВУЗІВСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ

З ПИТАНЬ ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНОГО КОМУНІСТИЧНОГО І РОБІТНИЧОГО РУХУ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

З метою посилення науково-дослідної роботи викладачів кафедр суспільних наук вищих учбових закладів Української РСР з проблем розвитку міжнародного комуністичного і робітничого руху на сучасному етапі, поставлених XXII з'їздом КПРС, 12—14 квітня 1962 р. у Львівському ордену Леніна державному університеті ім. Ів. Франка відбулася міжвузівська наукова конференція на тему: «Міжнародний комуністичний і робітничий рух на сучасному етапі». В її роботі взяли участь понад 200 вчених з 20 міст України — Києва, Харкова, Одеси, Ужгорода, Чернівців, Запоріжжя, Дніпропетровська, Луцька, Кривого Рога, Мелітополя, Донецька та ін.

Конференцію відкрив ректор Львівського університету член-кореспондент Академії наук УРСР Є. К. Лазаренко.

З доповіддю на тему: «Міжнародне значення XXII з'їзду КПРС» виступив делегат XXII з'їзду КПРС член ЦК КПРС перший секретар Львівського обкому КП України І. С. Грушецький. На пле-

нарному засіданні учасники конференції заслухали також доповідь «Боротьба за мир і демократію — основний напрям комуністичного руху в країнах капіталу на сучасному етапі» доцента Вищої партійної школи при ЦК КП України К. В. Гербова.

На конференції працювали три секції: історії країн народної демократії, історії комуністичного і робітничого руху та історії національно-визвольного руху.

На секції історії країн народної демократії було заслухано й обговорено дванадцять доповідей. Завідуючий відділом науки і культури Львівського обкому КП України кандидат історичних наук В. Ю. Маланчук розповів про дружбу і співробітництво трудящих Української РСР та соціалістичних країн. Старший викладач Криворізького педінституту Л. Л. Каган зробив доповідь «До питання про перспективи розвитку народної демократії в загальнонародну державу». Представник Станіславського педінституту доцент Г. К. Потоцький спинився на

питаннях критики догматичного розуміння інтернаціонального обов'язку. «Встановлення диктатури пролетаріату в європейських країнах народної демократії» — назва доповіді старшого викладача Донецького інституту радянської торгівлі В. А. Булика. Польській Народній Республіці було присвячено дві доповіді: «До історії утворення Польської Партії Робітничої» доцента І. І. Белякевича з Львівського університету і «Польська Об'єднана Робітничка партія і її аграрна політика (1956—1959 рр.)» кандидата історичних наук Н. І. Владимірової з Одеського університету. Про дальший розвиток СЕПН ленінської теорії переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну розповів викладач А. В. Тарасенков (Черкаський педінститут), а про деякі проблеми боротьби Соціалістичної Єдиної партії Німеччини за піднесення життєвого рівня трудящих НДР — старший викладач Ю. І. Єгоров (Комунарський гірничо-металургійний інститут). На секції історії країн народної демократії було заслухано також доповіді кандидата історичних наук В. В. Сухарева (Луцький педінститут) — «Боротьба Комуністичної партії Чехословаччини за побудову соціалізму», доцента М. І. Леднева (Харківський політехнічний інститут) — «Політична лінія ХХ з'їзду КПРС і боротьба Болгарської Компартії за прискорення темпів соціалістичного будівництва», доцента Г. В. Марченка (Ужгородський університет) — «Боротьба робітничої партії Румунії за перемогу народно-демократичної революції і побудову основ соціалізму в РНР» і доцента А. Ф. Вовчика (Львівський університет) — «Партія трудящих В'єтнаму — керівник і організатор перемог в'єтнамського народу».

На секції історії комуністичного і робітничого руху виступило тринадцять доповідачів. Кандидат історичних наук О. С. Шуляк з Мелітопольського інституту механізації сільського господарства прочитав доповідь на тему «КПРС — авангард міжнародного комуністичного і робітничого руху». Доцент О. А. Чернушенко (Чернівецький університет) виступив з доповіддю «ХХІІ з'їзд про головні риси сучасного міжнародного комуністичного руху». Про революційний рух у капіталістичних країнах на сучасному етапі та його відмінні риси розповів старший викладач Запорізького педінституту В. В. Лебедінський. Мирне співіснування двох систем і міжнародний революційний рух робітничого класу стали предметом доповіді доцента М. С. Зодотарьова (Одеський політехнічний інститут). Представник Кременецького педінституту кандидат історичних наук М. І. Гонтар прочитав доповідь на тему «Інтернаціональна солідарність — закон розвитку і зміцнення комуністичних партій». Про зміну у структурі робітничого

класу в капіталістичних країнах розповів старший викладач Львівського університету О. П. Лоєв. Кандидат історичних наук П. А. Дерезь з Ровенського Українського інституту інженерів водного господарства прочитав доповідь про значення боротьби КПРС проти культу Сталіна для зміцнення марксистсько-ленінських принципів у зарубіжних комуністичних і робітничих партіях, а кандидат історичних наук А. Д. Залевський з Київського технологічного інституту легкої промисловості виступив з доповіддю «Антикомунізм — знаряддя приречених». Про робітничий рух у Франції в роки Четвертої республіки розповіла доцент Львівського університету Т. Г. Солтановська, а про боротьбу Французької компартії за мир в Алжирі — старший науковий співробітник Інституту історії Академії наук УРСР кандидат історичних наук Ю. О. Боев. Боротьба Комуністичної партії Іспанії за здійснення політики національної згоди (1956—1961 рр.) стала предметом виступу кандидата історичних наук Баскес Байон Пилар з Харківського політехнічного інституту. Асистент Т. М. Торцін (Львівський медичний інститут) прочитав доповідь «Боротьба Комуністичної партії Великої Британії проти ревізійнізму на сучасному етапі».

На секції історії національно-визвольного руху з доповіддю виступило десять чоловік. Доцент Г. Л. Нікольников (Вища партійна школа при ЦК КП України, Київ) зробив доповідь на тему «Держава національної демократії — важлива перехідна форма до соціалізму», професор Ф. С. Павлов (Дніпропетровський університет) розповів учасникам секції про політику і тактику комуністичних партій по відношенню до національної буржуазії на сучасному етапі. Предметом доповіді доцента Г. М. Побережного (Станіславський педінститут) було питання про боротьбу комуністичних і робітничих партій за створення і зміцнення держав національної демократії. Старший викладач Дніпропетровського металургійного інституту О. М. Зін'ківська виступила з доповіддю «Критика поглядів сучасної буржуазної ідеології на питання соціалістичного і буржуазного гуманізму». Доцент М. І. Зільберман (Український поліграфічний інститут, м. Львів) присвятив свій виступ боротьбі робітничих і комуністичних партій проти сучасної буржуазної реформістської ідеології. Доцент Б. І. Распутніс (Львівська вища партійна школа) прочитав доповідь на тему «Успіхи будівництва комунізму в СРСР — могутній фактор прискорення краху колоніальної системи в Африці». Старший викладач Чернівецького університету М. М. Межевич розповів про боротьбу Народно-соціалістичної партії Куби за зміцнення і розвиток революції 1959—1961 рр. Боротьбі Комуністичної партії Індії за зміцнення національної

незалежності Індійської республіки була присвячена доповідь кандидата історичних наук Г. Н. Олейниченка (Вища партійна школа при ЦК КП України, Київ). Доцент Т. І. Халепко з Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті розповів про основні проблеми комуністичного і робітничого руху в країнах Південно-Східної Азії. Доповідь на тему «Угорський комуністичний рух у відображенні сучасної угорської історіографії» прочитав професор Львівського університету М. Ф. Лебович.

На другому пленарному засіданні було заслухано інформації керівників секцій: доцента І. І. Белякевича, професорів Ф. С. Павлова і М. Ф. Лебовича, підбито підсумки роботи конференції і прийнято відповідне рішення. З заключним словом виступив проректор Львівського університету по науковій роботі професор Ф. Й. Стратан.

Всього на пленарних і секційних засіданнях конференції було заслухано 37 доповідей з різних питань міжнародного комуністичного і робітничого руху. В рішенні конференції відзначено серйозну плодотворну роботу товаришів, які виступили на конференції із змістовними і цікавими науковими повідомленнями. Важливо відзначити, що доповіді викликали жваве об-

говорення, по окремих питаннях відбулися дискусії.

Позитивним моментом у роботі конференції слід вважати те, що в ній взяла участь не тільки викладачі нової історії, а й викладачі кафедр історії КППС вузів України. Ряд доповідей було присвячено найновішим питанням історії, у тому числі періоду після XXII з'їзду КППС.

Учасники конференції схвалили ініціативу історичних кафедр і керівництва Львівського ордена Леніна державного університету ім. Ів. Франка у проведенні даної конференції і висловили свою щирю подяку всім товаришам, які організували її підготовку і проведення. Було висловлено побажання практикувати в майбутньому проведення конференцій (республіканських і кушових) з окремих актуальних проблем розвитку світової соціалістичної системи, міжнародного комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху. Також внесено пропозицію про видання збірника доповідей, прочитаних на конференції.

Проведення у Львові міжвузівської конференції на тему «Міжнародний комуністичний і міжнародний рух на сучасному етапі» було дуже цінним і важливим заходом, який сприятиме дальшому розвитку історичної науки.

І. І. БЕЛЯКЕВИЧ,
М. А. РАТИЧ

СЕСІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 50-РІЧЧЮ ГАЗЕТИ «ПРАВДА» ТА ПИТАННЯМ ПІДНЕСЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ В РОСІЇ в 1910—1914 рр.

16—20 квітня 1962 р. у Харкові відбулася наукова сесія, присвячена 50-річчю газети «Правда», ленському страйку і революційному піднесенню 1910—1914 рр. у Росії. Сесія була організована науковою Радою при АН СРСР з комплексної проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції», Інститутом історії АН УРСР, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР і Харківським державним університетом ім. О. М. Горького. В ній взяли участь 158 працівників науково-дослідних інститутів і викладачів вищих навчальних закладів з 40 міст Радянського Союзу, група ветеранів робітничого руху — учасників ленських подій.

На пленарних засіданнях обговорено доповіді старшого наукового співробітника Інституту марксизму-ленізму при ЦК КППС В. Т. Логінова на тему «В. І. Ленін і «Правда» (1912—1914 рр.)», доктора історичних наук Л. М. Іванова (Інститут історії АН СРСР) — «Підсумки і проблематика вивчення робітничого руху в роки революційного піднесення», доктора історичних наук П. А. Лаврова (Київський університет) — «Українська ра-

дянська історіографія про робітничий рух на Україні в 1912—1914 рр.», кандидата історичних наук А. Я. Авреха (Інститут історії АН СРСР) — «Ленський розстріл і криза третьочервневої системи», кандидата історичних наук І. В. Бестужева (Інститут історії АН СРСР) — «Боротьба більшовиків проти милітаризму і загрози війни в роки нового революційного піднесення» і доктора історичних наук І. А. Портянкіна (Московський університет) — «Правда» і страхова кампанія в 1912—1914 рр.». В обговоренні доповідей на пленарних засіданнях взяло участь 22 чоловіки, в тому числі доктор історичних наук А. І. Сидоров (Інститут історії АН СРСР), науковий співробітник Інституту історії АН СРСР П. В. Волобуєв, М. Я. Гефтер, Г. М. Деряжковський, доктор історичних наук М. Н. Яковлев (Москва), професор О. О. Воскресенський (Харків) та ін.

На сесії працювало три секції. Секція «Формування, склад і стан вище робітничого класу» обговорила доповіді. У доповідях завідуючого відділом капіталізму Інституту історії АН СРСР

доктора історичних наук Ф. Є. Лося, доцента Вищої партійної школи (Мінськ) О. І. Воронової, доцента Ростовського університету Є. І. Демешіної і співробітника Інституту історії АН Азербайджанської РСР І. В. Стригунова, написаних на матеріалах України, Білорусії, Донської області і Баку, були показані джерела формування промислового пролетаріату в період імперіалізму. В доповідях М. П. Приходька (Інститут етнографії АН УРСР), Д. Є. Шемякова (Кишинівський університет) і М. І. Лебедика (Армавір) говорилось про становище робітничого класу в Донбасі, Молдавії, на Північному Кавказі. Важливі питання було порушено в доповіді Ю. М. Нетесіна (Інститут історії АН Латвійської РСР) «Про слабкість соціально-економічних основ опортунізму в робітничому русі Росії».

Секція «Робітничий рух в 1910—1914 рр.» обговорила 30 доповідей. Значний інтерес викликала доповідь Г. М. Володарської (Інститут історії АН СРСР) — «Підготовка більшовиками партійного з'їзду в 1914 р.». Багато нових даних про діяльність більшовицької фракції в IV Державній думі і місцевих партійних організаціях подано в доповідях професора Л. К. Єрмана (Москва), Л. М. Шалагінової (ЦДАЖР СРСР), Б. М. Щербаненка (Харківський університет), І. Л. Болясного (Запоріжжя) та ін. Робітничий рух у роки нового революційного піднесення, його особливості в Білорусії, Прибалтиці, Грузії, Середній Азії, на Уралі та інших районах країни було висвітлено в доповідях Л. І. Лескової, А. Ф. Ієрусалимського (Москва), О. А. Василевського (Мінськ), С. Д. Чхартішвілі (Інститут історії АН Грузинської РСР), Ю. С. Кузнецова (Туркменський філіал ІМЛ при ЦК КПРС), П. Г. Реджепова (Інститут історії та археології АН Туркменської РСР), В. В. Суздальцева (Харківський університет), П. І. Хитрова (Пермський університет), В. С. Горякіної (Сімферополь) та ін.

Цінні дані про джерела з історії ленських подій 1912 р. повідомила викладач Іркутського університету Н. Д. Овсянникова. Про вплив ленських подій на революційний рух пролетаріату в Петербурзі, Нижньому Новгороді і Сормово розповіли П. А. Меркульєв (Ленінград), доктор історичних наук М. М. Добротвор (м. Горький). Роль подій на Лені в період кризи третьочервеневого режиму висвітлили співробітники Інституту історії АН СРСР К. Ф. Шаціло і К. Ф. Сидоров. Доповідь П. І. Шилкіна (Москва) була присвячена професійному рухові, а В. Я. Лавричева (Московський університет) і Е. Е. Крузе (Ленінградське відділення історії АН СРСР) — антиробітничій політиці моно-

полій в роки нового революційного піднесення.

На засіданнях секції «Робітнича преса в 1910—1914 рр.» було заслухано і обговорено 26 доповідей. Г. В. Петряков (журнал «Вопросы истории КПСС») і В. Г. Сарбей (Інститут історії АН УРСР) виступили з історіографічними доповідями про історико-партійну літературу, присвячену «Правде» в 1912—1914 рр. Доктор історичних наук А. М. Шнітман (Мурманськ), Ш. Ф. Агеев (Харківський університет) і М. А. Наумова (Йошкар-Ола) висвітлили боротьбу «Правды» проти загрози виникнення першої світової війни в роки нового революційного піднесення, проти буржуазного націоналізму, за виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму. Боротьбі «Правды» за інтернаціональне згуртування трудящих Закавказзя була присвячена доповідь Г. І. Даллакяна (Єреван). Доповіді О. І. Єфремової (Інститут історії та філософії АН БРСР), А. М. Максимова (Донецьк), Г. Є. Ульк (Краснодар), В. Є. Малюка (Дніпропетровськ), Ю. Г. Іванова (Інститут історії АН Молдавської РСР) і В. С. Панченка (Ростов-на-Дону, університет) були присвячені звиченню поширення «Правды» в 1912—1914 рр. на Україні, в Білорусії, Бессарабії, на Дону і Кубані. У доповіді доктора історичних наук А. Н. Гулієва (Інститут історії АН Азербайджанської РСР) досліджується питання про вплив газети «Правда» на розвиток революційного руху робітничого класу в 1912—1914 рр. в Баку, Білорусії і на Дону. Наукові співробітники Інституту історії АН СРСР Н. О. Курашова і С. А. Ліфшиць у своїх доповідях повідомили про перші результати їх досліджень з питання про робітничі внески у фонд дожовтневої «Правды». Про роль «Правды» у зміцненні місцевих більшовицьких організацій у роки нового революційного піднесення розповіла О. П. Олійниченко (Київ), І. Т. Довженко (Кривий Ріг) і М. Д. Олійниченко (Київський університет) — про боротьбу «Правды» по залученню селянства на бік революційного пролетаріату. У доповіді доктора історичних наук Г. А. Арутюнова (Інститут історії АН СРСР) докладно розглянуто питання про шляхи транспортування «Соціал-демократа» і «Рабочей газеты» з-за кордону та географію їх поширення в Росії.

Доповіді Е. І. Лауел, Р. Ф. Лукіна (Інститут історії АН Латвійської РСР), Е. В. Гришкунайте (Інститут АН Грузинської РСР) були присвячені дослідженню історії місцевих газет правдистського напрямку, які видавались в роки нового революційного піднесення. Загальну увагу учасників наукової сесії привернула доповідь А. Я. Манусевича (Інститут слов'янознавства АН СРСР) про легальну правдистську газету польських соціал-де-

мократів «Нова трибуна», що видавалася у 1914 р. в Петербурзі. В. І. Ленін схвалював її ідейний напрям. Він надсилав до її редакції свої статті. «Правда» називала «Нову трибуну» своїм польським собратом. У доповідях М. В. Кузнецова і І. С. Розенталя (Москва) було висвітлено питання про професійну пресу 1910—1914 рр. З оригінальною доповіддю на засіданні секції виступив науковий співробітник Інституту історії АН СРСР Ю. І. Кіріянов. З метою з'ясування сили різних течій у робітничому русі і вивчення боротьби між ними він висунув на обговорення важливе питання про використання не лише правдистських газет, а й газет ліквідаторського і народницького напрямів.

Підвівши підсумки роботи радянських істориків по вивченню історії газети «Правда», ленських подій, робітничого руху в роки нового революційного піднесення, сесія сприяла зосередженню уваги дослідників на недоліках, що мали місце у висвітленні названих проблем, допомогла визначити найважливіші напрями дослідницької роботи на наступні роки. Учасники сесії відзначали, що необхідно продовжити роботу по виправленню помилок, що допускались при висвітленні деяких питань у період культу особи Сталіна, повністю подолати спрощення, шаблон і вульгаризацію, розширити коло історичних джерел, глибше аналізувати факти, показувати історичні події у всій їх складності, а інколи й суперечності; виявляти особливості і тенденції в розвитку робітничого руху, що характерні для різних районів країни. Багато вступляючих вка-

зували, що настав час виробити єдину для всіх дослідників методичку підрахунку кількості страйків та їх учасників, більше уваги приділяти класифікації страйків (політичні, економічні, наступуючі, такі, що закінчились перемогою робітників, і т. д.), а також вивчати інші форми робітничого руху (професійні, кооперативні і т. д.).

Актуальним завданням істориків є вивчення досвіду боротьби більшовиків за єдність робітничого руху, з'ясування міжнародного значення діяльності «Правди», її ролі в інтернаціональному вихованні трудящих і розвитку революційного руху в національних районах. Робота сесії показала, що час приступити до створення фундаментальних узагальнюючих наукових праць про діяльність більшовицьких організацій, по історії робітничого руху і партійної преси у 1912—1914 рр., а також популярних праць, покликаних відіграти важливу роль у вихованні молоді на славних бойових традиціях робітничого класу.

Підводячи підсумки роботи сесії, голова наукової Ради при АН СРСР з комплексної проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції» доктор історичних наук А. Л. Сидоров підкреслив, що дана наукова сесія сприяла зміцненню творчих зв'язків між істориками різних міст країни. Учасники сесії висловили побажання, щоб наступна сесія наукової Ради з комплексної проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції» була присвячена національно-визвольному руху в Росії в епоху імперіалізму.

Ш. Ф. АГЄВ,
Г. М. ПОПОВ

40-РІЧЧЯ ГЕНУЕЗЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

16 травня 1962 р. відбулися збори наукової громадськості Києва, присвячені 40-річчю Генуезької конференції, організовані Відділом суспільних наук Академії наук УРСР та Вищою партійною школою при ЦК КП України. З доповіддю «В. І. Ленін і Генуезька конференція» виступив старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР Р. Г. Симоненко. Доповідач розповів про міжнародне значення конференції в Генуї, яка відбувалася з 10 квітня по 19 травня 1922 р. В тезах ЦК РКП(б) з приводу цієї події вказувалося, що успіх Радянської держави на Генуезькій конференції полягав у тому, що ми «прорубали вікно в Європу» і після того, як у Генуї всі побачили міжнародну силу Радянської Росії — великої держави пролетаріату, нікому вже не минути необхідності відновлення торговельних, кредитних і дипломатичних відносин з нею.

Завідуючий кафедрою історії міжнародного робітничого і національно-визвольного

руху Вищої партійної школи при ЦК КП України Г. Л. Нікольніков прочитав доповідь на тему: «Рапалльський договір — перемога ленінської політики мирного співіснування». В доповіді говорилося про значення Рапалльського договору, підписаного між РРФСР та Німеччиною в м. Рапалло (Італія) 16 квітня 1922 р. під час Генуезької конференції. 5 листопада 1922 р. в Берліні було підписано угоду про поширення Рапалльського договору на інші Радянські республіки. Укладення Рапалльської угоди було результатом Генуезької конференції, закономірним наслідком радянської миролюбної зовнішньої політики, послідовної боротьби В. І. Леніна за мирне співіснування, результатом боротьби В. І. Леніна і Комуністичної партії за мир і дружбу між народами усього світу.

Про політику США щодо Генуезької конференції розповів старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР Д. М. Сташевський. Він охарактеризував позицію, дії і роль американської

дипломатії на конференції. Сполучені Штати не були зацікавлені в успішній роботі конференції. Хоч воли не змогли зірвати конференцію, проте їм вдалося значно звузити її рамки. Радянська дипломатія здобула на Генуезькій конференції велику перемогу: вона добила поглиблення розколу фронту імперіалістичних держав, продемонструвала перед усім світом миролюбну політику Радянської держави, добила зміцнення свого міжнародного становища.

Доцент кафедри історії КПРС Внщої

партійної школи при ЦК КП України В. А. Чирко виступив з доповіддю «Радянська Україна і Генуезька конференція», в якій відзначив, що в складній боротьбі Комуністичної партії і уряду Країни Рад за мирне співіснування і мирне вирішення всіх міжнародних питань брала участь і Радянська Україна, як складова і невід'ємна частина Радянської держави.

На зборах був присутній міністр закордонних справ Української РСР Л. Х. Паламарчук.

Г. І. МІТЕЛЬМАН

НАРАДА ПРАЦІВНИКІВ ПАРТІЙНИХ АРХІВІВ

На початку квітня ц. р. Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС провів нараду завідуючих, наукових співробітників, хранителів фондів, інструкторів партійних архівів обкомів КП України. В роботі наради взяли участь відповідальні працівники ЦК КП України, співробітники Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інституту історії АН УРСР, викладачі вищих навчальних закладів Києва.

З доповіддю «XXII з'їзд КПРС і завдання партійних архівів» виступив заступник директора Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС М. В. Матковський, який вказав на основні завдання, що стоять перед партійними архівами в світлі історичних рішень XXII з'їзду КПРС. У доповіді підкреслювалась необхідність наближення роботи партійних архівів до питань сучасності, всебічного використання документів партакхівів при написанні історії КПРС і місцевих партійних організацій. Значну увагу доповідач приділив завданням, що стоять перед партійними архівами у підготовці багатомної історії КПРС, яка буде розрахована не тільки на спеціалістів, а й на широкі кола партійного і радянського активу, інтелігенцію, викладачів суспільних наук, пропагандистів і всіх, хто вивчає історію Комуністичної партії, на актив братніх комуністичних і робітничих партій.

Про підготовку «Нарисів історії Комуністичної партії України» доповів директор Інституту історії партії ЦК КП України І. Д. Назаренко. Центральне місце в доповіді було приділено питанням боротьби з наслідками культу особи в історичній науці. Доповідач розповів про досвід авторського колективу при написанні «Нарисів», вказав на завдання партійних архівів по підготовці нарисів історії місцевих партійних організацій. Партійні архіви обкомів КП України мають значний досвід науково-публікаторської роботи, зібрали необхідний документальний матеріал, що дає змогу більшості партійних архівів протягом короткого часу підготувати до

друку нариси історії обласних партійних організацій України.

Заступник директора Інституту історії партії ЦК КП України П. І. Павлюк докладно розповів про розгортання підготовки наукових праць з історії громадянської і Вітчизняної воєн. За рішенням ЦК КП України на Інститут історії партії покладено завдання підготувати і видати в трьох томах праці «Українська РСР в період громадянської війни (1918—1920 рр.)» і «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945 рр.)» з завершенням їх видання у 1965 р. Затверджено редакційну колегію обох видань, інституту доручено укомплектувати авторські колективи по їх написанню, залучивши до них найбільш кваліфікованих спеціалістів з наукових працівників Інституту історії АН УРСР, Київської та Львівської вищих партійних шкіл, викладачів вищих навчальних закладів та військових істориків.

Завідуючий секцією місцевих партійних архівів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС В. В. Анікеєв розповів про роботу Центрального партійного архіву ІМЛ по зміні та уточненню інструкцій і правил роботи партійних архівів. Доповідач підкреслив, що XXII з'їзд поставив нові вимоги перед партійними архівами у широкому використанні документів для ідейно-виховної роботи нашої партії, в збереженні документальних матеріалів.

Про хід роботи по науковій експертизі цінності документальних матеріалів у партійних архівах України розповів П. В. Замковий (науковий співробітник Інституту історії партії ЦК КП України). Він вказав, що експертиза цінності — один з основних, найважливіших видів діяльності архівів у комплексі заходів по зберіганню документальних матеріалів партійних архівів. Зверталась увага на необхідність глибокого, всебічного аналізу документів при проведенні експертизи їх цінності.

Старший науковий співробітник Інституту історії партії ЦК КП України Д. С. Щедрица, спинившись на питанні

підготовки путівників по партархівах України, відзначила, що це — велике, серйозне завдання, яке вимагає глибокої роботи, вказала на позитивний досвід у цьому партархівів Дніпропетровського і Запорізького обкомів КП України. Вдання путівників допоможе глибше вивчити і розкрити зміст документів, що зберігаються у партійних архівах, сприятиме ширшому їх використанню науковцями і пропагандистами. Інструктор Інституту історії партії ЦК КП України М. І. Москаленко висвітлює деякі питання планування роботи і складання звітної документації партійних архівів.

За останні роки зріс інтерес до матеріалів, що зберігаються в партійних архівах країни. Про можливість більш широкого їх використання, а також про заходи тривалого їх зберігання докладно доповіли опіловітники ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС А. І. Петров і М. О. Годлевський.

Доповіді і повідомлення викликали жвавий інтерес в учасників. Обговорення питань було широким, ґрунтовним. П. К. Чебаненко (Запорізька область) повідомив про перебудову роботи партійного архіву Запорізького обкому КП України. У 1962 р. передбачається видати короткі нариси історії партійної організації Запоріжжя, підготувати до друку збірник документів про колективи комуністичної праці і зібрати матеріал до збірника «Боротьба Запорізької партійної організації за круте піднесення сільськогосподарського виробництва». Р. Д. Чайчук (Одеська область) відзначив, що «Нариси історії Комуністичної партії України» правильно висвітлили цілий ряд питань, що досі неповно, неточно, а подекуди й неправильно висвітлювались, дали правильну оцінку діяльності партійних діячів. Це стало основою для написання нарисів з історії місцевих партійних організацій. Далі Р. Д. Чайчук вказав, що в деяких творах художньої літератури на історичні теми є багато перекозень, невідповідностей з історичними подіями, у висвітленні діяльності окремих осіб. Я. Г. Панін (Київська область) звернув увагу на те, що деякі видавництва України затримують видання збірників. Він висловив пропозицію про видання альбомів, фотографій видат-

них діячів Комуністичної партії, зокрема В. І. Леніна, Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної праці. Г. А. Істомін (Дніпропетровська область) поділився досвідом пропаганди партійних документів через організацію виставок. Про творчий підхід до пропаганди документів свідчить також підготовка газетної добірки — «Назустріч 50-річчю «Правди» і використання партійних документів викладачами вищих навчальних закладів для написання брошур з історії місцевих партійної організації. А. А. Кліндухов (Донецька область) вказав на необхідність збору і публікації документів, що висвітлюють боротьбу Комуністичної партії за Радянську владу, за побудову комуністичного суспільства, широкого використання документів для написання брошур, статей тощо. С. В. Ігнатюнок (Львівська область) розповів про спільну роботу працівників партархівів західних областей над підготовкою збірника «Соціалістичне перетворення сільського господарства в західних областях України», а також колективну роботу з держархівом і кафедрами суспільних наук інститутів у справі організації виставки «Дружба народів Радянського Союзу», що стане основою постійно діючої історичної кімнати-виставки.

На цій нараді також виступили П. Н. Ємець (Полтавська область), В. О. Замлінський (Волинська область), М. Т. Тараненко (Хмельницька область), П. І. Денисенко (Інститут історії партії ЦК КП України), Т. І. Михайлюта (Ровенська область), П. О. Боквикова (Кіровоградська область), Л. І. Шеремєнко (Житомирська область), Е. І. Майстрєнко (Чернігівська область), Г. М. Зудіна (Черкаська область).

Для учасників наради була організована виставка наукових праць Інституту історії партії ЦК КП України, партійних архівів обкомів КП України, нової археографічної літератури.

Нарада була важливою подією в житті працівників партійних архівів України. Великий досвід, яким поділилися учасники, допоможе партійним архівам в їх дальшій роботі.

М. І. МОСКАЛЕНКО

СЕМІНАР З ПИТАНЬ ДжЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА СПЕЦІАЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН

23 квітня 1962 р. в Центральному Державному історичному архіві у м. Львові відбувся черговий семінар з питань джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін. В роботі семінару взяли участь понад 120 співробітників архівів, музеїв, наукових бібліотек, працівників Інституту суспільних наук АН УРСР, викладачів

Львівського державного університету та інших установ міста.

З доповіддю на тему: «Методика підготовки довідника з історії міст і сіл Львівської області» виступив науковий працівник Інституту суспільних наук АН УРСР В. П. Огоновський. В першій частині своєї доповіді В. П. Огоновський спинився

на тих великих перетвореннях у промисловості і сільському господарстві, які відбулися за роки Радянської влади на території Львівської області. Доповідач ознайомив учасників семінару з археологічними і літописними даними про населені пункти області, дав характеристику публікації документальних джерел і монографій з історії міст і сіл дорадянського і радянського періоду, а також детально висвітлив досвід роботи по підготовці історико-географічного словника, який уже протягом кількох років готують працівники Інституту суспільних наук. Праця над довідником пов'язана з великими труднощами в зв'язку з тим, що про ряд важливих подій і явищ не збереглось документальних матеріалів. Завдання полягає в тому, щоб залучити широкі кола громадськості до збирання цих матеріалів.

З цікавим повідомленням на тему «Про короткий бібліографічний огляд основних джерел по збиранню відомостей про населені пункти України» виступив заступник директора Наукової бібліотеки Львівського державного університету Ф. П. Максименко. Доповідач охарактеризував основні джерела з історії міст і сіл України і поділив їх на три групи. До першої групи він відніс джерела документального характеру — збірники документів, літописи, люстрації королівщини, описи замків, публікації («Жерела до історії України-Руси», «Архів юго-западної Росії») та ін; до другої групи — джерела довідкові: монографії, бібліографічні та географічні словники, різного роду путівники, в тому числі і залізничні; до третьої групи — джерела бібліографічного характеру (в основному бібліографічні покажчики).

Інтересним було повідомлення співробітника Львівського обласного відділу культури Й. С. Гронського — «З досвіду роботи по нагромадженню матеріалу з історії міст і сіл». Й. С. Гронський ознайомив учасників семінару з результатами своєї роботи по нагромадженню матеріалу з історії населених пунктів Львівщини. Він рекомендував починати з вивчення друкованих джерел та преси. Дослідження архівних матеріалів необхідно пов'язувати із збиранням матеріалу на місцях, а зібраний матеріал, на його думку, краще всього комплектувати по районах.

Змістовним було повідомлення старшого наукового працівника історичного архіву П. Х. Пироженка — «Комплексні документи Львівського історичного архіву — джерело вивчення історії міст і сіл». В повідомленні містився огляд документальних матеріалів фондів за період з XIV по XIX ст., які стосуються території західноукраїнських земель. Серед них виділяються фонди городських і земських судів, обсягом у 6188 актових книг (вони охоплюють період 1435—1784 рр.). Багато цінних даних можна почерпнути в інвентарних описах земельних володінь (фасії), що зберігаються у фонді Галицького намісництва та у Йосифінської та Францисканської метриках, які стосуються кінця XVIII ст., тобто початкового періоду перебування Галичини в складі Австрії. Всі ці документи мають дуже важливе значення для вивчення економічного становища трудящих і можуть бути використані при підготовці довідника.

Старший науковий співробітник Облдержархіву А. Г. Сисецький виступив з повідомленням на тему «Історія міст і сіл в документах Львівського облдержархіву», в якому дав огляд документальних матеріалів фондів: Львівського Облвиконкому, Міськвиконкому, Облплану, Обласного відділу комунального господарства та Обласного відділу народної освіти за 1939—1941 рр. Документальні матеріали цих архівів висвітлюють історію міст і сіл у радянський період. А. Г. Сисецький ознайомив учасників семінару з статистичними даними про промисловість, сільське господарство, культуру, освіту і охорону здоров'я. Доповідач спливив також на характеристиці документальних матеріалів дорадянського періоду, які відображають революційну боротьбу трудящих західноукраїнських земель за своє соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною.

В обговоренні доповіді та повідомлень взяли участь наукові співробітники Інституту суспільних наук Р. О. Батіг, В. А. Ольшевич, старший науковий співробітник історичного архіву І. І. Дмитерко, доцент Львівського Держуніверситету Е. М. Черняхівська, начальник науково-видавничого відділу Архівного Управління при Раді Міністрів УРСР І. Л. Бутнич.

Н. Ф. ВРАДІЙ

ЗНАМЕННА РІЧНИЦЯ

23—24 квітня при Ужгородському державному університеті проходила теоретична конференція професорсько-викладацького складу працівників університету та громадськості Ужгорода, присвячена 92-й річниці з дня народження В. І. Лєніна.

На секції історичних наук (керівник —

доцент І. М. Гранчак) були заслухані і обговорені доповіді старшого лаборанта І. Г. Повхана — «XXII з'їзд КПРС про мирне співіснування і боротьбу за загальний мир», кандидата історичних наук Я. І. Штернберга — «Використання матеріалів XXII з'їзду КПРС при викладанні в школі тем з історії країн зару-

біжного Сходу», кандидата історичних наук В. І. Ілько — «Розгорнуте будівництво комунізму і дальше взаємоближення і взаємозбагачення націй СРСР», доцентів М. В. Троян — «Формування і утвердження комуністичної моралі в свідомості учнів» і Г. В. Марченко — «Викори-

стання матеріалів ХХІІ з'їзду КПРС та подолання шкідливих наслідків культу особи Сталіна — важливе завдання викладання новітньої історії» та ін.

Конференція пройшла на високому науковому рівні.

Г. П. ГАРНОДИЙ

ОБГОВОРЕННЯ РУКОПISУ «ИСТОРИИ ЮГОСЛАВИИ»

Видатним явищем в радянській історичній науці був вихід у світ узагальнюючих кількатомних праць з історії Польщі, Чехословаччини і Болгарії, підготовлених Інститутом слов'янознавства АН СРСР. Незабаром з'явиться остання синтетична праця з історії зарубіжних слов'янських країн. Ми маємо на увазі створену також Інститутом слов'янознавства АН СРСР двотомну «Историю Югославии», рукопис якої 22—23 травня 1962 р. обговорювався в Інституті історії АН УРСР.

В обговоренні взяли участь історики-фахівці Києва, Харкова, Львова, а також авторський колектив «Истории Югославии» за участю директора Інституту слов'янознавства АН СРСР І. І. Удальцова, завідуючого сектором історії соціалістичного будівництва цього ж інституту Л. Б. Валєва, наукових співробітників Інституту слов'янознавства І. С. Достян, К. Л. Струкової, М. І. Кравцова, І. М. Шептунова, Ю. В. Бромлея, Г. М. Славина, В. І. Фрейдзона, доцента Ленінградського університету В. М. Белановського, завідуючого сектором історії країн народної демократії Інституту історії АН СРСР Ю. О. Писарева.

В короткому вступному слові директор Інституту історії АН УРСР професор О. К. Касименко підкреслив велике позитивне значення для роботи постійних зв'язків істориків-слов'янознавців України з істориками Інституту слов'янознавства АН СРСР.

Про роботу над двома томами «Истории Югославии», зокрема про роботу чле-

нів авторського колективу в югославських архівах і про обговорення рукопису праці в Белграді інформував присутніх директор Інституту слов'янознавства АН СРСР І. І. Удальцов.

Потім виступили завідуючий відділом Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук Ф. П. Шевченко, завідуючий відділом Інституту літератури АН УРСР доктор філологічних наук Г. Д. Вервес, старші наукові співробітники Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук І. М. Мельникова, кандидати історичних наук О. М. Апанович, Ю. О. Боєв, М. Ю. Брайчевський, П. М. Калениченко, В. І. Клоков, І. М. Кулінич, Д. І. Мишко, Д. М. Шашевський, Ф. О. Ястребов, молодший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук І. Г. Рознер, аспірант Інституту історії АН УРСР П. С. Сохань. В обговоренні взяли також участь доценти Київського університету В. А. Жебокрицький, А. Ф. Кізченко, А. К. Мартиненко, доцент Харківського університету С. І. Сідельников, доцент Львівського університету О. С. Бейліс.

Виступаючі високо оцінили рукопис «Истории Югославии», яка є першою узагальнюючою працею радянських істориків з теми, а також висловили окремі критичні зауваження і побажали авторському колективу в найкоротший строк випустити працю в світ.

Л. Л.

З М І С Т

СТАТТІ

В. О. Романцов — Піднесення політичної та виробничої активності шахтарів Донбасу в період розгорнутого будівництва комунізму	3
М. О. Буцько, В. М. Тараненко — Дружба і співробітництво народів СРСР у відбудові та дальшому розвитку народного господарства України (1943—1950 рр.)	15

ПОВІДОМЛЕННЯ

В. П. Маруня (<i>Черкаси</i>) — З історії робочого дня в СРСР	26
І. П. Кучма (<i>Кривий Ріг</i>) — Відновлення та зміцнення партійних організацій Кривбасу та Марганця (1944—1950 рр.)	33
Н. І. Ткач — Діяльність партійних організацій України по розгортанню масово-політичної роботи серед колгоспного селянства (1934—1937 рр.)	41
В. Д. Голіченко (<i>Житомир</i>) — Всеукраїнська надзвичайна комісія в боротьбі з контрреволюцією (1918—1922 рр.)	52
П. Я. Сироїд (<i>Львів</i>) — Іноземний капітал в економіці Східної Галичини (початок ХХ ст.)	61
Владислав Серчик (<i>Польща</i>) — Становище селян на Правобережній Україні (Друга половина ХVIII ст.)	67
Д. М. Сташевський — Антирадянська політика США і Генуезька конференція	74

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Е. Н. Жерновський — Епідіаскоп на уроках історії	85
О. С. Васильєва — Психологічні умови використання наочних посібників у 5—6 класах	88

ПО СТОРІНКАХ ІСТОРИЧНИХ ЖУРНАЛІВ

М. І. Горлач, Л. В. Олійник — Висвітлення історії України на сторінках журналів «Вопросы истории» і «История СССР» після ХХ з'їзду КПРС	92
П. К. — Спеціальні номери польських журналів	101

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

А. В. Санцевич — Післявоєнна історіографія українського радянського міста	104
І. І. Коломійченко — Нові збірники документів з історії підприємств України	110

ЛИСТИ ТА ЗАМІТКИ

І. Я. Макухін (<i>с. Ямпіль, Сумської області</i>) — З історії розвитку сільського господарства в післявоєнний період (На матеріалах Сумської області)	114
Разак Худайбердієв (<i>Ташкент</i>) — Сторінка з історії співдружності народів СРСР у роки Великої Вітчизняної війни	119
П. Я. Лещенко (<i>Ровно</i>) — Рукописна преса партизанів Ровенщини	122
А. З. Барабой — Про характер найманої праці в поміщицьких маєтках Правобережної України (Перша половина ХІХ ст.)	125

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

РЕЦЕНЗІЇ

П. М. Шморгун — В. І. Ленін про Україну	129
В. П. Сидоренко — Славний рух сучасності	131
Ф. П. Шевченко — Нове дослідження з історії української культури	133
О. М. Апанович — Монографія з історії землі Донської	135
М. І. Семиряга (<i>Харків</i>) — Цінна праця з історії нової Румунії	138
В. І. Клоков, І. А. Петерс — Сторінки історії національно-визвольного руху в Чехословаччині	140

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

Г. Я. Сергієнко — Розповідь про мужність радянських людей	142
В. Д. Калита — Герої руху Опору	145
Б. О. Лобовик — Питання історії релігії в навчальному посібнику з атеїзму	146
Л. В. — Серед книг	147
М. Г. Погребной — Німецькі антифашисти в боротьбі проти гітлеризму	148
А. О. Введенський — Глибше вивчати питання музеєзнавства	150

НАШ КАЛЕНДАР

Є. М. Савченко — Л. Й. Картвелішвілі — палкий борець за щастя народу	151
С. Я. Случевська — Полум'яний більшовик І. Є. Клименко	152
М. В. Коваль — Шлях революціонера (До 50-річчя з дня смерті В. К. Курнатовського)	154
А. К. Буцник — Безсмертна подія (До 150-річчя Великої Бородинської битви)	155

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В. П. Лукіц, Л. Д. Мрищук — Славне п'ятидесятиріччя	157
---	-----

НАУКОВІ СЕСІЇ, КОНФЕРЕНЦІЇ, НАРАДИ, СЕМІНАРИ

І. І. Белякевич (<i>Львів</i>), М. А. Ратич (<i>Львів</i>) — Міжвузівська конференція з питань історії міжнародного комуністичного і робітничого руху на сучасному етапі	158
Щ. Ф. Агєєв (<i>Харків</i>), Г. М. Попов (<i>Харків</i>) — Сесія, присвячена 50-річчю газети «Правда» та питанням піднесення революційного руху в Росії в 1910—1914 рр.	160
Г. І. Мітельман — 40-річчя Генуезької конференції	162
М. І. Москаленко — Нарada працівників партійних архівів	163
Н. Ф. Врадій (<i>Львів</i>) — Семінар з питань джерелознавства та спеціальних дисциплін	164
Г. П. Гарнодій (<i>Ужгород</i>) — Знаменна річниця	165
Л. Л. — Обговорення рукопису «Історії Югославіи»	166

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

В. А. Романцов — Подъем политической и производственной активности шахтеров Донбасса в период развернутого строительства коммунизма	3
М. А. Буцко, В. М. Тараненко — Дружба и сотрудничество народов СССР в восстановлении и дальнейшем развитии народного хозяйства Украины (1943—1950 гг.)	15

СООБЩЕНИЯ

В. П. Маруня (<i>Черкассы</i>) — Из истории рабочего дня в СССР	26
И. П. Кучма (<i>Кривой Рог</i>) — Восстановление и укрепление партийных организаций Кривбасса и Марганца (1944—1950 гг.)	33
Н. И. Ткач — Деятельность партийных организаций Украины по развертыванию массово-политической работы среди колхозного крестьянства (1934—1937 гг.)	41
В. Д. Голыченко (<i>Житомир</i>) — Всеукраинская чрезвычайная комиссия в борьбе против контрреволюции (1918—1922 гг.)	52
П. Я. Сыроед (<i>Львов</i>) — Иностраный капитал в экономике Восточной Галиции (Начало XX в.)	61
Владислав Серчик (<i>Польша</i>) — Положение крестьян на Правобережной Украине (Вторая половина XVIII в.)	67
Д. Н. Сташевский — Антисоветская политика США и Генуэзская конференция	74

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Э. Н. Жерновский — Эпидиаскоп на уроках истории	85
А. С. Васильева — Психологические условия использования наглядных пособий в 5—6 классах	88

ПО СТРАНИЦАМ ИСТОРИЧЕСКИХ ЖУРНАЛОВ

Н. И. Горлач, Л. В. Олейник — Освещение истории Украины на страницах журналов «Вопросы истории» и «История СССР» после XX съезда КПСС	92
П. К. — Специальные номера польских журналов	101

ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

А. В. Санцевич — Послевоенная историография украинского советского города	104
И. И. Коломийченко — Новые сборники документов по истории предприятий Украины	110

ПИСЬМА И ЗАМЕТКИ

И. Я. Макухин (с. Ямполь, Сумской области) — Из истории развития сельского хозяйства в послевоенный период (По материалам Сумской области)	114
Разак Худайбердыев (Ташкент) — Страница из истории содружества народов СССР в годы Великой Отечественной войны	119
И. Я. Лещенко (Ровно) — Рукописная печать партизанов Ровенщины	122
А. З. Барабой — О характере наемного труда в помещичьих имениях Правобережной Украины (Первая половина XIX в.)	125

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

РЕЦЕНЗИИ

П. М. Шморгун — В. И. Ленин об Украине	129
В. П. Сидоренко — Славное движение современности	131
Ф. П. Шевченко — Новое исследование по истории украинской культуры	133
Е. М. Апанович — Монография по истории земли Донской	135
М. И. Семиряга (Харьков) — Ценный труд по истории новой Румынии	138
В. И. Клоков, И. А. Петерс — Страницы истории национально-освободительного движения в Чехословакии	140

ЗАМЕТКИ О КНИГАХ

Г. Я. Сергиенко — Рассказ о мужестве советских людей	142
В. Д. Калита — Герои движения Сопротивления	145
Б. А. Лобовик — Вопросы истории религии в учебном пособии по атеизму	146
Л. В. — Среди книг	147
Н. Г. Погребной — Германские антифашисты в борьбе против гитлеризма	148
А. А. Введенский — Глубже изучать вопросы музееведения	150

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Е. М. Савченко — Л. И. Картвелишвили — пламенный борец за счастье народа	151
С. Я. Случевская — Пламенный большевик И. Е. Клименко	152
М. В. Коваль — Путь революционера (К 50-летию со дня смерти В. К. Курнатовского)	154
А. К. Буцык — Бессмертное событие (К 150-летию Великой Бородинской битвы)	155

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

В. П. Лукин, Л. Д. Мрыщук — Славное пятидесятилетие	157
НАУЧНЫЕ СЕССИИ, КОНФЕРЕНЦИИ, СОВЕЩАНИЯ, СЕМИНАРЫ	
И. И. Белянкевич (Львов), Н. А. Ратич (Львов) — Межвузовская конференция по вопросам истории международного коммунистического и рабочего движения на современном этапе	158
Ш. Ф. Агеев (Харьков), Г. Н. Попов (Харьков) — Сессия, посвященная 50-летию газеты «Правда» и вопросам подъема революционного движения в России в 1910—1914 гг.	160
А. И. Мительман — 40-летие Генуэзской конференции	162
М. И. Москаленко — Совещание работников партийных архивов	163
Н. Ф. Врядий (Львов) — Семинар по вопросам источниковедения и специальных дисциплин	164
Г. П. Гарнодий (Ужгород) — Знаменательная годовщина	165
Л. Л. — Обсуждение рукописи «Истории Югославии»	166

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ

У № 2 за 1962 р. на стор. 123 у рецензії «Світгляд М. О. Максимовича» у другій колонці кінець першого абзацу і початок другого слід читати: «Процес пізнання він розумів як історичний процес. У книзі наведено цікаві висловлювання Максимовича, які показують, що він визнавав можливість пізнання людиною природи і був противником агностицизму... Змістовно висвітлює автор його діалектичні погляди» і далі за текстом.

На стор. 125 замість «Г. Скальського» слід читати: «А. Скальковського».